भा. द. सं. छर्वाक्षि पत्र १६२

1.

श्री॰
भा॰ द॰
सुबो॰
॥ १ ॥

ॐ नमः ... श्रीगणेशाय नमः ॥ विश्वसर्गविसर्गादिनव [illegible]
नमामि तत् ॥ दशमे दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रयविग्रहं ॥ क्रीडद्यदुकुलाम्भोधौ परानन्दमुदीर्यते ॥ दशमे कृष्णसत्कीर्ति
[illegible]
तसंगतस्य [illegible] सहादिनिरूपणे ॥ कृष्णानवतिरध्यायाद्दशमे कृष्णकीर्तये ॥ आद्यैश्चतुर्भिरध्यायैर्ब्रह्मवा
[illegible] ... जन्मप्रसंगनिरूपणे ॥ [illegible]

श्रीराजोवाच ॥ कथितो वंशविस्तारो भवता सूर्यसोमयोः ॥
राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥ तत्र॰ ॥

[illegible]
नयमुनावाविरूपक्रमेणाह कृष्णाह्वन्तिः एकादशभिरध्यायैर्लीलामधुपुरे कृता ॥ षड्भिर्द्वारवतीलीलात
[illegible]
कृत्वा भीनाच्युतीतथाः षड्गभोनितिवर्ण्यते ॥ कृष्णावतारचरितं श्रवणामृतनिर्भरः उक्तान्ववादेनाह
[illegible]

श्री भा टी २

द्रौणेरश्वत्थाम्नः ब्रह्मास्त्रेण दग्धमिदं मदङ्गं कुरूणां पाण्डवानां च संतानस्य निमित्तं मम मातुः कृष्णोऽप्रति
ष्ठापितवान् यो जुगोपेति ६ अखिलदेहभाजां सर्वप्राणिनामन्तर्बहिश्च पुरुषकालरूपैः कालरूपैर्मृत्युमिति श्री
मायया एव मनुष्यवच्चेष्टमानस्य मृत्युं संसारं तापम् अमृतं मोक्षं प्रयच्छतो भगवतः तस्य वीर्याणि कथय त्वं हि सुधीभि
वः अन्तर्यामिरूपेण अन्तर्बहिश्च देहिनां मुक्तिं बहिश्च देहिनां कालरूपेण मृत्युं ददाति यतस्ततो हे विद्वन् वीर्या
णि वक्तुं जानासीति ७ ननु गर्भं संकर्षणं वसुदेवः विपुलं कथं वसुदेवस्य रोहिण्यां कन्यादीव दयया

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं संतानबीजं कुरुपाण्डवानां जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च
मे यः शरणं गतायाः ६ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः प्रयच्छ
तो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ७ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्ष
णस्त्वया देवक्या गर्भसंबन्धः कुतो देहान्तरं विना ८ कस्मान्मुकुन्दो भगवान्पितुर्गेहाद्व्रजं
गतः क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान्सात्वतां पतिः ९ व्रजे वसन्किमकरोन्मधुपुर्यां च केश
वः भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धातदर्हणं १०

इति रोहिण्यास्तनयो रामः प्रोक्तः वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत् कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेन
मुदारधीः ऋजुं संमर्दनं चैव संकर्षणमहीश्वरं अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किलेति पुनर्देवक्या
गर्भसंबन्धः तस्यैवोक्तः स कुतो देहान्तरं विना ८ कस्मादिति भगवतः कंसभयत्रासात्संभवदित्यर्थः
पितुर्गेहाद्वसुदेवगृहाद्व्रजं गोकुलं कस्माद्गत इति प्रस्तावः ९ मातुः भ्रातरं कंसं तस्माद्यथार्हं स्वहस्त २

यदोश्रुतिं तं वर्णनमित्यन्वयः अंशेनेति प्रतीत्यभिप्रायेणोक्तम् ननु उक्तानि नामानि नातः पितृप्रहाद
लक्षितानां इत्यादिना सत्यं पुनर्विस्तारेण वदेत्याह श्रवणीयेति २ श्रुतानि भावयतीत्येत्याह उवाद
नानि श्रुतभावनः अत्र लोके त्रिधा ननामनामनाम महत्त्वोनियन्ता तेषां मध्ये अत्र चनकस्याप्यंशस्त्व
यत्वाह ३ निर्वृत्तनर्षेर्गीतेन क्षेमं कैरपीत्यर्थः अमलं गुणमध्ये वमेवोपायं इत्याह भवोषधादिति विषः
यिणमपि परमो विषयो यमित्याह श्रोत्रमनोभिरामादिति अपगत अगतान्यानं यस्मात्तं इतीत्यप
अज्ञः तस्मात्पशुघ्नात्निवृत्तिवानस्मात्द्विनात्मनः श्लोकोऽयं द्वयमप्युक्तम् श्लोकः श्रीकृष्णस्य मङ्गलत्वात्

यदोश्रुयशं मनील स्वनिलयां त्वनिमन्तम् नवांगेनावतीर्णस्य विलोवीर्याणि कुर्मनः १ अ
वनीयं यदोर्वंशोऽभवानामूतभावनः कृतवांश्चानि विश्वान्यानानि नोवद विस्तरात् २ नि
वृत्ततर्षेरुपगीयमानाद्भवौषधात् श्रोत्रमनोभिरामात् यउत्तम श्लोकगुणानुवादात्
मान्विरज्येत विनापशुघ्नात् ३ पितामहामेममरोसमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिंगिलैः
दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वातरन्वत्सपदं स्मयत्प्लवाः ४ नमायनमः ॥

मान्विरज्येतविरक्तोऽपि

दात्कः ५
वेन अमलकृतं देवतं कृत्सः अनसा कौचैर्वनितं श्लोकं नवोत्पाद्येनाह ४ अमरान् जयंति येनैः
देवव्रतो भीष्मः नदाद्यैरतिरथैः तिमिंगिलनरस्यद्भः त्वयं कौरवसैन्य मेव सागरं वत्सपदं इत्यस्य
क ... मपिताम हायुविशिराण्यन्ततरम अत्रहेतुः श्रीकृष्णः प्रवोधेयानस्य वीर्याणिवदस्व
नितनीय श्लोकेनान्वयः नकेवलंमेपां ज्ञानेवाद्वृतादिदं मम्पकीर्तिमवीत्याह ५ तदा

श्री
भाद॰
टी
३

वृषेणधर्मेण आममंतानकं सप्तविधिवंतिवृषाकपिः २० पारुषीपुरुषस्यममभवतेनोषांयमेमन्नः स
लिलमविलम्बितेनयथाभवानेतथैवविधीयतां चेतिविज्ञापनात् २१ पुरैवपुंसाईश्वरेणज्वरःसंतापोय
धृतोनिश्चितःएवमेव मन्वन्तराणांप्रभावदनारोमहद्दुःखायेत्याह इंद्रस्त्रातेलोकपालादीनां

ब्रह्मातदुपधार्याथसहदेवैस्तयासह जगामसत्रिनयनःतीरंक्षीरपयोनिधेः १९ तत्रग
त्वाजगन्नाथंदेवदेवंवृषाकपिं पुरुषंपुरुषसूक्तेनउपतस्थेसमाहितः २० गिरंसमाधौग
गनेसमीरितांनिशम्यवेधास्त्रिदशानुवाचह गांपौरुषींमेशृणुतामराःपुनर्विधीयता
माशुतथैवमाचिरम् २१ पुरैवपुंसावधृतोधराज्वरोभवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यतां सयावदु
र्व्याभरमीश्वरःस्वकालशक्त्याक्षपयंश्चरेद्भुविः वसुदेवगृहेसाक्षाद्भगवान्पुरुषःपरः
जनिष्यतेतत्प्रियार्थंसंभवन्तुसुरस्त्रियः २३ वासुदेवकलानंतःसहस्रवदनःस्वराट्
अग्रतोभवितादेवोहरेःप्रियचिकीर्षया २४ विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत्
आदिष्टाप्रभुणांशेनकार्यार्थेसंभविष्यति २५ रामायनमोनमः श्रीरामचंद्रायनमः

मयीश्वरः स्वस्वरूपकालबलात् यावत्भूमिभारंक्षपयन्भवावीश्चरेत् २२ स्पष्टं २३ स्वेना
त्मस्वरूपेणराजतोइतिस्वराट् २४ देवकीगर्भसंकर्षणे यशोदामोहनादिकार्यार्थे यशो
दायांसंभविष्यति २५ रामायनमोनमः श्रीकृष्णायनमः रामः रामः राम ३

स्येह ११ ननु त्वत् भाषीतिस कृतएव श्रवणं वक्तापि इष्टेनैवेति त्यक्तोदमपि मम जीवनं हरि कथामृतपाननिमित्तं तद्यमेतावितमेवमयोनस्यादित्यर्थः १२ भृगुनंदन शौनक एवं साधु वादं समीचीनं प्रश्नं वैयासकिः श्रीशुकः विष्णुरातं परीक्षितं भागवतेषु श्रेष्ठः १३ व्यवसिता कृ

देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः यदुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभोः
१० एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितं वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम् ११ नैषा
तिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते पिबंतं त्वन्मुखांभोजच्युतं हरिकथामृतम् १२
श्रीसूतः एवं निशम्य भृगुनंदन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातं प्रत्यर्च्य
कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः श्रीशुकः सम्यग्व्यवसि
ता बुद्धिः तव राजर्षिसत्तम वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः १४ वासुदेवक
थाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनाति हि वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄं तत्पादसलिलं यथा १५ भूमिर्दृप्तनृ
पव्याजदैत्यानीकशतायुतैः आक्रांता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ १७ गौर्भूत्वाश्रुमु
खी खिन्ना क्रंदंती करुणं विभोः उपस्थितांतिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत १८ तमायनमः

तेन प्रष्टा यः यतो बुद्धेः १५ तत्पादसलिलं गांगोदकं तत्र तावत्स्वधर्मं भगवदवतारकारणमाह १६
दृप्तनृपव्याजा ये दैत्या तेषामनेकशतानां नामयुतैर्यो भूरिभारः तेनाक्रांता १७ विभोरंतिके उपस्थि

नृशंसं क्रूरं निरपत्रपं निर्लज्जं महाभाग इत्यस्य भावः स्वजनमनिरूपणेन दोषोवदेवानकदुन्दुभिर्योनिभूतां भाविभगवदवतारे लाभा
ग्रतीकारो न सम्भवतीति सान्त्वयन् स्तुत्या कृपालुत्वयन्तो पपत्तिभिश्च सामभागेन सम्बोधयन् ३५ मरणभयेन हि
न्नीति चेत् तत्राह मरणस्यापरिहार्यत्वात् देहान्तरप्राप्तेश्च अभावित्वान्न स्त्रापि भोगप्रेमास्पदत्वादीनामपि
शोभनप्रभयेन पापाचरणमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह ३७ देहेन सहेति विधात्रा ललाटे लिखितत्वात् इति तया

तंजुगुप्सितकर्माणं नृशंसंनिरपत्रपं वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ३६ वसुदेव उवाच
श्लाघनीयो गुणैः सर्वैः भवान्भोजयशस्करः स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ३७ मृ
त्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ३८ देहे पञ्चत्वमा
पन्ने देही कर्मानुगोऽवशः देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ३९ नारायण नमः

४ कालविलम्बार्थं हन्मीति चेत् तत्राह अद्य वेति अवश्यंभाविनि मरणे विलम्बमात्राय पापाचरणमयुक्तमि
तिभावः किञ्च अस्मिन्देहे गते यदि देहान्तरं न स्यात् तदा अस्मत्पापेनापि तन्मा भूदिति तन्न देहान्तरस्य सत्त्वादित्याह ३८ देहे
पञ्चत्वमापन्ने आपन्नप्राय एकमेव शाद्वलं तृणजलूकावत् प्रथमं देहान्तरं प्राप्य पश्चात्पूर्वं वपुः त्यजति अत्र दृष्टान्तः ब्र
जन्निति ३९ राम॰ राम॰ ७

स्पष्टं भोजेंद्रगेहे यन्नागो देवतान्तप्रस्तावमाह शूरसेन इत्यादिया वदध्यायसमाप्ति २६ मथुरायामा
वसन् विषयान् देशान् २७ सर्वयादवभूपालानां प्रयाणे प्रयाणार्थं २९ रश्मीन् प्रग्रहान् ३० या दिवहेम

श्रीशुकः इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापतिपतिर्विभुः आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम प
रमं ययौ २६ शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन् पुरीम् माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे
पुरा २७ राजधानी ततः साभूत् सर्वयादवभूभुजां मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः
२८ तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुह
त् २९ उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया रश्मीन् हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृ
तः ३० चतुःशतानि पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम् अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्
शतम् ३१ दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृव
त्सलः ३२ शंखतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दुंदुभयः समम् प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमं
गलम् ३३ पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हंता
यां वहसेऽबुध ३४ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः भगिनीं हंतुमारब्धः

यस्त्वां सार्थं मथुतं पंचदशशतसहस्राणि अश्वानां त्रिषट्शतम् अष्टादशशतानि रथानां हेममालिनामि
ति सर्वत्रयोज्यम् ३१ प्रग्रहिणं रश्मिधृतं आभाष्य अदेहकेति संबोध्य हंता हनिष्यति ३३ कुलपांसनः

श्री
भाग
पु टी
५

देहस्य पंचत्वसमये पूर्वस्मिन् गुणेषु मायारचितेषु नानादेहरूपेण रचितेषु दैवेन फलाभिमुखेन कर्मणा
चोदितं प्रेरितं नानाविकारात्मकं मनोमयं देहं तिर्यगादिरूपं प्रति धावति धावत्सु मध्ये यमायमभिनि-
वेशेन प्राप्नोत्यसौ देही जायते ननु मनसः कर्मकर्तृत्वान्न देव जायतां नन्वकर्तात्मेत्याह प्रपद्यमान
इति तु देवाहमिति प्रपद्यमानः तेन सह जायते इति ननु सत्यं भविष्यत्येव किमपि देहमात्रं तथाप्या-
स्यातिप्रियस्यात्र देहस्य दर्शनयाकं न्यममपि क्रियते इति चेन्नेत्याह ५२ अदः चंद्रादि ज्योतिरुदक

यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ
प्रपद्यमानः सह तेन जायते ५२ ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभा-
व्यते एवं स्वमायारचितेषु देह्यसौ गुणेषु रागानुगतो विमुह्यति ५३ श्रीरामचंद्राय

युक्तेषु पार्थिवेषु घटादिषु यदा उदकेषु पार्थिवेषु तैलघृतादिषु च प्रतिबिंबेन स्थितं समीरस्य वायो-
र्वेगमनुगतं कंपादियुक्तं यथा एवं स्वाविद्यारचितेषु गुणेषु देहेष्वसौ रागेणानुगतः प्रविष्टः सन्
ति अभिनिवेशं प्राप्नोति अयं भावः आत्मनस्तावद्देहाद्यध्यासात् जन्मोत्क्रमः यत इति त-
तस्मात् अन्यधर्मा अध्यासाद्यथा देहधर्माः कान्त्युपाधेरात्मनि प्रतीयन्ते एवमात्मधर्मं
योपदेहादिषु इति [illegible] ५३ राम राम ५

एकेनाग्रतो निहितेन पदा तिष्ठन् भुवमवष्टभ्य पश्चादन्येन पूर्वप्रदेशं इत्यायपुरो निहितेन पदा गृह
स्वीकारपरित्यागौ नानात्मेन भिन्नविषयाविति स्पष्टदृष्टान्तमाह यथा तृणजलौकेति
साहित्तृणं वैतृणं त्यजति एवं कर्मपथे वर्तमानो जीवोऽपि देहविषयावेव स्वीकारपरि
त्यागौ दर्शयेत् दृष्टान्त इष्टरागादिरञ्जनेन्द्रियसंनिवेशादिस्थूलं ताभ्यामाहितसंस्कारेण मन
सा तदेवानुचिन्तयन् देहत्रोणागस्पृष्टकृतसहत्रोदेहरागादिरूपं किमपि सूक्ष्मं निरूप्य गृह्णाति तृणं

व्रजंस्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति यथा तृणजलौकैवं देही कर्मगतिं गतः ४० स्व
प्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तय
न्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यपस्मृतिः ४१ रामः

नैवं तदेवाहमिति प्रपद्यते मन्यते तत्र पुनरग्रे देहादपरापरस्मृतिर्भवति पुरुषो यथेति नन्वप्रत्यक्षदृष्टं
नेदं दृष्टान्तमाह मनोरथेनेति स्वप्नापि दृष्टश्रुताभ्यामित्यादि योज्यं एवं वक्ष्यति मनो वैकृत
मपि देहो गृह्यते तत्र विस्मृतिः जन्मान्तरे तथा पुनः सर्वभावेन स्मृतिर्न विषयस्वीकृतिः प्राक्तनं
यावत्स्वप्नमनोरथौ स्वप्ने मनोरथे चेकृत्याकृतेन समन्वयो इत्यादि न हि दर्शापि कर्मवशाद्देहा
न्तरं प्राप्य कृतं त्यजतीति ननु विचित्रदेहहेतूनां कर्मणां कृततात् देहविशेषप्राप्तौ किं कारणं

श्री यदि वा सन्तानमविच्छिन्नं नाथ्यं क्रियेत मत्पुत्रादेवा स्यात् इति विपर्ययो वा किं न स्यात् ननु मोदस्य के
भाद मस्पृशन बालकाल्पार्थमत्पुः स्यादित्यत आह यादिति तथा मृः अश्वाः त्वामहं मोनमोहितेन पुत्रवतो व
टी द्रक्षवतः अतइदानीमप्राप्यपाप्रति जैव मत्रः तथा सति उपस्थितो मृत्युरुपनिवर्तेन नादात्रिवृत्तः
६ पुनः कालान्तरेणापनेतुं न नापरा यो मम मत्यर्थः अथवा मृत्युनाऽउपस्थितो मृत्युः यस्मात् यथा पन्निवर्ते
न पुनस्तेन मत्रेणाभवेदितिय द्वारा गतिर्थात् उत्तया येन तस्य प्रयत्नउपस्थितस्येति ४९ अग्नेर्यथा दाहो

6

विपर्ययो वै किं न स्यादित्यर्थात् उत्तया उपस्थितो निवर्तेन निवृत्तः पुत्रो यत्नेन ५० अग्नेर्यथा
दाहो वियोगयोगयोः हेतुरत्र निमित्तमस्ति एवं हि जन्तोः पुत्रवियोगः अग्नीसंयोग
वियोगहेतुः ५१ एवं निमग्नं तपाप्यायदात्मानिदर्शनं पुत्रमायामवेत्रातिवेकुमानपुत्रस
१ ५२ विकसद्वदनाम्भोजो ज्ञानज्ञानिरपत्रपम मतमाहयमानेन प्रहसन्निदम ब्रवीत् ५३
व बस्तुदेवाच नवास्यात्मत्सम्यकसाम्यतहेमाहात्रारी रेवाके पुत्रान्समर्थायित्यस्यायतनत्वमथ

उर्वितक्षेसितिमहष्टांतमाह अग्नेरिति ५० वलेवृत्तान्तदहनवह्निः सन्निहितानपि वृत्तान्यति
तत्र कदाचित् इत्थानापदहति एवमेव दुःखानाइन्त्यप्रमात्पदुःखनातिरेकमात्किंचिन्निमित्तकम
स्ति यथा एवंजन्तोर्जन्ममरणे यातायातेहेतुं तु विभाव्यावियः ५१ यावदात्मानिदर्शनस्वस्वरूपावगति
वाये ५२ तस्याविश्वासायाविकासितवदनाम्भोजः प्रहसन्नब्रवीत् ५३ यद्यथा अग्नेरीति तीता मा
हननयानिश्चितमस्याः सकाशात् तेमयप्राप्तियनायेभ्यः पुत्रेभ्यः तेभ्यस्त्वत्र यदमोहेनेत्
कोश्रयोनापितयामयैव्यपहामनेयाति ते अद्य वासुतानमर्थापायेच्छ तेनस्या ५४ ॥

६

एवमक्रूरसामोपायमपसंहरन्नेदमाह सत्यपाविपोटे हीकस्य विह्वलोहमाचोत अतइतिश्लोकद्वयमा
नात् तस्यैवभिनत्रयमाद् पितृद्वापुत्रवमयमितिभेदोद्दर्शितः ५४ पुनः सामैवाह पुत्रिकोपमादा
रुमयीया चेतनाया ५५ शेषामानप्रदिशुपमानः स्वयंदारुणः पुनःपुरुपादान्नैत्यानत्रतः अन्तस
नतु ति ५६ आनकदुंदुभिरितिपदं महाभागइत्यत्रोक्तोमित्रायं प्रतियादृष्टतिकंतेमित्यर्थः इदंवत्

तस्मात्त्वकस्य विह्वलोहमाचोत्तनयाविधः आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्रोग्धुर्वैयान्नोभयं ५४ प
यानवान्नभावात्तकृपणपुत्रिकोपमा हंतनाहेस्यकस्यालोभिमांतदीनवत्सलः ५५
श्रीशुकः एवंसामादिभिर्भेदैः बोध्यमानोपिदारुणः नन्यवर्ततकौरव्यपुरुषादानसत्र
तः ५६ निर्बंधंतस्यतंज्ञात्वाविचिंत्यानकदुंदुभिः प्राप्तकालंप्रतिव्योढुं इदंतत्रान्वपद्य
त ५७ मृत्युर्बुद्धिमतापोह्योयावद्बुद्धिबलोदयं यद्यसौननिवर्तेतनापराधोस्तिदेहिनः
५८ प्रदायमृत्यवेपुत्रान्मोचयेकृपणामिमां सुतामेयदिजायेरन्मृत्युर्वानम्रियेतचेत् ५९

मानमयसृत्युमरणमन्वयवृत्तज्ञानवान् ५७ नन्वलोयमेतद्यमस्यनेइत्याशंक्याह मृत्युरितितस्मा
द्विपयविज्ञानापवेकादित्याशीत्याह मृत्यवेत्याहे मृत्यवेकसाय नन्विदमपिवैवत्याययमित्याशंक्या
हसुतामेति अस्मायदि... मम्बाजा योनतदायद्यविनद्भवतजीवितेनमाबद्धवेदेव नतंतस्यपाप

यमेवप्रियेननदानकिंचिदन्यार्थे ५९

श्री भा० टी० २

उभयोर्वसुदेवनंदकुलयो ६३ वधोद्यमं देवकृतमिति शेषः ६४ निगडैः शृंखलैः अजनो विष्णुः तस्य
शंकया ६५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ ॐ द्वितीये कंसभीतानां देव

सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ज्ञातयो बंधुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ६३ गतेयव
सुदेवेन देवकार्ये यस्मयतः एतत्कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः भूमेर्भारायमा
णानां दैत्यानां च वधोद्यमं ६४ ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्वा सुरानिति देवक्या गर्भसं
भूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ६५ देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे जातं जातमहन्पुत्रं
तयोरजनशंकया ६६ मातरं पितरं भ्रातॄन्सर्वांश्च सुहृदस्तथा घ्नंति ह्यसुतृपो लुब्धा
राजानः प्रायशो भुवि ६७ आत्मानमिह संजातं जानन्प्राग्विष्णुना हतम् महासुरं काल
नेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ६८ उग्रसेनं च पितरं यदुभोजांधकाधिपं स्वयं निगृह्य बुभुजे
शूरसेनान्महाबलः ६९ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुकः
प्रलंबबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः १ अ
न्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः २

क्यागर्भगो हरिः ब्रह्मादिभिः स्तुतो मातुश्च सांत्वितेति निरूप्यते यदुभिः स व्यरुध्यतेत्युक्तं तमेव विरोधं
प्रपंचयति त्रयाद्देवकीगर्भस्यान्यत्र संचारेण भगवतः प्रवेशं वक्तुं प्रलंबेत्यादिश्लोकद्वयेन महा

श्री भा० टी० दशमस्कं० २

निवर्तते निवृत्तः तद्वाक्यसारज्ञयपत्निः तद्धित ५५ प्रसूतिकाले शाक्षसर्वात्मा भगवानेव देवताय
स्याः सा तथा सर्वदेवतामयी निवाभगवदाश्रयत्वात् ५६ सत्यवेपुत्रं कथमर्पितवानित्यपेक्षा
यामाह ५७ साधुनोक्तस्य संस्थानां पुत्रलक्षणः सत्यो येवाक्यं तत्क्रोति स तत्राह विदुषामिति भ
गवानेव तत्रं नान्यदिति जानतामित्यर्थः ननु स्वयं नीतं कंसो वालन हत्यात् इति मत्वा नीतवानि

श्रीशुकः स्नुहृदयानिवहते कंसः तद्वाक्यसारवित् वसुदेवोपि निःशीनः प्रशशंस शा
विशाङ्कगृहम् ५५ अथ काले उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता पुत्रान्प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चै
वानुवत्सरम् ५६ कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः अर्पयामास कृच्छ्रेण सोनृता
दतिविह्वला ५७ किं दुःसहं तु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् किमकार्यं कदर्याणां
दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ५८ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिं कंसस्तुष्टमना
राजन्प्रहसन्निदमब्रवीत् ५९ कंस उवाच प्रतियातु कुमारोयं न ह्यस्मादस्ति मे भयं
म अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ६० तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दु
भिः नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतो विदितात्मनः ६१ नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च

तिं किं न स्यात् इति तेत्याह किमकार्यमिति ननु देवकीपुत्रं कथं तत्याजेत्यत आह दुस्त्यजमिति च ते
धृतात्मानः हरिधैर्यैः तेषां ५८ कंसस्य गतिं देवकाश्च गणमभवतीति नारदः प्रत्यवस्था नेतराह

सर्वान् प्रसादीन् कामान् ददते येन सांवराणां अभ्रातां निर्येश्री सर्वकामानां सर्वान् कामवरान् ददातीति यां तां ११ नदिहि नमेण यः
तस्याप्य एव धावया भवतीत्याह १३ गर्भसंकर्षणादित्यादिना तथा संकृष्टेन गर्भेण तेन संकर्षणनामानि संदर्शयते

अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीं धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ११ नामधे
यानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च १२ कुमुदा चण्डिका कृ
ष्णा माधवी कन्यकेति च मायानारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च १३ गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः
संकर्षणं भुवि रामेति लोकरमणाद्बलभद्रं बलोच्छ्रयात् १४ संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमि
ति तद्वचः प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाकरोत् १५ गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं देवमा
यया अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः १६ भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंक
रः आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः १७ स बिभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः
दुरासदोतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह १८ राम॰

रिष्यन्ति लोकस्य रमणात् उत्तमपादनात् १४ तथेति प्रणम्य ओमित्यादरेण प्रतिगृह्य गां पृथ्वीं गता सती तथै
वाकरोत् १५ विस्रंसितो विस्रस्त इत्यर्थः इति विचुक्रुशुः नष्टो न हि दुरित्यर्थः १६ मनः आविवेश मनस्यावि

अनुरुन्धाना अनुवर्तमानाः ४ धामलोकत्वात्तद्देवसप्तमो गर्भो बभूव किं तद्धामेत्यत आह यमनंत मिति हर्षशोकविवर्धनः आनंदरूपस्यावतीर्णत्वाद्धर्षः कंसाद्भयाच्छोक इति ५ समादिशत् आज्ञापितवान् ६ नंदगोपकुले किमित्यत आह ७ न केवलं सैवान्याश्च पितुर्विवरेषु गुप्तस्थलेषु ८ देवक्या जठरे संनिकृष्य आकृष्य आकृष्यमाणे कथं जीवेदित्यत आह मामकं धामेति ततः ९ किमर्थमेवं कार्यमित्यत आह अथाहमंशभागेनेत्यर्थः अंशभागेनेति अंशैः ज्ञानक्रियाशक्तिभिः भजते यतिनिश्चितम

तेपीडितानिविविशुःकुरुपंचालकेकयान् शाल्वान्विदर्भान्निषधान्विदेहान्कोसलानपि ३
एकेतमनुरुन्धानाज्ञातयःपर्युपासते मथुरायांस्थिताश्चैवयेकुलान्याविशन्यते ४ हतेषु
षट्सुबालेषुदेवक्याऔग्रसेनिना सप्तमोवैष्णवंधामयमनंतंप्रचक्षते ५ गर्भोबभूवदेवक्या
हर्षशोकविवर्धनः भगवानपिविश्वात्माविदित्वाकंसजंभयं ६ यदूनांनिजनाथानांयोग
मायांसमादिशत् गच्छदेविव्रजंभद्रेगोपगोभिरलंकृतं ७ रोहिणीवसुदेवस्यभार्यास्तेनंद
गोकुले अन्याश्चकंससंविग्नाविवरेषुवसंतिहि ८ देवक्याजठरेगर्भंशेषाख्यंधाममामकं
तत्संनिकृष्यरोहिण्याउदरेसंनिवेशय ९ अथाहमंशभागेनदेवक्याःपुत्रतांशुभे प्राप्स्यामि

वान्धवल्लादिसंस्थयर्थंतानितिअंशभागःतेनयदिपूर्णंरूपेणेत्यर्थः यद्वाअंशेनबलरामेणसहार्थंकलादिभियो
जयतिस्त्रीयानितितथानेनेतियद्वाअंशेनपुरुषरूपेणमायायाभागोभजनं तेनयस्तेनयद्वाअंशे
नमायया गुणावतारादिरूपाभागाभेदायस्तेनयद्वाअंशेनांशएवमत्स्याकूर्मादिरूपाभजनीयाः तत्र
साक्षात्स्वरूपंयस्तेन अथवाअंशभागेनादिभिर्जनमनवर्तनं भजतेपुयस्तेनसर्वथापरिपूर्णंरूपे
णेतिविवक्षितं कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्युक्तत्वादितिमांप्राप्स्यत्यतित्वंयशोदायामितिसार्थंतत्र

श्री भाग टी ५

किंच सजीवत्वपिमनःस्यात् ॥ तत्रत्वा स्थितेन क्रीयेंणयो वर्त्तते तेन जीवं तमेवमन्यन्ताः प्राप्नुवंति दुर्वा सोपि कृष्णं
तिन केवलमेतावत्सचद्देहमनेन तत्रमानितः पापि तो नरकं गच्छति ॥ अथ वा प्राणप्रकारमेवाह ॥ तन्मानि
तोमद्देहमनेनअवस्थं पतमा ता सिध्दानीति ॥ २४ ॥ भवति प्राप्तृत्वाया ता ॥ २५ ॥ भक्तिकृतं सत्यकृत्यमिति द्वे ॥ सत्य
नेनेवतंप्रथमसत्यं वतिसत्यव्रतमिति ॥ सत्यव्रतेसंकल्पायस्यनं तथा सत्यपरंसत्य श्रेष्ठप्राप्तिसाधनंयस्मिन्
तिसत्यंत्रिषुलोकेषुसृष्टेः पूर्वंप्रलयान्ते चस्थितिसमयेचसत्यस्त्र व्यापि चात्रेण वर्तमानं तद्वाह सत्यस्य
योनिमिति ॥ सत्यपिसूनप्रत्पियपञ्चभूतानि त्वपा तेन वाच्यास्तेषां योनिं मृत्त्वंचत्वंच तत्स्थितं भ्रुतयचक्रसत्ये सत्या मिसा
सत्यं जीवं तत्वं संपरेता वर्त्तते यात्वतेन प्राप्तिनेन ॥ देहस्मृते तेमन्यन्ताः प्राप्नुवंतितानतमोथं तन्मा
तितो भव ॥ २३ ॥ इति श्रीतमाद्गावात्यान्तेर्हत्तः स्वयंप्रभुः ॥ आस्तेप्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत्
२४ ॥ आसीनः संविशंस्तिष्ठन्भुञ्जानः पर्यटन्पिबन् ॥ चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् २४ ॥ ॥ २
२५ ॥ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ॥ देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥ २५ ॥
वाक्यैः ॥ सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ॥ सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्या

त्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः २६

च्युतेश्रुतिस्मृते ॥ तस्य योनिं कारणं ॥ अनेन भूतपंचकानुवैवर्त्तगतं तो ज्ञातथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितं अं
तर्यामितयास्थितेअनेनस्थितिसमयेपि सत्यंमकं तया सत्यस्य सत्येतस्येवसत्यपारमार्थिकतात्तथापव
त्रीष्यमासत्रूपप्रलयेप्यविथितनसत्यद्दष्टिं तत्पवंविसत्यं तत्मप्राप्यं तथा ऋतं सत्यं नेत्रं ॥ ऋतं सूनृ
तावाणी सत्यं चसमदर्शनं ॥ तयाभगवतोमाप्त्योस्य मानवाच ॥ सत्यं च समदर्शनं ऋतं च सूनृता वाणी
तावाणी सत्यं च समदर्शनं ॥ तयाभगवतोमात्स्यास्य मानवाचः ॥ एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं
कविभिः परिकीर्तितं ॥ तयोः नेत्रं नयनं साधनं प्रवर्तकमिति यावत् ॥ एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं
त्वां भगवन् ॥ वयं शरणं प्रपन्नाः प्राप्ताः ॥ २६ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नारायणाय नमः ॥ राम

५

जगतो मूर्तिमंगलमच्युतांशं कृतिरहितांशं ग्राह्यमेव यो ददर्शो यस्तं यद्वा अच्युतस्यैवांशो भक्तानामनु
ग्रहाय परिकल्पितवपुरित्यर्थः॥ समाहितं सम्यगर्पितमिवाहितं वेददीक्षया पितेति देवी द्योतमाना गृहस्थे
त्यर्थः॥ सर्वात्मकं सर्वस्यात्मानं अत एवात्मभूतं स्वस्मिन्नादावेव संतं मनस्तो मनसैव दधार धारयामास धृत
वती अत्रानन्तरूपं दृष्टांतमाह॥ यथा काष्ठा प्राची दिक् आनंदकरं चंद्रं॥१९॥ सर्वजगन्निवासस्य निवासभूता
सत्यपि सतत्रा नितरां जनाह्लादकया न रेजे किंतु स्वयमेवानंदमत्यभवत्॥ यतः कंसस्य गेहे रुद्धा अग्निवे
दह्यते वराहिपुरुहा अग्निशिखा स्वादीयद्भवनया सती शोभमाना सरस्वती ज्ञानखले ज्ञानवंचके रुद्धाय॥

ततो जगन्मंगलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी॥ दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथा
नंदकरं मनस्तः॥१९॥ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे॥ भोजेंद्रगेहेग्निशि
खेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती॥२०॥ तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितांतरां विरोचयंतीं भ
वनं शुचिस्मिताम्॥ आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी॥२१॥ किमद्य
तस्मिन्करणीयमाशु मे यदर्थतंत्रो न विहंति विक्रमम्। स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोयं यशः श्रि

यां मे वा मत्र्य कारणी न तर्जनेन हत॥२०॥ अथवा भवनं विरोचयंतीं अजितो विभुः कृतिमध्येयस्याः
तावद्विरोचमाना ध्रुवं हरिरेव यः यस्मात् पूर्वं ईदृशी पूर्वं नासीत्॥२१॥ मे मया किं करणीयं नन्वसंतिता
मादय इत्याशंक्यानेति स्वयमेवाह॥ अयमर्थतंत्रो देवकार्यप्रधानो विक्रमं न विहंति इति अहं येन क्रमं
करिष्यतीत्यर्थः॥ यद्वा तर्हि इदानीमेव हन्यतामिति॥ विचिंत्याह॥ अर्थतंत्रो रिपुर्मान्विक्रमं न विहंति न
नाशयति स्त्रियवधेन तत्राज्ञाः स्यादिति भावः॥ न देवाह स्त्रियं तिगरुमत्या गर्भिण्याः॥२२॥ १॥ ततः॥

श्री
भा०
टी०
१०

ननुदेवकीपुत्रं मां कथं वर्ण्णयसीति तत्राह स्वबोधैकस्वरूपस्यात्मात्वं स्वयानिमूर्तीर्बिभर्षि धर्मेकृतं
कस्यापिपुत्र इत्यर्थः तेनमाययापालनाय सत्वाथ भवतिनां सखेकाग्रीणि खेलानाम भद्राणिनाश्चकानिन
केवलमेतावत् भक्तानामात्मार्थमपीत्याह ३० त्वयिसमाधिनाश्चावेशितचेतसानिमित्तेन त्वयाद
यातेनाश्रितेनपदेनस्वस्यातिविवेकिनः महद्भिः कृतेनसेवातयासंपादितेन यद्वाइदमपिमाहि यामप
मित्यानादरं परित्यज्य इदमेवमहत्सर्वोत्कृष्टमिति मनसिकृतेनबहुमतेनेत्यर्थः मयाहितत्त्वं कुर्वंति

बिभर्षिरूपाण्यवबोधआत्माक्षेमायलोकस्यचराचरस्य सत्वोपपन्नानिसुखावहानिसताम
भद्राणिचनाश्चकाति ३० त्वय्यंबुजाक्षाखिलसत्वधाम्निसमाधिनावेशितचेतसैके त्वत्पा
दपोतेनमहत्कृतेनकुर्वंतिगोवत्सपदंभवाब्धिं ३१ स्वयंसमुत्तीर्यसुदुस्तरंद्युमन्भवार्णवंभीम
मदभ्रसौहृदाः भवत्पदांभोरुहनावमत्रतेनिधाययाताः सदनुग्रहोभवान् ३२ ॥

अनायासेनैवभजनात्त्रिक्षादितेनतसांसक्तिरित्यर्थः ३१ ननुपोतेनचेत्पूर्वे पारंगताः तर्हिइदानीं
तनानौकानास्ति तत्राह स्वयमिति हे द्युमन् स्वप्रकाश त्वत्पादपोतस्य सामीप्यमात्रेणभवाब्धिरेव
स्वपदमात्रेजातेतनः तत्ररूपेतंस्वयमेवात्मीयासौरुहस्तरमपिभवार्णवंसमुत्तीर्यभवत्पदांभोरु
हरूपांनावमत्रैवनिधायभक्तिमार्गसंप्रदायप्रवर्तनार्थं पारंयाताः ततः किंयतः अदभ्रसौहृदाः १०
सर्वभूतेष्वतियुक्ताः अतस्तेषांतत्पणयानिधायेतिकथमत्याहअनुग्रहमात्रेणातीर्णाः अतः उक्तंभ
वान्सदनुग्रहः सतोभक्तान् अनुगृह्णातीति ३२ रामः रामः रामः रामायनमः ॥

10

ननु भवंतोपि लोकेश्वरा मत्तुल्या एव किमिति मां शरणं प्रपद्यंते नैवं वाच्यं त्वमेवैकः सर्वेश्वरः सर्वस्र
ष्ट्रादिकारणत्वात् वयं तु त्वदेकशरणा एव यल्लोकादिरूपं च द्वैतं सर्वं तद्व्यतिरेकेण नास्तीति वक्तुं द्वै
तप्रपंचं निरूपयंति असाविति असौ प्रपंचरूप आदिवृक्षः वृश्च्यते इति वृक्षः समष्टिव्यष्टिदेहरूपः कथंभूतः एकायन
एका प्रकृतिरयनमाश्रयो यस्य सः द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः त्रयो गुणा मूलानि यस्य सः धर्मार्थका
ममोक्षाः चत्वारो रसा यस्य सः पंचेंद्रियाणि विधा ज्ञानप्रकारा यस्य सः षडूर्मयः कोशा वा आत्मनः
स्वभावो यस्य सः सप्त धातवः त्वचो यस्य सः पंचभूतानि मनो बुद्धिरहंकार इत्यष्टौ विटपाः शाखा वि

एकायनोसौ द्विफलस्त्रिमूलः चतूरसः पंचविधः षडात्मा सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो द
शच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः २८ त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः त्वं सन्निधानं त्वमनुग्रहश्च त
न्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यंति नाना न विपश्चितो ये २९ ॥ रामायनमो नमः ॥ रामः

शाखा यस्य सः नवद्वाराणि छिद्राणि यस्य सः दश प्राणादयः छदाः पत्राणि विद्यंते यस्य सः द्व
सुपर्णौ जीवेश्वरौ यस्मिन् स द्विखगः २८ एवंभूतस्य सतः कार्यस्य त्वमेक एव प्रसूतिः
प्रकर्षेण सूतिर्जन्म यस्मात् स कारणं कार्यमित्यर्थः त्वं सन्निधानं सम्यक् निधीयते यस्मिन् स सन्निधानं लयस्था
नं त्वमेवास्यानुग्रहश्च अनुग्रहणातीति पालक इत्यर्थः ननु ब्रह्मविष्णुरुद्राः एवंभूताः प्रसिद्धाः कथमहमि
ति चेत्तत्राह त्वन्माययेति तव मायया संवृतं पिहितं चेतः ज्ञानं येषां ते त्वामेव नानारूपेण पश्यंति ये विपश्चितो

श्री भा टी ११

नयैवं बुद्धानेत्यानामप्याक्वयेणममानवहूज्ञानामेवमोदानान्येषामित्युक्तेन नकर्मफलं मुक्तिं विना
सामन्नमोत्पन्नज्ञानेकर्माधनानांकिंमत्नेनमानन्तयायामाङ्ः सत्वं नचेदिति हे भानदिदं सर्वं
निर्जनवव्युनेवेञ्चेवन् नहिविज्ञानविज्ञाय अपरोक्षज्ञाननमवादेन्नवगः कथमने अज्ञान
मिदायमार्जनेनसुज्ञानेवनन्कनामिदाचनयोरयमार्जननिवर्तकयहाअज्ञानेमिनन्नीति अज्ञान
मिद्धिज्ञानमार्जनं आयग्रामभवति ननुजगादीनांबुद्ध्यादीनांयतःप्रकाशः नद्धनानिज्ञानम
वेदेवनगुणप्रकाशः गुणानवद्भिवैःप्रकाशाभावान्नसर्वमादीपूर्वःकेवलमनमीयतेकस्य
ते ननुमादानक्रियतइत्यर्थः अनुमानप्रकारमाह प्रकाशाने यस्यचयेनवागुणाङ्गीयस्यहं

सत्वं नचेञ्ज्ञानविदं विनिर्जसवेद्धिज्ञानमज्ञानमिदावमार्जनं गुणप्रकाशैरनुमीयतेभवा
प्रकाशानेयस्यचयेनवागुणः ३५ ननामरूपं गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्यं भवतास्य
न्प्रकाशानेयस्यचयेनवागुणः ३५ ननामरूपंगुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्यं तवतस्य साक्षिणः मनोवचोभ्यामनुमीयवर्त्मनादेवक्रियायांप्रतियांत्यथापिहि ३६ ॥

साक्षिणः मनोवचोभ्यामनुमीयवर्त्मनादेवक्रियायांप्रतियांत्यथापिहि ३६ ॥
वंतीअर्थबुद्ध्यादिगुणैःप्रकाशानेयोगुणसाक्षीत्वयेनवाबुद्ध्याद्युपप्रमाणानालोग
णःप्रकाशानेअनुमीयतेइत्यर्थः अद्धसत्त्ववपुषनायमभावमानेतदाकोऽसंतःकस्तानमति
नेत्यमादेनेतत्स्नानाकारानुभवादेतिभावः ३६ एवंनावज्ञानानामस्युदयायवर्गार्थंतुयाणि
विमर्शीयकेना प्रेषिभजनीयानिकेवलननुमानेञ्युक्तिअननतानिनुक्रमतानवांतिसनांवव
सारणाचरताद्विराहुः ननामरूपेइतिगुणाजन्मानिकर्माणिचतानिरूपितव्यानिरूपणहेतनम
वतःज्ञानःअनुमेयवत्मसामागोयस्यनवानिनञ्जापिहेतुःतस्यसाक्षिणइति नहिसाक्षिणस्तत्वं
नाववोगावेइत्यर्थः हेदववद्व्याख्यातमाने अथापिक्रियायाम्नुपासनादिकायांवाप्रतिया

ननु विवेकिनां मज्जनेन किं मद्भक्त्यापवर्हितेनत्वाह विमुक्ता वयमिति मन्यमानाः त्वयि अस्तो निरस्तोऽतए
वास्त्याभावस्तस्मान्भक्त्यभावादित्यर्थः नविशुद्धा बुद्धिर्येषां ते न यायहात्वय्यस्तभावा इति हेतुः अ
स्तभावास्तस्पतनयः वादे पुविशुद्धबुद्धयस्ते कृच्छ्रेण बहुजन्मतपसा परं पदं मोक्षसन्निहितं सत्कुलं तत्पतः कृ
तादिभ्यः प्राप्यमधः पतन्ति विघ्नैरभिभूयन्त इति नन्वात्मानौ युष्मदङ्घ्रीत्वदीयास्तु न कदाचित्पतन्तीत्याह तथा न
विनायका विघ्नहेतवः तेषामनीकानि सैन्यानि तेषां पतीन्येषां मूर्धसु विचरन्ति अधिष्ठानं कुर्वन्तीत्यर्थः

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतं
त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः ३२ तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ३३ सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान्
स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिः तवार्हणं येन जनः समी

सत्त्वं स्त्वं विशुद्धं निरुपाधिस्थाश्रयसीत्युक्तं विमर्शे भूपाल्यतीति उक्तेन प्रकारेण स्तावोवहत्वमित्यपेक्षायामा
हः ३४ सत्त्वं वपुः श्रयते भवानित्यन्वयः श्रेयउपायनं कर्मफलदातृकं येन वपुषा जनः तवार्हणं पू
ज्यां समीहते करोतीति कैः वेदश्च क्रियायोगश्च तपश्च समाधिश्च तैः वनतास्वमथमैरित्यर्थः वपुषोना

श्री भा० द० १२

देवकीं प्रत्याह दिष्ट्येति नोऽस्माकं भवाय साक्षात्परः पुमान् कुक्षिगतः अतो भयं मा भूदिति अत एव मा भैषीरित्यर्थः भोजपतेः कंसात् यदूनां गोप्ता भविता ४१ यस्य रूपमनिदं न सर्वं प्रत्यक्षीकर्तुं योग्यं यथावत् अस्मात्परं वक्तुं नालमिति मन्यमाना ब्रह्मेशानौ पुरोधाय पुरतः कृत्वा ययुरिति ४२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ ॐ तृतीये निजरूपेण संभूतस्तु हरिः

12

दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान्भवाय नः मा भूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता
यदूनां भविता तवात्मजः ४१ शुकः इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ब्रह्मेशानौ पु
रोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवं ४२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे ब्रह्मादिस्तुतिर्नाम द्वितीयो
ऽध्यायः २ शुकः अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रह
तारकं १ दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयं मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा २

स्वयं पितृभ्यां संस्तुतो नीतः पित्रा भीतेन गोकुलं अथेति मंगलार्थं यदि यदा सर्वगुणोपेतः कालोऽभवत्तदा देवक्यां विष्णुराविरासीत् इत्यनेनाष्टमश्लोकगतेनान्वयः परमशोभनत्वमेवाह यर्ह्येवेत्यादिना अजनो नारायणस्तज्जन्मर्क्षं यस्मिन् अजनजन्मा प्रजापतिः तस्य ऋक्षं रोहिणी नक्षत्रं कथंभूतं शान्तानि ऋक्षाणि अश्विन्यादीनि ग्रहाश्च तारकाश्च यस्मिन् तच्च यर्हीति सर्वत्रानुषज्यते १ निर्मलानामुडुगा

तस्मान्मङ्गलमेवमोऽस्य पर्यवसन्नमिति एवं त्रितिस्तवनपि संस्मारयन् क्रियास्तु देवार्चनादिकमस्तु ३८
विद्यापतिः श्रीकृष्णावतारमभिनंदतीति दिशतीति दिष्ट्यामङ्गलवपदः पादभूतायाः इंस्वस्य नवजन्म
मात्रेणापनीतएव त्वयदैकैः कोमलैः पदैः सत्रोभनैः वक्त्रांकुशादिशुभलक्षणैः यां पृथ्वीं यां दिवं
चलवलयान्नीतां ३९ नवजन्मनाभारोपनीत इत्युक्ता ममायेजीववत्संसारकोनहिनहीत्याः

एवं नूनंतु संस्मारयन् स्तुतिं नयन्नामानि नूनमाणिचमंगलानि इति क्रियास्तु यस्त्वत्स्मरणादि
दयोर्विशिष्टविशिष्टानभवायकल्पते ३८ दिष्ट्याहीत्यस्य भवतः पदांभोजारोपनीतः नवज
न्मनेयितः दिष्ट्यांकितान्त्यदकैः सत्रोभनैः इत्यामवन्यां चलनात्कं विनाम् ३९ नते
भवस्येत्राभवस्यकारणं विना विनोदं नवनकेयामहे भवानिरोधः स्थितिरथ्यविघ्नयाकृ
तायतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ४० मत्स्याश्वकच्छपवराहनृसिंहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु
कृतावतारः त्वंपासिनः त्रिभुवनंचतथाधुनेत्राभारंभुवोहरयदूत्तमवंदनंति ४१ ताम: गी॰ ७

कृ नते इति वत हे ईश अस्मत्संसारिणो हे जन्मनः कारणं विनोदं क्रीडां विना न तक्रयामः किं च हे अस्मभया
श्रयनभययामाश्रयनेइति तथा संरोधनं हे निस्पृहकेत्यर्थः नवजन्मकारणीनामीति किंवन्तां य
तोजीवात्मस्थितिभवादयः त्वयिविलयवियामवियानतयाकृताः नपरमार्थतः सन्तिः ४० मत्स्येत्यादि
तेन त्वया स्थितिनोस्मान्निप्रवर्तनसंगमययाममितयायतोहितं वेदनेत्र इति वंदनः सर्वेविरोधिभिःप्राण

श्री॰ भा॰ सु॰ टी॰ १३

परिषक्तसहस्रकुंतलं किरीटकुंडलादीनां त्विषास्फुरद्रथविभिन्नकेशामित्यर्थः १० विस्मयेन उत्फुल्ले विकसिते
लोचने यस्य सः गवामयुतं दशसहस्राणि अस्पृशत् मनसा दत्तवान् कस्मात् महोत्सवतया तद्दानासंभवात् स चो
हेतुः कृष्णावतारेति मुदाप्लुतो व्याप्तः स्नानं कृत्वा वा ११ कृतधीः शुद्धबुद्धिः १२ गृहमपि उद्योतयन्तम्

13

महार्हवैदूर्यकिरीटकुंडलत्विषापरिष्वक्तसहस्रकुंतलम् उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरो
चमानं वसुदेव ऐक्षत १० स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा कृष्णा
वतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ११ अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं
परं नतांगः कृतधीः कृतांजलिः स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववि
त् १२ वसुदेवः विदितोऽसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबु
द्धिदृक् १३ राम॰

तोपरित्यसाह अयमहो विदितोऽसीति कथं विदितोऽसि भवान् प्रकृतेः परः पुरुष इति ननु किमयाश्चर्यं पुरु
षस्य प्रकृतेर्मतादेवेत्यत आह साक्षात् प्रत्यक्षतः इत्यर्थः ननु अप्रत्यक्षः कथं प्रत्यक्षतः उपलभ्यते किं विद्वन्नित्यत
आह केवलेति केवलश्चासावनुभवश्च आनंदश्च आनंदस्वरूपश्च स्वरूपं यस्य सः किं च सर्वबुद्धिदृक् नत्वेववि
धाह्यपो भवतीत्यर्थः १३ राम॰ १३

जलरुहैः श्रीः शोभा येषां ते द्विजालिकुलानां सन्नादा एव स्तवकाः यासां ताः ३ समिंधत अशुद्धानामोद्धृत्यः प्रदक्षिणं चेयुः समैंधत इति सम्यक् दीप्ता बभूवुरित्यर्थः ४ असुरद्रुहां कंसादिव्यतिरिक्तानां सर्व प्राणिनां देवानां चेति अजने जायमाने असन्नः प्रसन्ना यस्मिन् समये तस्मिन् निशीथे ५ तमसा उद्भूते

नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रिया द्विजालिकुलसन्नादस्तवका वनराजयः ३ ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगंधवहः शुचिः अग्नयश्च द्विजातीनां शांतास्तत्र समिंधत ४ मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहां जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुंदुभयो दिवि ५ जगुः किंनरगंधर्वा स्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ६ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः मंदं मंदं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ७ निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ८ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशींदुरिव पुष्कलः ८ तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधं श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पी तांबरं सांद्रपयोदसौभगम् मू ९

वृत तमस्युत्पन्ने निशीथे अर्धरात्रे ७ यथा यथावत् ... विष्णुराविरासीत् प्रकटीबभूव प्राच्यां दि शि पुष्कलश्चंद्र इव ८ तमद्भुतं बालकं वसुदेव ऐक्षतेति द्वितीयश्लोकेनान्वयः अद्भुतत्वे हेतुः अम्बुजवदीक्षणे यस्य आयुधानि अंबुजेक्षणमित्यादीनि श्रीवत्सो लक्ष्म लांछनं यस्य तं गले शोभमानः कौस्तुभो यस्य

श्री भार ती १४

दाष्टांतिके तिदं त्राति एवं भवानिति ननु यद्यहमममचुनस्त्वदृपपदकालेन याकार्यैवत्तेन हिंने ष्ठिंदि
यैः रूपमात्रेणु ममग्रहणं किं नास्ति न चाहबुआनुमेयत्वलक्षणौ इति इत्याह एवादिस्त्रानेन अनुमेयत्वलक्ष
णस्वरूपं यैषां ताविन्द्रियैर्ग्राह्यैर्गुणैः सहसत्वायेन ग्रहणमग्रहः तैः गुणैः सहजनग्रहणे ग्रग्रभावः नहिया
वैः सहभावमात्रं ग्रहणं कार्यं किं त्विन्द्रियार्णां तु निः साचकार्यैर्यथास्यथा कार्यमेकत्व्यानं ग्र
तोयथावल्लक्षणाद्रूपग्रहणेनात्मग्रहणं नास्तिन थैवाविषयग्रहणत्वहृणमपीति अविषयत्वेन चवि
षयग्रहणेन हेत्वसक्तमेवमर्वत्राहेहमित्यत्रैव प्रागेव विद्यमानत्वान्नैवेत्रानास्तीत्युक्तं किंच यदि

एवं भवान्नुअनुमेयत्वलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सत्वयिनग्रहणग्रहः अनावृतत्वाद्बहिरंतरेनतेसर्वं
स्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः १०

हिन्नमयनीडेपह्यादेरिवप्रवेश्रोभवति भवन्ननावृतत्वादपि हिन्नत्वेन बहिरंतरभेदो नास्ति अतः प्रवे
त्र इत्याह अनावृतत्वादिति अनावृतत्वे हेतुमाह सर्वस्येति नहि सर्वस्वरूपस्यान्यदावारकमस्ति सर्वा
त्मतो न केनावृतोऽन्यस्याभावात् आत्मवस्तुन इति आत्मनो वस्तुन इति हेतुद्वयं अतस्मात्
मतेश्च तस्मात् अतति व्याप्नोति यस्मात् नहि व्यापकस्यावरणं घटते तथा वस्तुनः परमार्थस्य वस्तुनः आ
वरणं न घटते इत्यर्थः तस्मात्तव अतर्यामितया वेश्रानमयोऽस्ति अतस्तरां गर्भप्रवेशः अतः केवलान्

ननु देवकीजठरे प्रविष्टस्य मे किमियमिति स्तुतिः क्रियते अत आह स एवेति स एवोक्तलक्षण एव न देवकीजठ
रे प्रविष्टस्त्वमयं। ननु विश्वं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्य किमनेन ह अत्र आह सौ प्रकृत्येति स्वमायया सृष्ट्वा तदनु त्वमप्र
विष्ट एवेति ननु कथं तर्हि श्रुत्योच्यते तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति अत आह प्रविष्ट इव भाव्यसे निरूप्यसे प्रस
क्तो वा स्वरूपेण प्रविष्ट इव लक्ष्यसे तत्र दृष्टान्तमाह १४ इमे विकृता भावा महदादयो यथा यथा नयंति सह दृष्टान्तं
विकृतेनातितेविकृतैरिति ते हि विकृतैः षोडशविकारैः सह सन्निपत्य विराजं जनयन्ति ब्रह्माण्डमुत्पादयन्ति

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकं तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे १४ यथेमेऽविकृ
ता भावास्तथा ते विकृतैः सह नाना वीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि १५ सन्निपत्य सम
त्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः १६ ॥ यस्मः ॥

सन्निपतनेहेतुमाह पृथग्भूताः नानावीर्या विशिष्टकार्यसमर्था भवन्ति अतः १५ सन्निपत्येति एवं सन्निप
त्य समुत्पाद्य अनुगताः प्रविष्टा इव दृश्यन्ते महदादयः न पुनः प्रविष्टाः कुतः उत्पत्तेः प्रागेव कारणात्म
या विद्यमानत्वात् न तेषामिह सृष्टकार्ये पश्चात्संभवः प्रवेश इति ननु तेषां कार्ये प्रवेशः कथं कल्प्यते
कार्ये च देवाभिनवा सेन न ज्ञायते इति किं न स्यादिति चेत्तत्राह प्रागेवेति कार्योत्पत्तेः प्रागेव तेषां भूतानां

श्री· भाग· मूली· १५

15

एवंभूतस्येव तव यथा विश्वस्थितिसर्गलयार्थं त्रिवर्णत्वमाह त्वमिति एवंभूतापनयनार्थं क्षितिर्जाते युक्तमित्याह
त्वमिति द्वयेन २० रक्षितुमिच्छुः अवतीर्णोसि क्रमेण वर्णेन अतः सा पूर्वोक्ता राजन्यसंज्ञासुरेभ्य सुरको

सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च व
र्णं तमसा जनात्यये २० त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेवतीर्णोसि ममाखिलेश्वर राजन्यसंज्ञासु
रकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः २२ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधी
त्सुरेश्वर स ते वतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः २२ शुकः अथैनमात्मजं वीक्ष्य
महापुरुषलक्षणम् देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता सुविस्मिता २३ राम·

रिपुरूपाः तैर्निर्व्यूह्यमाना इतस्ततः चाल्यमानाः चमूः सेनाः निहनिष्यसे संहरिष्यसि २१ किंच तथापि मे
न त्वया न भाव्यमित्याह अयमिति असभ्यः खलः समर्पितं कथितं अभिसरति आगमिष्यति २२ उपाधावत्

१५

नन्वेतद्देहदृश्यं पृथगेव च स्वात्मवस्तुत्वे तदेतन्न संभवति सत्यत्वेन प्रतीतेरित्याशंक्याह आत्मनो दृश्य
गुणेषु देहादिषु स्वव्यतिरेकतः आत्मव्यतिरेकेण पृथक् सत्त्वं देहादिषु निश्चितवान्
यः पुमान् स एवाबुधः अविद्वान् व्यतिरेके दर्शनात् किंच मनीषितं विचारितं सद्देहादि सर्वं यतः विनानु
वादं वाचारंभणमात्रं विना सम्यक् न भवति अतो वस्तुत्वेनात्यर्थं बाधितं वस्तुबुद्ध्या उपाददत्स्वीकुर्वन्

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः विनानुवादं न च तन्मनीषितं
सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् १८ त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदन्त्यनीहादगुणा
दविक्रियात् त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः १९ ॥

अबुध इत्यर्थः १८ एवं परमेश्वरस्य दृश्यस्य तद्व्यतिरेकेण सत्त्वमङ्गीकृत्य परमेश्वरोपादानत्वादपि तद्व्य
तिरेकेण सत्त्वमित्याह नन्वेवं सत्यपि विकारित्वमित्याशंक्याह अनीहादिति अगुणत्वादनीह
त्वं ततोऽविकारित्वमित्यर्थः ननु अनीहत्वे कथं कर्तृत्वं कर्तृत्वे वा कुतोऽविकारित्वमित्याशंक्याह
ब्रह्मत्वादविकारित्वमीश्वरत्वाच्च कर्तृत्वमङ्गमिति नन्वेतदपि विरुद्धं नेत्याह त्वदाश्रयत्वादि
निर्गुणैः कर्तृभिः त्वयि सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुपचर्यते गुणाश्रयत्वात् यथा भृत्यकृतैर

टीका ७

श्री· भाग· मू· १९

किंचमहाप्रलयेत्वमेवशिष्यमाणस्तत्कृतोभयस्यादननष्टइति लोकेब्रह्माण्डेषुमहाभूतेषुलीनेषुतेष्वपिआदिभूतं भूतस्यहंकारंगतेषुतस्मिन्नपिव्यक्तेअव्यक्तंप्रधानंप्राप्तेसतिशेषाणामेकेषुप्रलीनेषुसत्सुएवमवशिष्यतेनामिदमखिलंवेदनो यमितिसमस्तशेषसंज्ञः शेषसंज्ञउक्ता २५ किंचयत्प्रलयहेतुत्वेनोक्तःकालः इत्यत्रअत्वेयोयंकालःप्रवर्तकत स्यप्रलयावधिभूतस्यतेतवचेष्टांलीलांचेष्टतेविपरिवर्ततेयेनः पुनर्वत्सरान्तःमहीयान्निरुपराधःस्तंपःयस्मा

नष्टेलोकेद्विपरार्धावसानेमहाभूतेष्वादिभूतंगतेषु व्यक्तेव्यक्तंकालवेगेनयाते भवानेकःशिष्यते शेषसंज्ञः २५ योयंकालस्तस्यतेव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं. निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयांस्तंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्ये २६ मर्त्योमृत्युव्यालभीतःपलायन्सर्वांल्लोकान्निर्भयंनाध्यगच्छत् त्वत्पादाब्जंप्राप्ययदृच्छयाद्यस्वस्थःशेतेमृत्युरस्मादपैति २७ सत्वंघोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहित्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि रूपंचेदंपौरुषंध्यानधिष्ण्यंमाप्रत्यक्षंमांसदृशांकृषीष्ठाः २८ राम·

तस्यचेष्टामाहुः तंत्वांक्षेमधामसर्वभयस्थानंप्रपद्येशरणंव्रजे २६ हेमृत्युवत्वमेवाहमर्त्य इति लोकान् सर्वानगच्छत् निर्भयपदंप्राप्ययदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेनहेतुनाद्य स्वस्थःशेतेविज्ञापयतिसत्वमिति २७ भृत्यानांवित्रासंहंतीतिभृत्यवित्रासहाअसि इदंरूपंचेद्भवता पौरुषंध्यानधिष्ण्यंध्यानास्पदं मांसदृशांप्रत्यक्षंमाकृ टी· १९

त्वयि भयत्रं केवलं नास्तीति श्लोकचतुष्टयेनाह देवकी किं विद्धि त्वामविज्ञाय तद्रूपमिति यत्तु किमपि तद्रूपं वस्तु प्राह वेदाः किं तद्रूपं तदाह अव्यक्तं अव्यक्तेन: आद्यं कार्याणां किं परमाणवः न ब्रह्म तद्रूपं न किं प्रधानं ज्योतिः चेतनं किं वैशेषिकाणामिव तत्त्वानुगुणं निर्गुणं किं मीमांसकानामिव तत्त्वानवगतिलक्षण निर्विकारं किं पुष्करादीनामिव तत्क्रियाविशेषणपरिणामि न सत्तामात्रं तन्न हि किं सामान्येन निर्विशेषं तन्न हि किं कारणत्वात्सक्रियं न निरीहं सन्निधानमात्रेण कारणं एवंभूतं किमपि कार्यकलापं स्व

रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः १५

स एव त्वं साक्षाद्विष्णुरिति अपरोक्षमित्याह अध्यात्मदीप इति बुद्ध्यादिकारणं ज्ञानप्रकाश इत्यर्थः अथवा अव्यक्तं न केनापि प्रकारेण व्यज्यते इत्यव्यक्तं अथ मत्प्रसादात्तावद्व्यज्यते इत्याह आद्यं सर्वस्य कार्यस्य आद्यमानादीत्यर्थः तथा ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति चतुर्भिः पदैः देशेन प्रकाशेन च गुणेन च विकारेण च व्याप्तं निराकरोति तथा सत्तामात्रमिति विशेषेण निर्विशेषमिति सामान्येन निरीहमिति क्रियया व्याप्तं निराकरोति अन्यत्समानं एवंभूतस्य तव न भयं कंसादिभ[illegible]वः १५

श्री भाग॰ दश॰ १२

तप्यतोः तपआचरतोः ईश्वरेणतानि मदात्मनोर्मेछिन्नयोः ३६ अनुनाथप्रसादाप्रादुर्भूतोस्मि ३७ वरदराट्वरदे
शुश्रूषस्वेत्यर्थः तेनमस्कृत्यवाचावरमाविर्भावकारणम् कामस्यदित्सयादातुमिच्छयामादृशोमत्स

एवंवांतप्यतोःतीव्रंतपःपरमदुष्करम् दिव्यवर्षसहस्राणिद्वादशेयुर्मदात्मनोः ३६ तदावांप
रितुष्टोहममुनावपुषानघे तपसाश्रद्धयानित्यंभक्त्याचहृदिभावितः ३७ प्रादुरासंवरदरा
ड्युवयोःकामदित्सया व्रियतांवरइत्युक्तेमादृशोवांवृतःसुतः ३८ अजुष्टग्राम्यविषया
वनपत्यौचदंपती नवव्राथेपवर्गंमेमोहितौममामायया ३९ गतेमयियुवांलब्ध्वावरंमत्स
दृशंसुतं ग्राम्यान्भोगानभुंजाथांयुवांप्राप्तमनोरथौ ४० अदृष्ट्वान्यतमंलोकेशीलौदार्य
गुणैःसमं अहंसुतोवामभवंपृश्निगर्भइतिश्रुतः ४१ तयोर्वांपुनरेवाहमदित्यामासकश्य
पात् उपेंद्रइतिविख्यातोवामनत्वाच्चवामनः ४२ तृतीयेस्मिन्भवेहंवैतेनैववपुषाथवाम् जा
तोभूयस्तयोरेवसत्यंमेव्याहृतंसति ४३ राम॰

दृशः ३८ मेमत्तोपियुवांव्यपवर्गंनवव्राथेनप्रार्थितवंतौ ३९ वरंदत्वामयिगतेसतिग्राम्यान्विषयान्भुंक्तवं
तौ ४० अदित्यांकश्यपाद्वामनआसेति यत्तदपितद्रूपयोरहमेववपुषाअस्मीत्यर्थः ४२ हेसतिपतिव्र

१२

भवद्धेतोर्निमित्तभूतात्कंसादहं समुद्विजे बिभेमि यतः अधीरचित्ता २९ ननु किमित्युपसंहर्तव्यं रूपमी
दृशं एवंभूतदिव्याद्भुतरूपेण मया त्वत्पुत्रेण महती ख्यातिः स्यादिति तत्राह विश्वमिति निशान्ते प्रल
यावसाने यथावकाशं असंकोचतः असंभावितत्वादुपहास्यतैव स्यादित्यर्थः ३१ चतुर्भुजरूपेण

जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः २९ उप
संहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् शंखचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ३० विश्वं
यदेतत्स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृ
लोकस्य विडंबनं तत् ३१ श्रीभगवानुवाच त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति त
दायं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ३२ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः सन्नि
यम्येंद्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ३३ वर्षवाता
तपहिमघर्मकालगुणाननु सहमानौ श्वासरो
धविनिर्धूतमनोमलौ ३४ शीर्णपर्णा
निलाहारावुपशान्तेन चेतसा म
त्तः कामानभीप्सन्तौ मदारा
धनमीहतुः ३५

विभावे कारणं तावदाह त्वमेवेत्यादि चतुर्दशभिः त्वं पूर्वे सर्गे प्रथमजन्मनि पृश्निर्नाम्नी आसीः पृश्निर्नाम
स्वायंभुवे मन्वन्तरे अयं वसुदेवः सुतपानाम ब्रह्मणः पुत्र आसीत् ३२ तेपाथे तपः कृतवंतौ ३३

टी ३४ ॥

श्री भाग॰ दु॰ १८

दूरत्वयः द्वारः स्वयंमुद्घियंत इति पाठ स्वरूपीयैतेति वक्त व्यो गुणाः गुलाः कोदरवैः निमित्तात् ४८ गंभीरोय
ह्लायोत्र्यः तस्य सर्वे समयंडु सयः तेः फेनिलाः फेनव्याप्ताः भयानके रावन वाते व्योमः प्रियः पतेः सीतापतेः
सिंधुः समुद्र इव ४९ निद्रयाजयानिमित्तभूतया ५० प्रतिमुच्य बद्धापराः पादयोः लोहनिगडयास्ता

ताः कृस्नवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यंत यथा तमो रवेः ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोन्वा
गाद्वारि निवारयन् फणैः ४८ मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला भयान
कावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियः पतेः ४९ नंदव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान् प्रसु
प्तानुपलभ्य निद्रया सुतं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ५० देवक्याः श
यने न्यस्य वसुदेवोथ दारिकां प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ५१ यशोदा नंदपत्नी च
जातं परमबुध्यत न तल्लिंगं परिश्रांता निद्रयापगतस्मृतिः ५२ इति श्रीदशमे तृतीयः ३ श्लोकः
बहिरंतःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः १ राम॰

स्म ५१ जातं किंचिदिति केवलमबुध्यत न तु पुत्रः कन्या वेति योगनिद्रया मोहितेति ५२ इति श्री भागवते
दीपिकायां दशमस्कंधे तृतीयोध्यायः ३ वेतष्टुंचुडिकावाकमाकर्ण्यावितिव याज्ञलः इमं त्रिवि
हितमेनं कंसो बालादिहिंसनं १ राम॰ राम॰ १८

18

प्राक् प्रथमं तावद्देवैतद्रूपं मे जन्मेति स्मरणाय दर्शितं अन्यथा मर्त्यलिंगेन मनुष्यशरीरेण म
द्भवं मद्विषयं ज्ञानं न जन्य ते अनंतरं तु द्विविधया चालपि भविष्यामीति भावः ४४ ननु त्वयि पुत्रस्नेहेन पित्र
यामावयो पुनर्जन्मेति अतः परं न भविष्यतीत्याह युवामिति ४५ यदि कंसाद्बिभेषि तर्हि मां गोकुलं
नयय त्रैतदायाश्च कन्यां मन्मायामानयेति प्रथमं भगवता प्रेरितः प्रचोदितो यदा गंतुमैच्छत्

एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ४४ युवां
मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां ४५ श्रीशुकः इ
त्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ४६
ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् यदा बहिर्गंतुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनि नंदजायया ४७ तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शा
यितेषु द्वारश्च सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंखलैः ४८ तामायनमः

तदा या नंदजायया योगमाया सा नंदजायया निमित्तभूतया अजनि जाता प्रबोधितवृत्ति वा पाठः
४७ कृताः अप्रत्ययाः सर्वा वृत्तयो येषां अथवा हृताः प्रत्यया अन्याश्च सर्वा वृत्तयो येषां जागरणमपि तया
भूतेषु द्वास्थपौरेषु कीलयुक्तैः शृंखलैर्दृढैः कवाटादिभिर्दुरत्यया दुस्तरा ४८ ॥ तामायः

बहुनामनिकेतेषु वाराणस्यादिस्थानेषु बहुनामा दुर्गाकामादीत्यादि १३ परमविस्मितो वाक्यं देव्या मायाया
ख्याजातेति १४ हे भाम भगिनीभर्तः पुरुषादो राक्षसो यथा स्वापत्यमेव हिनस्ति तद्वत् १५ जीवन्नपि मृतो हि
१७ हे महाभागौ स्वकृतंभुजः स्वारब्धकर्मभोक्तृत्वात् किंच जन्तवः प्राणिनः सदैकत्र नासते किंतु स्वस्वकाल
मेव तदा एकत्र नासते किंतु विप्रयुज्यन्ते यतो दैवाधीनाः १८ सदा नासत इत्यनेन यद्देहजन्ममरणादि तन्

मुक्ः इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह १३ तया
भिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् १४ कंसः अहो
भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः १५ स त्वहं त्यक्त
कारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः कान् लोकान् वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् १६ दैवमप्य
नृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशून् १७ मा शोच
तं महाभागावात्मजान् स्वकृतंभुजः जन्तवो न सदैकत्र दैवाधीनाः सदासते १८ भुवि भौमा
नि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः १९ राम

अपि देहानामेव नात्मन इत्याह भूतानि देहा यथा यान्ति उत्पद्यन्ते अपयान्ति नश्यन्ति चैवं भवन्तीत्यर्थः यथा भु
वि भौमानि घटादीनि तद्वदेतेषु भूतेषु जन्मादिभिर्विक्रियमाणेष्वपि अयमपरोक्षतया प्रत्यक्ष्यमाणो
नात्मा विपर्येति विपर्ययं विक्रियां न प्राप्नोति एकरूप एव वर्तत इत्यर्थः भौमेषु विक्रियमाणेष्वपि यथा भूः न

ततोशुम्भस्य जन्म २ कालोमृत्युः ४ खंगहेश्वातः ५ दीनदीनवत्तदीनादपिदीनवत् नतनयापुत्रस्या
न्यत्रनीतत्वात्साचयोगमायेतिज्ञानत्वात् यावित्तोप्याचिहि दे श्रीकृष्णजन्माह० अथोयधनवले

तेनत्वांमृपवत्रन्यदेवक्यागर्भंजन्मतत् श्राचचुर्भोजराजायययमदिगःप्रतीक्षते २ सतस्या
न्तूर्णंमुत्थायकालोयमितिविह्वलः सूतीगृहमगात्कौल्प्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः ३ तमाहभ्रा
तरंदेवीकृपणाकरुणंसती स्नु षेयंतवकल्याणिस्त्रियमाहंतमर्हसि ४ बहवोहिंसिताभ्रा
तः शिशवःपावकोपमाः त्वयादैवनिसृष्टेनपुत्रिकैकाप्रदीयतां ५ नन्वहंतेह्यवरजादीना
हतसुताप्रभो दातुमर्हसिमंदायाअंगेमांचरमांप्रजां ६ शुकः उपगुह्यात्मजामेवंरुदत्या
दीनदीनवत् याचितस्तांविनिर्भर्त्स्यहस्तादाचिच्छिदेखलः ७ तांगृहीत्वाचरणयोर्जातमा
त्रांस्वसुःसुताम् अपोथयच्छिलापृष्ठेस्वार्थोन्मूलितसौहृदः ८ सातद्धस्तात्समुत्पत्यस
द्योदेव्यंबरंगता अदृश्यतानुजाविष्णोःसायुधाष्टमहाभुजा ९ दिव्यस्रगंबरालेपरत्नाभ
रणभूषिता धनुःशूलेषुचर्मासिशंखचक्रगदाधरा १० सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोर
गैः उपाहृतोरुबलिभिःस्तूयमानेदम
ब्रवीत् ११ किंमयाहतयामंदजातःखलु
तवांतकृत् यत्रक्वचित्पूर्वशत्रुर्मा

नविहिंसय ८ सप्तपदेवीभूत्वा ९ कृपणानित्यन्यान्शिशून्नहनिष्यतीतिमात्वावारयतिवाहंतनेनेत्यमामं
कृपणांबृथाहिंसीतवान्स्मृति ११ ॥

श्री·
भा·द·
मू·
२·

स्वपरेतिभेददर्शनेकिंभवतितत्राहशोकहर्षेति २७ भावैर्देहैर्मिथोभावात् भ्रंतंभावमीश्वरंपृथग्दृ
शोजनापश्यंति किंतर्ह्यहमेवहन्ताहतश्चेतिमन्यतेइत्यर्थः २७ शुद्धंमायाभावेनतथा २८ नातिकोविदा

भ्रातुःसमनुतप्तस्यक्षांतरोषाचदेवकी व्यसृजद्वसुदेवश्चप्रहस्यतमुवाचह २५ वसुदेवः ए
वमेतन्महाभागयथावदसिदेहिनां अज्ञानप्रभवाहंधीःस्वपरेतिभिदायतः २६ शोकहर्षभ
यद्वेषलोभमोहमदान्विताः मिथोघ्नंतंनपश्यंतिभावैर्भावंपृथग्दृशः २७ शुकः कंसएवंप्रस
न्नाभ्यांविशुद्धंप्रतिभाषितः देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोविशद्गृहम् २८ तस्यांरात्र्यांव्यतीतायां
कंसआहूयमंत्रिणः तेभ्यआचष्टतत्सर्वंयदुक्तंयोगनिद्रया २९ आकर्ण्यभर्तुर्गदितंतमूचुर्देवश
त्रवः देवान्प्रतिकृतामर्षादैतेयानातिकोविदाः ३० एवंचेत्तर्हिभोजेंद्रपुरग्रामव्रजादिषु अ
निर्दशान्निर्दशांश्चहनिष्यामोद्यवैशिशून् ३१ किमुद्यमैःकरिष्यंतिदेवाःसमरभीरवः नित्यमु
द्विग्नमनसोज्याघोषैर्धनुषस्तव ३२ अस्यतस्तेशरव्रातैर्हन्यमानाःसमंततः जिजीविषवउत्सृ
ज्यपलायनपरायणाः ३३ केचित्प्रांजलयोदीनान्यस्तशस्त्रादिवौकसः मुक्तकच्छशिखाःकेचि
द्भीताःस्मइतिवादिनः ३४ राम·

हृष्टमात्रमतयः ३० नतिर्गतानिदशदिनानियेषांतान् अन्यांश्चदशाहादूर्ध्वे ३१ अस्यतोविध्यतःबाणा
न्क्षिपन्तः उत्सृज्यरणंत्यक्त्वा ३२ मुक्तकच्छशिखाः मुक्तकटीपटाः ३४ राम· २०

अनेवंविदः एवमज्ञानतः आत्मविपर्ययः देहात्मबुद्धिर्भवति यतो विपर्ययात् भेदो भवति देहाहंकारेण हि
आत्मानं परिछिन्नमतिरिदमहंकारास्पदं भिन्नं भवति यतो भेदाद्देहात्मत्वादिदेहयोगवियोगाश्च ततः संसृतिः
सा च दुःखेत्यर्थः यावत् अज्ञानं न निवर्तते इत्यर्थः एवमुक्तप्रकारेण तेन यः अहं तावज्ज्ञानवानितवान्
तथा यज्ज्ञानदृष्ट्या तनयान्मया व्यापादितानपि मानुशोचतेति सान्त्वयति तस्मादिति २० अज्ञानात्पृथक्कर्मवाद

यथा नैवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः देहयोगवियोगाश्च संसृतिर्न निवर्तते २० तस्माद्भद्रे
स्वतनयान्मया व्यापादितानपि मानुशोच यतः सर्वे स्वकृतं विंदतेऽवशः २१ यावद्धतोऽस्मि
हंतास्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् २२ क्षमध्वं मम
दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत् २३ मोचया
मास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् २४ ॥ राम॰

माह यत इति कथं तर्हि ब्रह्मणादिहंतुः तत्र तथैव प्रायश्चित्तश्रवणमज्ञानमूलमेवेत्याह २१ अस्वदृक्
देहाभिमानेन तस्य देहस्य हननमात्मनोऽभिमन्यमानः इत्यर्थः श्यालः कंसः स्वस्रोरिति द्वाभ्यां द्विवचनानुपप
त्तामिथुनग्रहणे ह्यभिथुनलक्षणायस्त्वः तत्स्वसुरभिधाने लिंगसमवायेन प्राणभृत्सु यादथोतीतितव
देवकीवसुदेवयोश्च प्रत्येकं पादमग्रहीदित्यर्थः श्यालत्वाद्येन कथं विहाय देवाभिधानम् २२ आत्म
सौहृदं प्रियवादी दर्शयन् २३ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

श्री-
भाग-
मूली-
२१

आगान्मृत्योपमागतो मृत्युर्येषां तेन केवलं सतो विदेहो मुक्त भावं इत्येतत्: किं न बहूक्तेन बंधा मोक्षौ आह ७० इति मा
वेनबंधः पेवमेतानकनेदः सतोः हत्वामदोत्सवं गनाथमथुरां प्राप्य वसुदेवा गम्योत्सवे मुहामनाड दारं
विनः १ निजुनेहेलदेममनिलपवेना शुश्रुवात् कथंभूतान् रत्नौघैः रत्नसमूहैः पानकोभोर्यैः स
वर्णा रसाके रसोभ्युपाहतान् ३ दध्याणोगाद्दिरण्यादीनानच्छेके षां विहाने रेव शुद्धियथानधा दाना

सूतः एवंदुर्मंत्रिभिः कंसः सहसेने अडुमतिः ब्रह्मद्विंसोद्दितमनेकालपाशद्दतोसुहृदः ३९
संद्दिश्यसाधुलोकस्यकदनंकदनप्रियान् कामरूपधारिणः दानवान्दृहमाविशत् ४२ तेवै
गनाः प्रकृतयः नमसा भूपचेतसा सतां विद्वेषाचेरुराशासानाशुमनवः ४० आयुः श्रियं यशो
धर्मं लोकानाशिष एवच हंति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ४३ इति श्रीभागवते
दशमे चतुर्थोध्यायः ४ सूतः नंदस्त्वात्मजउत्पन्ने जातोड्डादो महामनाः आहूय विप्रा
न्वेदज्ञान् स्नातः शुचिरलंकृतः १ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्यवै कारयामास
विधिवत्पितृदेवार्चनं तथा २ धेनूनां नियुतेप्रादात् द्विजेभ्यः समलंकृते तिलाद्रीन्सप्तरत्नौ
घशातकौंभांबराहतान् कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैः तपसेज्यया शुद्ध्यंति
दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ५ रामः

शुद्धजातकर्मादि संस्कारैरेव गर्भाणो शुद्धिरिति दर्शयितुं प्रसंगानि यतानि शोधनानि इर्शयन्नेनोदा
हरति कालेन भूम्यादियेथा नववगृणा हाहाद ज्ञिवषणालेपनात् गोभि राक्रमणात्काला
न्भूमिः स्त्रियति सप्तभिः स्नानेदहादिः शौचं वासन लिंगादि संस्कारैर्गर्भादिः तपसेद्रियादिः
इज्यया ब्राह्मणादिः दानैर्द्रव्याणि संतुष्ट्या मन आत्मा आत्मविद्ययेति ५ रामः रामः २१

अन्यासक्तान्विमुखान्वा युध्यतो न हंसि ३५ क्षेमे निर्भयदेशे शूराः संयुगादन्यत्र विकत्थनं शौर्यवादः येषां
तैर्न तु हरेर्विभेमि यतो मौनी इति तत्राह रहोजुषेति सर्वेषामंतःप्रविष्टेन क्वचिदपि बहिरदृष्टेनेत्यर्थः पु
रुषप्रवेशरहितमिलावृतवनमोको यस्य तेन शंभुना ३६ यद्यप्येवमेषां देवानां किंचिदपि कर्तुं सम

नत्वंविस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् । हंस्यन्यासक्तमनसोभग्नचापानयुध्यतः ३५
किंक्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः । रहोजुषा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा ३६ किं
मिंद्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्विना । तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ३७ त
तस्तन्मूलखनने नियुंक्ष्वास्माननुव्रतान् ३८ यथामयोऽंगे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढप
दश्चिकित्सितुं । यथेंद्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान्बद्धबलो न चाल्यते ३९ मूलं हि
विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः । तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः ४० तस्मात्स
र्वात्मना राजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः । तपस्विनो यज्ञशीलान्गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ४१ वि
प्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः । श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ४२ स
हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड्गुहाशयः । तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः । अयं वै

र्थास्तथापि नीतिज्ञमतं व्याहरन्ति आह तथापीति आमयो रोगः रूढपदो बद्धमूलः ३९ देवानां वि
ष्णुश्च यत्र धर्मः तत्रापि तस्य मूलं वेदादय इति ४१ किं च विप्रादयो हरेस्तनवो यस्मादयमेव

श्री
भाग.
मू.
२२

82

सुरसद्मा सुवर्णाभिर्निर्मिता निर्मितामुक्तानिकुंडलानि निष्काः पदकानि कंठभूषा यासां तास्ताम्रशिलाभ्याः सुता
निनारूपवर्णाणि यासां ताः ॥ नंदालयं व्रजन्तीः व्रजेषु पृथ्वि विरेजुः स्ववलयाः कंकणभूषिताः ॥ आलोलैः
चंचलकुंडलादिभिः ॥ शोभायासां ताः ॥ १२ जनेर्मितेभ्यः श्रेजनमग्रजगतिर्विवा ॥ १३ ॥ नंभ्यो गोपेभ्यः प्रासान् ॥ १४

गोप्यः समृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यः चित्रांबराः पथिशिखाच्युतमाल्यवर्षाः ॥ नंदालयं सवलया व्र
जतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः ॥ १२ ॥ ता आशिषः प्रयुंजानाः चिरं पाहीति बाल
के ॥ हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिंचंत्यो जनमुज्जगुः ॥ १३ ॥ अवाद्यंत विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे
कृष्णे विश्वेश्वरेऽनंते नंदस्य व्रजमागते ॥ १४ ॥ गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः ॥ आसिंचं
तो विलिंपंतो नवनीतैश्च चिक्षिपुः ॥ १५ ॥ नंदो महामनास्तेभ्यो वासोऽलंकारगोधनम् ॥ सूत
मागधवंदिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीविनः ॥ १६ ॥ तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ॥ वि
ष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १७ ॥ रोहिणी च महाभागा नंदगोपाभिनंदिता ॥ व्य
चरद्दिव्यवासःस्रक्कंठाभरणभूषिता १८ ॥ तत आरभ्य नंदस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥ हरे
र्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून्नृप ॥ १९ ॥ गोपान्गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ॥ नंदः
कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥ १४ ॥ राम

यथोचितमपूजयत् यत् ॥ १७ ॥ हरेर्निवासात्मगुणै
आत्मनि वसतां गुणैः रमायाः लक्ष्म्याः ॥ आक्रीडं विहारस्थानं ॥ १८ ॥ वार्षिकं प्रतिवर्षदेयं ॥ १९ २२

सौमंगल्यगिरःस्वस्तिवाचकाविप्रादयोबभूवुः॥तत्रस्तुताःपौराणिकाःप्रोक्ताः मागधवंशशंसकाः
वंदिनस्त्वमलमत्त्राःप्रस्तावसदृशोक्तयः ६॥संमृष्टानिसंसिक्तानिचद्वाराणिअजिराणिअंगणानिच
हांतराणिगृहमध्यानिचयस्मिंस्तथाविचित्रध्वजैःपताकानांस्रजःचैलतोरणैनिचतैर्भूषिताः ७॥

सौमंगल्यगिरोविप्राःसूतमागधवंदिनः॥गायकाश्चजगुर्नेदुर्भेर्योदुंदुभयोमुहुः॥६॥अजः
संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतराः॥विचित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः॥७॥गावोवृषावत्स
तराहरिद्रातैलभूषिताः॥विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः॥८॥महार्हवस्त्राभरणकं
चुकोष्णीषभूषिताः॥गोपाःसमाययुःराजन्नानोपायनपाणयः॥९॥गोप्यश्चाकर्ण्यमुदिता
यशोदायाःसुतोद्भवम्॥आत्मानंभूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः॥१०॥नवकुंकुमकिंज
ल्कमुखपंकजभूतयः॥बलिभिस्त्वरितंजग्मुःपृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः॥११॥

दहरिद्रातैलभूषिताः विचित्राधातुनवस्त्रवर्हस्रजस्त्रवस्त्राचकांचनमालाश्चस्वलंकारतयाविद्यंतेयेषांते
तथाभूतागोवादयोबभूवुरित्यर्थः॥८॥आकल्पाश्चलंकाराः॥१०॥नवकुंकुमस्वमुखपंकजेषुभूतिः॥
श्रीर्येषांताःबलिरुपायनपाणैः॥११॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ गोविंद॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ गोविंद ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्रीराम॥

श्री॰
भाद॰
टी॰
२३

सुहृदो बंधून्मनन्नुभाविनस्संपादित॥ यस्त्रिवर्गः सद्धिपुंसो विहितः पुत्रकः शास्त्रेण बाधितः नस्वभाव
उपवसितः अतस्तेषु क्लिश्यमानेषु सुखायान्नभवतीत्यर्थः॥२६॥ नेदानीं मृ देवंसानत्यग्राह गृहीते इति कं
सवात्यभयशोकमानः कदाहं तं दृष्टुं सदेवमाश्रदेवाह॥२७॥ अदृष्टएवनिष्ठा समाप्तिर्यस्य सः यद्देवप्रधानादि
पुत्रस्तत्प्रदमहष्टहीयतेतेनदैवेनप्राप्तादयापि न भवंतीत्यर्थः अदृष्टपरमः तथा अदृष्टमेवपरमंयस्य सः य

पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभाविनः॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते २६ नंदः
अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः॥ एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवंगता २७ नूनं ह्य
दृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः॥ अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति २८॥ वसुदेवः करो वै
वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः॥ नेह स्थेयं बहुतिथं संत्युत्पाताश्च गोकुले २९॥ शुकः
इति नंदादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः॥ अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ३०

यत्पुत्रादयो वियुक्ताः तथापि तानदृष्टमेव पुनः पुनः संगमयतीत्यर्थः एवमदृष्टमात्मनस्तत्त्वं सम्प्रा
प्तं स्वाभिमानिकाधिकारतो मत्वा दुःखं त्वया यो वेद स न मुह्यति॥ तस्मादिदानीं त्वया दुःखं न भावनीयं सुता
नामपि वियुक्तानामपि च कालांतरे दृष्टानयोः संगमं भवान्॥ अस्मदादिभिरपि कालांतरेण हि द्वियोगो
स्त्यपि इति नेदस्य दैवीनां गोष्ठाभावस्थविका॥२८ नोघवद्राजवसुदेवोद्वंद्वः स्वयमेवानंदमाह करो वै इ
ति॥ कं युक्ताभिः २९॥ शौरिणा वसुदेवेन॥ अनोभिः शकटैः॥३०॥ ॥राम॥ २६

23

आनतं स त्वायं तदवमोचनं तस्य शोकदोत्तारं स्यानवस्थितिनूयं ॥ १९ ॥ पुनर्भवः पुनर्जातस्तत्र हेतु ॥ ग
मं विशेषवर्णसंसाचक्रे परिवर्तमानश्च निःदुलभत्वमेवाह ॥ २० ॥ प्रियः चासौ संवासः प्रियसंवासः हे प्रि
ये तिवा स्तानसा गेहेन वेगेन नीयमानानां स वर्तीति स वा ॥ तृणकाष्ठादयः तेषां यथैकत्र स्थितिः ना

वसिष्ठदेवउपस्कृत्य आनतं नेदमायातं ॥ ज्ञात्वाद त्वं कांतात्तेय यौ तदवमोचनं ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा सह
सोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ॥ प्रियतमं दारभावस्य सस्वजे प्रीतिविह्वलः ॥ २० ॥ पूजितः स्व
मासीनाः पृष्ठानामयमाहतः ॥ प्रसन्नः पौत्रात्मजयोरिदमाह विशांपते ॥ २१ ॥ दिष्ट्या
आतः प्रवयसस्त्वदानीमप्रजस्य ते ॥ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजायत्समपद्य
न ॥ २२ ॥ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमाना पुनर्भवः ॥ उपलब्धो भवान
द्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रक
र्मणाम् ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा
॥ २३ ॥ कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यंबु तृणवीरुधम्
बृहद्वनं तदधुनायत्रासौत्वं सुहृद्वृतः

स्तिनहृतः ॥ २३ ॥ कच्चित्पशव्यादि इत्थं पेतस्मिन्वने निर्दोषगोपयोदध्यादिना ॥ भ्रमतु गोपिकास्तन्यादिना ॥
पुत्रदेमवि वदत्या पृच्छति प्रसन्नयोः स्वात्मजयोरिह तत्वात ॥ २४ ॥ भवद्ब्याम्पलालितः सन ॥ कच्चिदनेन

पुत्रप्राणि नतर ... ॥ २४ ॥

श्री·
भाग·
पूर्वा·
२४

वल्गुरम्यं स्मितं येषु तेन आभूतापांगयोगविसर्गाः येषु तैः वीक्षितैः अशोकसां मनोहरंतीं अतो गोपा हृन्मनस्तेन तानि वारितवंतः हस्तुकं भवति गोप्य सुप्रियमिव मत्वा तस्मीमासन् अतः केनाप्यविवारिता सती प्रविशति भावाः ५ बालग्रहः पूतना अमरेतर्कं ददर्श असती अंतकं हत्प्राकशयनविभर्ति तेत्राह अतिक्रमाणि

वल्गुस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनोहरंतीं वनितां व्रजौकसां अमंसतांभोजकरेण रूपिणीं गो
प्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतं पतिं ५ बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून् यदृच्छया नंदगृहेऽसदंतकं बा
लं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ६ विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराच
रात्मा स निमीलितेक्षणः महाप्रसवे मति बालभावयामास किं बोवाच न प्रभुः ७ अज्ञानमा
त्रायनिशाभवीहरिं निसर्गविज्ञानजगाद्विवेष्टितं अनंतमारोपयदंकमंतकं यथोरगं सुप्तमबुद्धि
रज्जुधी ८ राम· राम· राम·

२५

जोरुतेजसं बालभावेन प्रतिच्छन्नं तिरोहितं निजमुरुतेजो येन तं कमिव भस्मनि आहितमग्निमिव ७ चराच
रात्मता देवता विबुध्य निमीलितेक्षणः आत्मस्वयमनंतं इत्थं नामे तत्कमात्क्रमारोपयत् बालमत्वा यथोर
गं सुप्तमबुद्धि आसौ रज्जुधीः अज्ञानतो रज्जुं गृह्णातीति यथा तद्वत् ८ राम· राम· २४

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ वसुदेवसान्त्वगिरा नंदो व्रजं गच्छन्नंतरा
पथि दृष्ट्वा तत्रासीत् तस्यास्तत्तु श्रुत्वा च विस्मितः कृष्णविषये शोकमानं प्रति स्वविषये प्रहृष्टा सेवम
ति ष्यतीति स्वयमाह नयत्रेति यत्र श्रीकृष्णस्य श्रवणादीनि संति तत्रैव तास्ता शक्तिः सात्वतां स्ति
त्रैव सतीति शृतिन शोकनिभावः ३ योषित्वा वेषेणतो वरां नारीमिवात्मानं विधाय ननु निर्लज्जा निविशे

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ नंदः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिंतय
न् हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः १ कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी शि
शूंश्चचार निघ्नंती पुरग्रामव्रजादिषु २ न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु कुर्वंति सा
त्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र वै ३ सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नंदगोकुलं योषित्वा माययात्मा
नं प्राविशत्कामचारिणी ४ तां केशबंधव्यतिषक्तमल्लिकां बृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमां सु
वाससं कल्पितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुंतलमंडिताननां ५ ॥ श्रीरामाय नमो नमः ॥

कासती कथं पुरमस्मिन् प्रविष्टा तत्राह कामचारिणीति इदं चित्रमित्यर्थः ४ तां वनितां विजयंतीं दृष्ट्
वा गता मतिं नृपवतीं स्त्रियमिव गोप्यो मन्यंतेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः श्रीसामान्या स्त्रिविशेषणानि के
शबंधव्यतिषक्तमल्लिकां केशग्रंथिबंधेषु संसक्ता मल्लिका यस्याः बृहन्नितंबेन स्तनाभ्यां च यत्कृ
च्छ्रमिव कृच्छ्रं मध्यमं उदरं यस्यास्तां सुवाससं शोभनं वासः सीयस्याः तां कल्पितयोः कर्णभूषणयोः

श्री
भाग.
पुरी.
२५

मारामसृते विहृत्य निजरूपमास्थिता मरणसमये कृपरमपुतनवतीवा १४ यत्रापितस्याः देहः बहुको
शमप्रवर्तितो हनुमान् तांयामास १५ ईशानां नालदंडः तन्मनाला उग्रादंष्ट्रायस्मिंस्तथाभूतमास्यं यः
स्मिन्नतनमस्याः कलेवरं वीस्य नत्रगोपागोप्य प्रतनत्रसुः संत्रासमहेतुनेन तुष्टुवुः पदेभिः पदेशिखिनाछिभि
निकरपवप्रामिके यस्मिंस्तत् मृतेः स्थूलोपतावितस्तनो यस्मिंस्तत् तोइ गोरं प्रकीर्णाश्रूकणाम्

निशाचरीत्यं व्यथितस्तनामुहुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि प्रसार्य गोष्ठे निजरूपमा
स्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप १४ पतमानोऽपि तद्देहः त्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् चूर्णयामा
मास राजेन्द्र महदासीत्तदद्भुतम् १५ ईशामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकन्दरनासिकम् गण्डशैल
स्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजम् १६ अन्धकूपगम्भीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् बद्धसे
तुभुजोर्वङ्घ्रि शून्यतोयह्रदोदरम् १७ संतत्रसुः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरम् पूर्वं तु त
न्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः १८ गाम.

र्धजा यस्मिंस्तत् १६ अन्धकूपाविव गम्भीरे अक्षिणी यस्मिंस्तत् पुलिनवदारोहो जघने नाभ्यां भीषणो बहुः
सेतुवद्भुजा उर्वङ्घ्री च यस्मिंस्तत् शून्यतोयह्रदवदुदरं यस्मिंस्तत् १७ पूर्वं मरणसमयस्याः शब्देन भीताः पूर्व
शब्देनानितरहहितमाह पूर्वं निःस्वनितस्यानिः स्वनितं शब्दः तेन भिन्नानि हृत्कर्णमस्तकानि येषां ते १८ २५

ननुयशोदारोहिएषातांनकथंन्यवारयेतांतत्रातामिति वामंवलाननन्याग्रवचेष्टितंयस्यासातांवास्त्रियंचस॰
ह्रसेवांतदागृहमध्येवीद्यश्रतस्तीदलान्वेवहिम्डेडन्वेवदृष्टांतः कोशपरिकदासिवत मृदुचर्मचित्रमयःको
ष्ठाःपरिक्रदस्त्रावलोयस्यासेःलवङ्गस्यतहन नत्रभायाधर्षितेऽग्रभिभूतेऽग्रहमस्यजननीयंवेतिमोहितेस॰

तांनीदलाचित्राम्बवामचेष्टितांवीद्यांनताकोशपरिकुदासिवत वास्त्रियंतत्रभयावधर्षितेनि
वीद्यमाणेजननीदृप्तानिष्टताम १० तस्मिन्स्तनंडजेनवीर्यमहत्वेण वोरांकमादायशिशोरेदावृप
गातं.कराभ्यांसमानन्त्रपीडानन्याणेःसमरोमसमन्वितापिवत ११ लामेचमंचालमितिप्रभावि
णीनियीडमानाविलजीवकर्मणि विलुप्यनेत्रेचरणेभुजामकृद्विविक्षिप्रगात्राद्विपनीरोद॰
द १२ तस्याःस्वनेनाविगभीरवेहसासाद्विमंहीगाग्रवचालतत्रहा. रमादिवाग्रप्रतिनेदिरेज
नाःपेतःद्विलोनत्रनिपातशंकया १३ ॥ श्रीराम ॥ ॥ राम ॥ ॥ श्रीरामायनमः

न्योजननैनिरीक्ष्यमाणेनएव केवलमतिहृतांननिवारितवंत्यौ १० तस्मिन्स्यानेडजेवीर्यंयस्मिन्स्तनंतं
ह्रसमंकमादायनस्मैशिशवेददौ स्थानेनतरमेवप्रपीडकेवलंविषमत्यमिति तयैवतस्याःप्राणैःस
ह्रपिवत ११ वाणोभुजोमकृत्मकृःक्षिपंती विक्षिप्तानिस्वेदयुक्तानिगात्राणिःपियस्याःस १२ रसातं॰

लाततालिच ५४ ॥

श्री
भाग॰
टी॰ द॰
२६

26

स्वं वहिः रक्षां कृत्वा अंत्र ते गतम अनुवर्णनस्यादि इंद्रियाणीति २५ आत्मानमहंकारं २६ सर्वग्रहभयंकरो दुःसहप्रतीकारः २७ संन्यवेशयत् शाययामास ३१ विस्मयमेवाह नूनमिति ३२ तत्र विस्मये सोऽपि तत्र संजातः ऋषिः

इंद्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोऽवतु श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगीश्वरोऽवतु २५ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान्परः क्रीडंतं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः २६ व्रजंतमव्याद्वैकुंठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः भुंजानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः २७ डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्मांडा येऽर्भकग्रहाः भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः २८ कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेंद्रियद्रुहः २९ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धा बालग्रहाश्च ये सर्वे नश्यंतु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ३० इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणं पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजं ३१ तावन्नंदादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिविस्मिताः ३२ नूनं तत्र ऋषिः संजातो योगेशो वा समास सः स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुंदुभिः ३३ कलेवरं परशुभिश्छित्वा तत्ते व्रजौकसः दूरे क्षिप्त्वावयवशो न्यदहन्काष्ठवेष्टितं ३४ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ३५

तपःप्रभाववान् योगेशो ज्ञानी वा समास्यतः स एव दृष्ट इति ३३ विस्मयांतरमाह कृष्णेन निर्भुक्त अतएव सद्यः हतं नाशितं पाप्मा यस्य सः ३५ राम॰

हादशांगेषु लोलाटादिषु केशवादिद्वादशनामभिः २१ अनाचांताः प्रथममतिसंभ्रमेणैव दांकु
त्वा किंचिदुक्ता स्वास्ताः पुनः ताभ्यर्थेण बीजन्यासमकुर्वेनेत्याह संस्पृष्टसलिला आचांता आत्मनि
प्रथमसंगेषु करयोः पृथक् अजाद्येकादबीजानामध्येकारमुद्रोबीज करयोः संधिषु बन्वारितथा

वालं चनस्याऽऽसि कृत्वेडंनमकुर्नोमयं गोप्यः स्पृष्टसलिलास्त्वंज सकृन्नाननसंभ्रमः २१ यशो
दारोहिणिभ्यांताः समं वालस्य सर्वतः दर्शविदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रामणादिभिः २०
गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकं रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशांगेषु नामभिः २१ गो
प्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत २२
अव्यादजोंऽघ्रि मणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः हृत्केशवस्त्वदुर
ईश इनस्तु कंठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कं २३ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्
त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेंद्रः तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः

न्यासादौ केषांचिन्मते अजाद्यबीजं न्यस्य बालं स्यात्यंगेषु तथैवाकुर्वत २२ अव्यादिमंत्रीजान्तनोक्त
जेभ्यो लोकेभिः २३ तथा दिक्षु रक्षामकुर्वन्नित्याह चक्र्यग्रतः इति चक्रसहितो हरिः तवाग्रतो र
सहगदो गदासहितो हरिः तव पश्चाद्रक्षतु त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसिधारी मधुहा अजनः जनस्तु समंतात

[illegible]

[illegible]

श्री
भाग.
दशं.
२०

उत्थितन्तूप्राकरैश्चोक्तितत्त्ववत्समयः स्थितत्. दर्शयति प्रमामेयहृलः क्रीडनिसमये कृष्णांकस्य
मात्रेियसंस्पर्शानंदनिर्भरः भूयः तरेवमस्पृष्टुं राज्ञा यत्दभिनंदति येनमन्यावतारात्मनापि यानिकर्माणि
करोति तानिकर्णामृतानिबहूनिमनः प्रीतिकराणिचभवंतीति १ तत्रापिपतत्स्पृशतः पुंसः शुद्धसत्त्वा
त्तिप्राप्तिः तत्सम्बन्धतापविनिवृत्तिः तलाघापगकैति तथापनन्तसुहृद्भिरेभक्तिः हरिदासैःसख्यमिति
चभवंतिनदेवहारं हरेः चरितंमनोहरंवावदयदिमन्यसेअनुग्रहंयदिकरोषीति।

राजोवाच येनयेनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः करोतिकर्णरम्याणि मनोज्ञानिचनःप्रभो
नः १ यच्छृण्वतोपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वंचशुद्ध्यत्यचिरेणपुंसः भक्तिर्हरौतत्पुरुषेचसख्य
न्तदेवहारंवदमन्यसेचेत् २ अथान्यदपिकृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम् मानुषंलोक
मासाद्यतज्जातिमनुरुन्धतः ३ शुकः कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे
समवेतयोषितां वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकारसूनोरभिषेचनंसती ४ नन्द

२ अप्यौत्सुक्यंतपुनः विशिनष्टि अथेति तज्जातिमनुष्यजातिमनुरुन्धतोनुकुर्वतः ३ मासदिवसके
उत्थानस्थितिप्रारंभरूपविनतनतत्रकुर्व ये कौतुकाप्लवे उत्सवाभिषेके तथापितस्मिन्नेवदिनेजन्मर्क्षस्या
पियोगइति महोत्सवेसतिसमवेतयोषितांमिलितपुरस्त्रीणांमध्येवादित्रादिभिः वादित्रादीनि
गीतानिचद्विजमंत्राश्चसमुच्चकाश्रुतिरतिशोभितमभिषेचनंसक्तसूनोर्यशोदाचकार ४ २२

प्रसंगाद्गच्छिवैसवेकैमत्तकन्यायेनाहमृतनेति ३५॥ अद्ययाश्रास्तिकेनभज्ञाभेद्गारक्ताः स्त्रियाः
तन्मानरहतिवत्साहरणलेलाभिप्रायेणबहुवचनं गोपिकाः तन्मानरो भवन्तिति॥ ३६॥ शावधूमस्य ७२

स्तनालोकवातच्छ्रीरादसीकथितश्शना जिह्वांसख्यापिहृदयेस्तनंदत्त्वापसृतिति॥ ३८ किं
पुनः श्रद्धयाभज्ञाकृष्णायपरमात्मने यच्छन्त्रियतमं किन्नरक्ताः तन्मातरो यथा ३९ पद्भ्यां
भक्तहृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां लोकवंदितैः अंगंयस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत्स्तनं ३८ या
तुधान्यपिसास्वर्गमवापजननीगतिम् कृष्णभक्तदीलादेकिमुगावोनुमातरः ३९ पयां
सियासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं भगवान्देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलार्थदः ४० तासामवि
रतंकृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ४१ कटधूमस्य सौर
भ्यमवघ्राय व्रजौकसः किमिदं कुत एवेति वदन्तो व्रजमाययुः ४२ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतना
गमनादिकम् श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ४३ नंदः स्वपुत्रमादाय प्रो
ष्यागतमुदारधीः मूर्ध्न्यवघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ४४ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भक
मद्भुतम् शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविन्दे लभते रतिम् ४५ अन्तर्दत्त कृतानोक्षाः पूतनायाः शिशुकृ
तात् स्तन्याद्योपानतःप्राप्ताप्यात्मगतिमकल्पयत् ४६ इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधे
एतत्पूतनामोक्षं शृणुयात्कर्मेक चरितमिति किंतत्पूतनामोक्षमिति ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशम
स्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६ श्रीभगवानविशतमपापां प्रणम्य श्रीकृष्णस्यानंदचितन्यायनाय

श्री भाग. पू. २८

नष्टदृष्टिर्विप्रासेनततमः रुत्वापि बालरपेन नमस्तंभुवतिष्ठते बालाः किं जानंतीति प्रमेयं प्रमाना मयशांतं
९ सस्नैः स्तोत्रैः कृता २ भगवत्प्रभावान् अमि तं विप्रं चोक्षितविः वयमाह एवं वदित्वा द्विजा बलिभिः
सस्नैः यद्वाग्रहदिव्यबलिभिः सहितं समर्पितं करयेथा पूर्वस्यापि तं विप्राद आदिर्मि येयामासः

नेत्रश्रद्धष्टिर्गोपाबालमावितमिमृत अप्रमेयं बलेनत्स्य बालकस्यननेविदुः ९ तदेतं सुत
मातायशोदाग्रहशंकिता कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः स्नेहैः स्नानमपाययत् १० एवं वस्यापि
तंगोपैर्बलिभिः समर्पितुष्ट विप्रदत्ताश्रयां वस्तुं दध्यत्यश्रुशावृभिः ११ येसूयानृतदंभे
र्ष्या हिंसामानविवर्जिताः नतेषां सत्यशीलानां माशिषा विफलाकृताः १२ इतिबा
लकमादायसामर्ग्यजुरुपाकृतैः जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्यद्विजोत्तमैः १३ वाचा
यित्वास्वस्त्ययनं नंदगोपः समाहितः हुत्वाचाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम् १४
गावः सर्वगुणोपेताः वासः स्रक्कनकमालिनीः आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्ते चान्वयुं
जत १५ राम. राम.

हुत्वा ग्रहादिहोमंविधाय ९ अस्त्या गुणोपदोषविकृतिर्ण ईर्ष्या अश्रांतिः तेषामाशिषोहिकृताः
तैः प्रयुक्ताः इति निष्फला न भवंति १२ इतिबं मंत्रैः प्रेतसामर्ग्यजुर्भिह वाच्यकृतैः संस्कृतैः पवित्रौषध
मयः जलैः वहिर्जोत्तमैः कर्तृभिः अभिषिच्या अभिषेकं कारयित्वा १३ गावः गास्त्वप्रादात् अन्वयुं जत आ

अन्नाद्यैः संपूजितैर्विप्रैः कृतमंगलं संजातनिद्रं अदितिर्लीयस्यतं ननमप्रश्रीशायत शयनवतीशकटस्या
धस्तन्नेऽपि ॥ कथं चालितवान् ॥ नरथः शयनस्य शिशोः अल्पकस्यासौ प्रवालवन्मृदुश्रुयोंघ्रिः तेन ह
तं शकटं व्यवर्तत विपरीतमपतत् कथंविधं तत् नानारसकुंभभाजनविधं तानि नानारसं वेति स्तवर्णाजना

नंदस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः सं
जातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजयती व्रजौ
कसः नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदन्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत् ॥ अधःश
यानस्य शिशोरनोऽल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्तत विध्वस्तनानारसकु
प्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरम् ॥ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा
व्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः नंदादयश्चा
द्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगा
त् १० ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपी
श्च बालकाः रुदतानेन पादेन
क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥

त्यानि रिक्तकांस्यादिमयानि रिक्तानि ययामवंति तथा चक्रे चाक्षा अक्षश्च चक्राक्षा विन्यस्ता वक्राक्षाय स्मिन्
विभिन्नः कूबरो युगंधरो यस्य तत् अन्न तत् व्यथा व्यवर्ततेति ॥ अद्भुतदर्शनेनाकुलास्तान् अभ्युः तदेवाह कथमि

पांसुवर्षे सति २३ उपारतो निवृत्तः पांसुवर्षस्य वेगो यस्मिं तथाभूते पवने सति तत्र तत्र स्थाने हरितं अनुनिशाम्य गो-
प्यो रुरुदुः २४ वात्याचक्रवातः तद्रूपधरः कृष्णं हरन् शान्तरयः कथंचिन्नभोगतः ततः परं गंतुं नाशक्नो-
दित्यर्थः २५ गुरुमत्तया अतिगौरवेण तथा अश्मानम् अश्मवत् पर्वतप्रायं मन्यमानः तेनैवात्मनो गले गृही

इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे सुतपदवीमबला विलप्यमाना अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद्भुवि पतिता
मृतवत्सका यथा गौः २३ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः रुरु-
दुरनुपलभ्य नन्दसूनुं पवन उपारतपांसुवर्षवेगे २४ तृणावर्तः शान्तरयो वात्यारूपधरो हरन्
कृष्णं नभोगतो गन्तुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् २५ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ग
ले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकम् २६ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः अव्यक्त-
रावो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे २७ तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालम्
पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदत्यो ददृशुः समेताः २८ प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः क
कृष्णं च तस्योरसि लम्बमानं तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् २९ गोप्यश्च
गोपाः किल नन्दमुख्या लब्ध्वा पुनः प्रापुरतीव मोदम् ३० राम

तत्वान्मुक्तमिच्छन्नपि नाशक्नोदित्यर्थः २६ तस्योरसि लंबमानं कृष्णमादाय मात्रे प्रतिहृत्य समर्प्य वि-
स्मिताः अभवन् विहायसा आकाशमार्गेण पुरुषादेन नीतं तस्यापि मृत्युमुखात्प्रमुक्तं पुनर्लब्ध्वा प्रमोदं प्रापु
परस्परं हर्षकथामाहुः ३० राम राम राम राम

तः तथैव बभूवुरित्यर्थः १८ अथ तदपि बालचरितमाह तृणावर्तोत्सृष्टमृत्युपरिहाराय कृष्णेनैव बालस्य उत्सं
गादुत्ताराय कृतं भारमजानतीत्यान शोकया माहापुरुषमादध्याभारेणपीडिता विस्मिता वसनीयद्वा

विप्रा मंत्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्ताः न ताशिषः ता निष्फला भविष्यन्ति न कदाचिदपि स्फुटम्
१९ एकदारोहमारूढं लालयन्ती सुतं सती गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् १
नदीप्यमुडु पादेन शकटं यो मिलीलया तृणावर्त्तवदायी प्रभुव्यापातयद
भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता महापुरुषमाद
ध्यौ जगतामास कर्मसु १९ दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्र
णोदितः चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् २०
गोकुलं सर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः ई
रयन्सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः २१
मुहूर्तमभवद्गोष्ठं रजसा तमसावृतं

सुतं यशोदा नापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः २२ नापश्यत्कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः तृणा
वर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः २२

जगतामाधेयं कर्मसु आसवं स्थूलं तनुं तज्जगतः दरं तं वेदेत्यर्थः १ ईरयन्निनादयन्नित्यर्थः २० यशोदा च न्यस्तवती
तस्मिन्नुस्थाने नापश्यत् २१ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

श्री· भाग· पू· टी· ३·

४०

एवमेव नामकर्मास्य बालक्रीडा कृष्णहते यदूक्तं तत्सर्वं निरूप्यते विप्रकृष्टादि बालस्य निवासः स्यात् पिता न क्रियते कि नामकरणं नाम कस्मात् गर्गो गमनं नन्दयित्वा नामकरणं कर्तव्यं इति विचार्य पूर्णः श्रेयः अधुना गर्गः महात्मागतः तत्राह महद्विचलनमिति महतां साक्षात्तपो वा नान्यत्र विचलनेन स्वार्थं किंतु गृहिणाम् मंगलाय अतः गृहिणां दर्शनार्थं दीनचेतसाम् इति गर्गस्य महत्त्वं दीनचेतसामित्यर्थः ४ तथा बालयोर्नामकरणादिक

एवं गर्गः पुरोहितो राजन् यदूनां सुमहातपाः व्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवप्रचोदितः १ तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरःसरं २ सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा सूनृतया मुनिं नन्दयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किं ३ महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसां निःश्रेयसाय भगवन् कल्पते नान्यथा क्वचित् ४ ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतीन्द्रियं प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरं ५ राम· राम·

गणीयमिति वक्तुं तस्य ज्ञातृत्वमाह ज्योतिषामयनमिति यदतीन्द्रियज्ञानं तत्साक्षात् ज्योतिषामयनं तत्प्रतिपादकं ज्योतिः शास्त्रमित्यर्थः तत्साक्षाद्भवता प्रणीतं येन ज्ञानेनापि पुमान् परावरं कारणं पूर्वजन्मकृतं कर्म अवरं कार्यं यदस्मिन् जन्मनि भावि फलं तदेतदुभयं जानाति यद्वा परं जन्मान्तरं शुभाशुभं तस्य कर्मणः प्राप्तिं जानाति शास्त्रमेतत्तमसि इव अपि दीप इवेति विवक्षितमाहुरतेति ५ ३·

गृहो वनेनेति निवृत्तिं गमितः सुतं स्थापितः कोऽपि विस्मयो युज्यते तेऽप्येवं केचिदाहुः हिंसवदिति ३ नोस्मा
भिः वीर्येण कृतं च लवेवा पीतं पयः शकटादि निमर्दनं च पूर्वं च यन्मनुष्यहो त्रादिद त्नेदानेयस्मात तपश्चादेः

गृहो वनान्यद्भुतमेष वत्समा वात्मानिवृत्तिं गमितो भगवान्पुनः १ हिंसास्वपापेन हि हिंसि
नः खलः साधुः समत्वेन भयाद्विमुच्यते २ किं नस्तपः चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत
भूतसौहृदम् यत्संपरेतः पुनरेव बालको दिष्ट्या स्वबंधून्प्रणयन्नुपस्थितः ३ दृष्ट्वाद्भुतानि
बहुशो नंदगोपो बृहद्वने वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः एकदार्भकमादाय स्वां
कमारोप्य भामिनी प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ४ पीतप्रायस्य जननी सा तस्य
रुचिरस्मितं मुखं लालयती राजन्जृंभतो ददृशे इदं ५ खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्ये
प्रस्तुं लोचयन् पश्यामास जृंभमाणमुखे जगत् ६ खं रोदसी ज्योतिरनेकमाशाः सूर्ये
दुवह्निश्वसनांबुधींश्च द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄन्वनानि भूतानि यानि स्थिरजंगमानि ७ सा
वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन् संजातवेपथुः संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत्सुविस्मिता ८
इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पूर्वार्धे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ॥ राम ॥

प्रणयन् हर्षयन् १२ स्तनं त्याजयन्सोऽपि पाल्यते कृत्वा वचनं मानयामास १३ पीतप्रायस्य पीतप्रायः
स्तनो येन १४ नगान् गिरीन्नतदुहितॄः नदीः दशमे सप्तम ॥७॥ श्रीराम ॥ श्रीराम ॥ ॥ राम

श्री
भाग.
पू.
३१

यद्दूनामसंख्यसद्भावात् ॥ अतः विद्वांसोऽपि गृणन्ति ध्यायमानानां बहूनां असंख्यसद्भावात् ॥ भावो भावुकं तस्माद्वा
स्मात्मपितयासर्वकर्मामतिकरणादित्यर्थः सम्यक् कर्षतीति संकर्षणमप्युक्तं इति सप्तमीति ।
त्यर्थः ॥ गर्भसंकर्षणात्तत्प्रकाशयतिप्रागयंवसुदेवस्यजातः ॥ वेत्तवानात्मजः ॥ इति श्रीमत्तत्त्ववद्य
स्यग्रजः श्रीमानिति पके नामभविष्यति ॥ १६ ॥ प्रागयमिति साक्षात्सोऽयं येनज्ञानतरगतं नामक

शुकः एवं संप्रशिंसितो विप्रः स्वविकीर्षितमेवतत् ॥ नकारनामकरणं गूढो रहसि बालयोः ॥ ११
अयं हि रोहिणी पुत्रो रमयन्सुहृदो गुणैः ॥ आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः ॥ १२
यदूनामपृथग्भावात्संकर्षणमुशन्त्युत ॥ १३ ॥ आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १३ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य जातः क्वचिज्जातवेदसात्मजः
वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १४ ॥ बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥ गुणक
र्माणि रूपाणि नामानि हे वेदानीजनाः ॥ एषवः श्रेयआधास्यन्नोपगोकुलनंदनः ॥ अनेन सर्व दु
र्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ ॥ १६ ॥ राम·

अतएव वसुदेव इति ॥ संप्रचक्षते
यं पत्नी तिनेरोमन्यते स्म
इति ॥ १८ ॥ गुणानां रूपाणि ईश्वरः सर्वज्ञ इत्यादीनि कर्माणि रूपाणि गोपपतिः ॥ गोवर्धनो द्वेषेण इत्या
दीनि सर्वाणि आह मयि नो वेद जनाः अपितु वो विदुरिति ॥ १९ ॥ जातकफलमाह एषेति आध्यास्यत् ॥ आ
धास्यति अनेन सर्वे ॥ सुदेन ॥ १९ राम· राम· ॥ राम· ॥

३१

देवकीमंत्रवित् सुतं नामकरणादिसंस्कारान् कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ न त्वं तत्करणीयं गुरुत्वात् तत्राह ॥ ब्राह्मणमि
ति ॥ ६ ॥ अनुत्साहितं ॥ नंदं प्रति गर्गेण मे न त्वकार्यमित्यभिप्रायेण अस्माच्च द्वयाणं इत्याह ॥ यदूनामिति ॥ भवतून
यापि स्वमत्रागत इति ॥ को विद्यात् ॥ इति चेत् ॥ तत्राह ख्यातः श्रुतिनतः किमतस्त्राह स्वतमिति कंसो मन्ये
नं श्रद्धते कन्यये दित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु यदुकुलसार्वकथं विज्ञानान्न तत्र वसुदेवस्य पुत्रः ॥ तस्यापि देवकीजातः
इति कुतो जानीयान् तत्राह पापमिति विन्यादि ॥ ८ ॥ किं मयाहतया मंदेत्यादि देवकीकन्यावचः श्रुत्वा देवका

त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान् कर्तुमर्हसि ॥ बालयोरनयोर्नॄणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥ ६ ॥
गर्गः यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ॥ सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतं ॥ ७ ॥ कंसः पा
पमतिः सख्यं तव चानकदुंदुभेः ॥ देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥ ८ ॥ इति संचिंतयन् श्रु
त्वा देवक्या दारिकावचः ॥ अपि हंता गताशंकः तर्हि तन्नोऽनयो महान् ॥ ९ ॥ नंदः अलक्षितो
ऽस्मिन् रहसि मामकैरपि गोव्रजे ॥ कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १० ॥ ५ ॥ राम ॥ राम

अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हतीति च नित्यं संचिंतयन् ॥ सामान्येन काचिदस्तीति ज्ञात्वा पुत्रयोः सुहृत्त्वं
चिंतयन् ॥ त्वद्गृहे भवेदिति सम्भाव्य मत्संस्कारलिंगेन सागताशंकः आगताशंकोऽयं कंसोऽपि हंता य
दि हनिष्यति तर्हि तन्नदानीं महाननयः स्यात् ॥ ९ ॥ द्विजातिसंस्कारं द्विजातीनामवश्यकर्तव्यं संस्का
रं मामेकं केवलं स्वस्तिवाचनपूर्वं कुर्विति ॥ १० ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥

श्री·
भाग·
पुरा·
३२

32

तदाव्रजन्मातरौ निजसुतौ दोर्भ्यां समुपगृह्य प्रमोदयन्तः कथंभूतौ ह्यागण्याकृष्यवत्सौ पयः पूर्णे
पयोधरौ सत्यौ येके नागवागनावृत्तिौ कथंभूत विपरीतस्तत्रपयं स्तंतयास्थिरृ अस्य दर्शनात् स्रुयसि
वनत्वनुतस्तु २५ यर्हि पदगता नादर्शनीयकुमारलीलायशोः तौ तथा भूतौ जातौ तदा प्रतनत्रजे व्रज
मस्यायौ तदबला प्रजांगनानाः प्रेस्थपः प्रस्तमाणाविष्टतगलत्क्रमः हृष्टत्वाजदृष्टुदृष्टावभूवुः

तन्मातरौ व्रजसुतौ ह्यागण्याकृष्यवत्सौ पंकांकरागरुचिरावुपगृह्य दोर्भ्यां दत्वास्तनं प्रपिबतो
स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मितांशुदशनं ययतुः प्रमोदं २४ यर्ह्यंगनादर्शनीयकुमारलीलावंत
व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षन्त्य उज्झितगृहा जह
षुर्हसन्त्यः २५ शृंग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकंटकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुम्
गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोऽनवस्थाम् २६ कालेनाल्पेन राज
र्षे रामः कृष्णश्च गोकुले अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा २७ ततस्तु भगवान्कृष्णो
वयस्यैर्व्रजबालकैः सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदं २८ राम·

तासां प्रगृहीतानि पुच्छानि येषां तैर्वत्सैरितस्ततोऽनुकृष्यमाणौ २५ क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ शृं
ग्यादिभ्यो निषेद्धुं गृह्याणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकाते तयोः मानसौ समर्थेन वभू
वतुः तदा ते मनसोऽनवस्थां स्थितिं नापतुरिति गृहस्थाः स्वपतेकाशाहर्षिता २८ ३२

अनेनवत्समालेनःसमेधिता अदसन्त्रजिष्णुरिति २७ इतिचात्मानंप्रतिसमादिश्यआत्मानंकृष्णंचा
पूर्णंमासास्त्रीभिःपूर्णैर्भुले २८ तन्मूर्णंत्वमेवदत्तोयत्राहकालेनेति २८ अनुकृष्णंपुनःपुनआत्मा
व्यसरीसृपतौ अतिश्रायेनवलेनौकथंचोपाकरियादसपूर्णकिंकिन्यः नेषांप्रेष्ठोपेणरविरं

पुत्रात्मेनव्रजपतेस्तायथोदसुपीडिताः अराजकेवत्समालेनजिष्णुदेस्सूनसमेधिताः
२७ यथतस्मिन्महाभागाप्रीतींकुर्वैतिमानवः नारयोभिभवंत्येतान्विसयत्तानिवा
स्वराः २८ तस्मात्तुदात्मजोयत्तेनारायणसमोगुणैः श्रियाकीर्त्यानुभावे
नगोपायस्वसमाहिता २९ इत्यात्मनेसमादिश्यगर्गेचस्वगृहंगते नंद
प्रमुदितोमेनेआत्मानंपूर्णमाशिषां ३० बालक्रीडाचमत्कारैः
कृष्णोनामेनसंयुतः परमानंदमादत्त व्रजेनंदयशोदयोः ३१
कालेनव्रजताल्पेनगोकुलेरामकेशवौ जानुभ्यां
सह पाणिभ्यांरिंगमाणौविजह्रतुः ३२ तावंघ्रि
युग्ममनुकृष्यसरीसृपंतौ घोषप्रघोषरुचिरं
व्रजकर्दमेषु तन्नादहृष्टमनसा
वनुसृत्यलोकंमुग्धप्रभीतवदुपे

यपातयाशोपाल्पंतेषांनादेनप्रीतंमनोययोः तौलोकंतनस्तनौमर्कंतमनुस्तन्यविचनतालिप
दानिमनुगम्यमयपवनमीतवसमानौतिकंसमेपनयेमनराजमतः ३३ ॥ राम ॥ राम ॥

श्री भाग० पू० ३३

33

नेशगोपेति श्राकुलः सन् आस्यांति उपगच्छति नत्वा तिष्ठन्मेघक्षोरः ग्रहे गृहे स्वामी यावानीति यायां निप्रागत्स्यापि
स्थवाउपगाति दे उपगाति कमनीयोभायं शुोद्रेपहा उपगाति वा सो स्वविद्वे गृहे मेह नारी निघुते घोस्मगा दीप्नेक्ष
रुने स्वयोपायैर्विरचिता स्तुतिः कर्मयेनसः तन्नामीप स्वप्रतीको यथा मधुनिवा स्वे सभयेन यनेप स्थि

एवंधाष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः स्वप्रतीको यथास्ते
इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी नह्युपालब्धुमैच्छ
त् ३२ एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेद
यन् ३३ सा गृहीत्वा करे कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी यशोदा भयसंभ्रान्तप्रेक्षणाक्षमभा
षत ३४ रे कस्मान्मृदमदान्तात्मन् भक्षितवानपि रहः चपलगात्रेत्यर्थ यशोदातनमभाष
यत ३५ राम० राम०

स्मृतम् स्त्रीभिः सभयेन दालोकिनीभिः व्याख्यातार्था सती प्रहसितमुखी नतु कस्माउपालब्धु माहेम्
निर्भर्त्सितेवान्नैच्छत् ३२ कदाचिदयमपोऽतो उपालभतनदानमहदाश्चर्यमभूदिति कथयन्नाह एक
दैति ३३ उपालभ्य निर्भर्त्स्य भयेन संभ्रान्ते प्रेक्षणे चपले नीलोत्पले अक्षिणी यस्याः स्तनंगुवानाम् अन् चपल ३३
गात्र रहो वकीति ३५ राम०

असमये अरोहकाले यथा क्रोशं तेन तर्हि संजातहासः स्तेयं चौर्यान्नीतं नवनीतं दधि तत्रापि स्वादु नेत्यत्त
दधिपयः स्वयं अत्ति किं च भोक्ष्यन् मर्कान् प्रति विभज्य ददाति तेषां मध्ये न भक्षणेन कोपि नात्ति तर्हि
भाण्डं भिनत्ति क्वचिद्द्रव्यस्यालाभे सति सगृहकुपितः यास्यामीति स्वकुपितो याति यद्वा सगृहा गृहिणः ते
भ्यः कुपितः तेषां तोकान् अर्भकादीन् उपक्रोश्य रोदयित्वा न वेति विचार्य तेन द्रव्यालाभे यातीति मातर्युक्ता
देवयं किं ब्रूमः किं वा कुर्मः श्रुत्वा पापानुकल्पेन प्राक्रमः ३ ननु हस्ताग्राह्ये उच्चैः स्थापिते दध्यादेः

कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलं । शृण्वन्त्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः २८
कृष्णचापल्यचौर्यादि सहैवाखिलमग्रतः व्रजस्त्रियः समागत्य गोप्यो यशोदामिदं ददुः ॥ १ ॥
वत्सान्मुञ्चन्क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वाद्वत्त्यथ दधिपयः कल्पितैः स्तेययो
गैः मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति स चेन्नात्ति भाण्डं भिनत्ति द्रव्यालाभे सगृहकुपितो यात्युपक्रोश्य
तोकान् २· हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यैः छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्य
भाण्डेषु तद्वित् ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु

दिकं कथं नीतवानित्युक्ते आह कल्पितैः स्तेययोगैः विमूलकं प्रपंचयति हस्ताग्राह्य इति नवनीतस्य भा
ण्डेषु अन्तर्हितं दध्यादौ न वयुनं ज्ञानं यस्य सः छिद्रं रचयति अन्तर्हितं छिद्रं वचनादिवित् ध्वान्तयुक्ते गृहे स्वा
ङ्गमेवार्थप्रदीपं रचयति किंविशिष्टं धृतमणिगणं कदैवं करोति यर्हि यस्मिन्काले गोप्यो गृहकृत्येषु

नामाह किं स्वप्न इति यदितो विलोक्य वितर्कयत्याह मायेत्यस्य मः तर्हि किं विदेवा स्वप्न इति मैवं यतस्तथा ह्येतल्लिम अन्ये
नुपश्यन्ति तर्हि किं वा मदीय एव केवलं बुद्धिः मोहः विपर्ययमोहः सोऽप्यत्र न भवति एवं तर्हि अयं कश्चनापि काय
मनः प्रतीयते अतएव हि अथवा रूपेणाकर्षं जगत्प्रतीयते तथा सति किं व प्रति किं वा ये तु व परस्पर देवतास्मै
न प्रतीतिः स्यादित्याशङ्क्याह अथ यथावितर्कयति अथो इति अस्य कामम अस्य अस्य अर्भकस्यापि सतो यः

किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो बत बुद्धिमोहः अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः
कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरञ्जसा
यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदं ४२ अहं ममासौ पतिरेष मे सु
तो व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः
स मे गतिः ४३ राम.

कश्चनाचिन्त्यात्मयोगः स्वीयमैश्वर्यं औत्पत्तिकः स्वाभाविकः ४१ तदेवं प्रथमाश्चर्यमेवं समुद्भूत
ति विस्मितमाह अथो इति चेतः चित्तं चित्ताहिभिनैव वितर्कगोचरं जगत् यदाश्रयं यदधिष्ठानं येन कारणे
नाधिष्ठात्रा यतो बहिरयं भिव्यक्तात् तन्निरस्य वितर्क्यं भवति तत्पदं कीदृगतः आह सुदुर्विभाव्यमि
दं अस्य तत्समस्तमित्यभिप्रायः ४२ एवं प्रपञ्चप्रतीतौ प्रतीते तत्र पुनर्जीवसंसृतिहेतुमायाश्रयते त्वनेनऽ
यत्नाह ४३ राम.

नाहं भगवतानिति न हि वादं किं विस्मयाभत्यते मन्तृकलावादावेव सर्वमस्तीति भावः समष्टिसृष्टि
तं ३४ व्यादेहिमवेश्म स्वयन तत्र तस्मिन्नाद्यविशेषं दृष्टोदकान्नस्सृष्टं चयति जगत् जेतामस्यास्वस्या
वव लक्षणतीवं तस्मात् द्वितीयाद्विगोलयवंन द्वीपसमुद्रसहिते भूगोलं भूलोके वायुः प्रवहः अग्निः वैद्युता
ऊर्ध्वमनारकाश्च नस्संहिते ३८ ज्योतिः चक्रं स्वर्लोके वैकारिकाणि देवाः मनश्चेति वैकारिकाश्च ह्री

नाहं भगवतानेव सर्वं मिथ्याभिशंसिनः यदि सत्यगिरः तर्हि मम तं यज्ञमेव वै ३४ य
पेवं न हि व्यादेहीन्मुक्तः समगवान्हरिः व्यादत्ताव्याहृतेष्वर्थः क्रौञ्चमनजवान्कः
प्राणत्वदृष्टोऽपि संज्ञानस्यास्तु वाक् दिशः सार्द्धद्वीपाब्धिभूगोलं सर्वार्थं गोऽस्तारकं
३८ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव च वैकारिकाणि इन्द्रियाणि मनो मात्रागुणा
स्वयः ३९ एतद्धि विश्वमहज्जीवकालस्वभावकर्मा श्रायलिंगभेदं सूनोस्तनोवीत्यवि

न गृहीतमपि देववैलक्षण्यात् पुनरुक्तं इन्द्रियाणि च तैजसानि मात्राः तमसाः आहादयः ३९ एवं
एतद्धि विश्वं विश्वस्य हेकादेवबीत्याविश्वनामाहजीव भगुणदोषकः कालस्तु परिणामहेतुः स्वभाव
स्तु जन्महेतोः कर्मवत् संस्काराः आश्रायस्तु एतेलिंगानां चराचरशरीराणां भेदो यस्मिन् तत्र
ब्रजं च महात्मानं स्वस्मिन् हिनं कश्चिदीत्यसूनो तनो श्रेयाविदारिते आसेवतां कामवाय ५० ॥

श्री भाग० पू० ३५

35

ब्रह्मणआदेशं गोपालनादिलक्षणं ५० द्रोणो जज्ञे नंद इति ख्यातः सा च धरा यशोदाभवत् अस्ति भक्तिः
स एव वल्लतिवा गोपो गोपीनामपि वल्लभभावादेस्य च भक्तिः तयोः पुनः नितरामिति ५३ स्वलीलया प्रभावान्
कादिष्णा ५४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे अष्टमोध्यायः ८ नवमे पयउल्लिसे गत्वा गोप्यथ

शुकः द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया करिष्यमाण आदेशं ब्रह्मणस्तमुवाच ह ५० जात
यो नै महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ भक्तिः स्यात्परमा लोके यया जोडुर्गतिं तरेत् ५१ अस्त्वित्युक्तः स भग
वान् व्रजे द्रोणो महायशाः जज्ञे नंद इति ख्यातो यशोदा सा धराभवत् ५२ ततो भक्तिर्भगव
ति पुत्रीभूते जनार्दने दंपत्योर्नितरामासीद्गोपगोपीषु भारत ५३ कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं क
र्तुं व्रजे विभुः सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ५४ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे अष्टमो
ध्यायः ८ शुकः एकदा गृहदासीषु यशोदा नंदगेहिनी कर्मांतरनियुक्तासु निर्ममंथ स्व
यं दधि १ यानि यानीह गीतानि तद्बालचरितानि च दधिनिर्मंथने काले स्मरंती तान्यगायत २

रसकुरे विलोक्य भांडभंगादिकं संदाम्ना वबंधतं तत्र धराश्रितविष्णुं दृष्ट्वा विस्मितचेतसः वेधनं स्वयं गृहला
मुखांतः सर्वं मातुर्ब्रह्मांडं दर्शयत् स्वयं दधिनिर्ममंथ तदा तान्यगायतेति यकारोन्वयः २ राम राम

३५

अहमिति यशोदानाम्ना अस्तोमसुमतिः अमष्यत्रने स्वरस्याखिलविश्वपात्र यथिष्ठात्री अहं च तेना·
यापत्य कृसोमसुतः गोपाः सदीयो भूतीर्थं क्रमति यन्मायया सप्रथमेत्रावणमिति पूर्वश्लोकटीका
७३ वीरसवीरसीयां ७५ आरोहमत्संगं प्रवृद्धस्नेहकलिलं व्यामंहृदयं यस्याः सा पुरीवासी ७६ मायाव
लोईकमाह त्रय्यां इप्यादि त्रय्येण उपनिषद्भिः ब्रह्म निरूप्यैः पुरुष इति योगैः परमात्मेति सात्वतैः भग

त्रय्यं विदितनन्दनायां गोपिकायां समुद्भवः वैसवीव्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ७५ स
द्योनष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजं प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथापुरा ७६ त्रय्या
चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यतात्मजं ७७ रा
जोवाच नंदः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयं यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं
हरिः ७८ पितरौ नान्वविंदेतां कृष्णोदारार्भकेहितं गायंत्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलाप·

हमिति उपगीयमानं माहात्म्यं यस्य तं ७७ अतिविस्मयेन पृच्छति नंद इति महोदयः महान् उदयः उद्भवो·
यस्मात्तत् ७८ ययोः प्रसन्नः सन् ब्रवतीर्णः तौ पितरौ अपि यत् नान्वविंदेतां न प्रापतुः कृष्णस्य उदारम
हत् अर्भकेहितं बाललीलां अद्यापि कवयो गायंति यदद्यापि कवयो भूतं लोकशमलापहं कृतं कीर्तितं
पठितं सत् लोकानां शमलं पापं हरतीति तत्तौ विंदतु न्वविंदेतामन्वभूव सर्किं पुण्यं कृतवान् नंदो यशो·

श्री· भा· द· टी· ३०

प्रत्युत्तमाह नायमिति देहिनां देहाभिमानिनां तापसादीनां निरहंकाराभिमानिनामपीति आत्मभूतानामात्मैव येषां
तेषां ज्ञानिनां यथा भक्तानां सुलभो यः पूर्वोक्तायाः कृष्णस्य बंधने प्रतिज्ञा अयं ममाप्य बंधनीय एवेति कृष्णस्य
बंधनिवृत्तौ प्रतिज्ञा इयं व्यासांगतगात्रया अपि किं मां बद्धुं शक्नोति तत्र कृष्णस्यैव विजयं सुहृत्त्वपयासमज्ञाधीनो
ऽभूदिति द्विजस्य भक्तस्य कृतनाना हरीकुर्वन् ममप्रतिज्ञायानमभक्तस्येति स्वबंधनं स्वीकृतवान् एवं

नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह २१ कृष्ण
स्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ २२ पुरा नारदशापे
न वृक्षतां प्रापितौ मदात् नलकूवरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ २३ इति श्रीभागवते दश
मस्कंधे गोपीप्रसादो नाम नवमोध्यायः ९ राजोवाच कथ्यतां भगवन्नेतत्तयोः शापस्य कारणं य
त्तद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेस्तमः शुकः रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ कैलासोपवने
रम्ये मंदाकिन्यां मदोत्कटौ २ राम·

36

गोपीप्रतिज्ञा कथं ज्ञाता तत्राह स्विन्नगात्र्या इति २१ भक्तैर्बद्धस्यापि स्वमोचकत्वं वक्तुमाह कृष्णस्त्विति २
२ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे नवमः ९ दशमे पादबद्धन् स्विन्नतया यमलार्जुनौ तत्र ताभ्यां च दे
वाभ्यां कृष्णस्तुतिरितीर्यते यद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेर्भगवता तमसा पातितमः क्रोधः तदेतत्कथयामि

ग्रको विदत्वमेवाहनचांतरितिपंचभिः बंधनंहिबहिःवेष्टनेनदाम्नानराहृतस्यभवतितथापूर्वापरभावचतो
वस्तुनः पूर्वतोदामधृत्वापरतःपरिवेष्टनेनभवतिनत्वेतदस्तीत्याहनचांतरिति किंचव्यापकत्वेनबाह्या
स्यबंधोभवतिनसूक्ष्मविषयोनमित्याहपूर्वापरमिति किंचतद्व्यतिरिक्तस्यचाभावान्नबंधइत्याहजगद्यश्च
ति तंमत्वेतिलिंगमधोक्षजमात्मजंमत्वाबबंधेति १४ द्व्यंगुलोनंद्वाभ्यामंगुलिभ्यामपूर्णं १५ स्मितंकर्व

नचांतर्नबहिर्यस्यनपूर्वंनापिचापरं पूर्वापरंबहिश्चांतर्जगतोयोजगच्चयः १३ तंमत्वात्म
जमव्यक्तंमर्त्यलिंगमधोक्षजं गोपिकोलूखलेदाम्नाबबंधप्राकृतंयथा १४ तद्दामबद्ध
मानस्यस्वार्भकस्यकृतागसः द्व्यंगुलोनमभूत्तेनसंदधेन्यच्चगोपिका १५ यदासीत्तदपि
न्यूनंतेनान्यदपिसंदधे तदपिद्व्यंगुलंन्यूनंयद्यदादत्तबंधनं १६ एवंस्वगेहदामानियशोदा
संदधत्यपि गोपीनांसुस्मयंतीनांस्मयंतीविस्मिताभवत् १७ स्वमातुःस्विन्नगात्रायाविस्रस्त
कबरस्रजः दृष्ट्वापरिश्रमंकृष्णःकृपयासीत्स्वबंधने १८ एवंसंदर्शिताह्यंगहरिणाभृत्यवश्
यता स्ववश्येनापिकृष्णेनयस्येदंसेश्वरंवशे नेमंविरिंचिर्नभवोनश्रीरप्यंगसंश्रया प्रसादंले

तीनांमध्येस्वयमपिहसंतीविस्मयमाप १७ नचैवंस्वातंत्र्यभंगइत्याहएवंसंदर्शितेतिसेश्वरमिदंविश्वंया
स्यवशेयदधीनमित्यर्थः भगवत्प्रसादमन्येपिभक्तालभंतेइदंत्वतिचित्रमितिमहोमाविनमाहनेमितिवि
रिंचिः पुत्रोपिभवःसखापिश्रीर्जायापि २० ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

श्री
भाग.
पूर्वा.
३८

नारेवभूदेवसंज्ञितमपि स्थानादिभिर्भक्षितं विट्संज्ञितं इष्टंभस्म स्मृतिनं अथवा दग्धं कृमिसंज्ञितं तत्कृते तद्देथं
याभूतध्रुक् दोरुधा यतो भूतद्रुहो हि निरयो भवति किं स्वार्थं न वेदेत्यर्थः १२ निषेक्तुः पितुः मातुः पितुर्वा
मातामहस्य पुत्रिकाकारणे १३ अव्यक्तप्रभवाप्ययं अव्यक्तात्प्रभवः तस्मिन्नेवाप्ययो यस्य तमात्म
सात्कृत्वा आत्मेति मत्वा असतो मूर्खात् ऋते १४ एवं श्रीमदविवेकिनस्तज्ञानमञ्जनीकारणे निश्चिनोति अस

देवसंज्ञितमप्यन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् भूतध्रुक्तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः १२ दे
हः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव वा मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा १३ ए
वं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययं को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तूनृतेऽसतः १४ अस
तः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमाञ्जनं आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते १५ यथा कं
टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नेच्छति तां व्यथां जीवसाम्यं गतो लिङ्गैर्न तथाविद्धकंटकः दरिद्रो नि
रहंस्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः १६ राम.

नः इति परं श्रेष्ठं केवलं दारिद्र्यमेवाञ्जनं तदेवाह आत्मौपम्येनेति ततो न द्रुह्यतीति भावः १५ सदृष्टांतमाह
यथेति लिङ्गैर्ग्लान्यादिलिङ्गैः सर्वेषां जीवानां सुखदुःखे समे इति ज्ञानवानित्यर्थः १६ किं च दारिद्र्यमि
त्यपि साधयतीत्याह स्तोकं चैतदयत्नसिद्धं निरहंस्तम्भो निर्गतो अहंकाररूपः स्तम्भो यस्य १७ राम. ३८

37

पुनर्नंदाशान्तिरिति वैदेहितावारुणीसुता ३ गंगायासंतरमध्ये कयंभस्ते अंभोजानां वनानि तेषां
राजयन्तः नाविद्यते यस्मिन् अपश्यत् दृष्ट्वा च क्षीबाणौ मत्तौ समबुध्यत ५ कृतइत्यनेन आह तौ ह
सेति ६ तयोरनुग्रहार्थाय अनुग्रहस्य सदनाय शापं अयं अस्तीक्ष्णसदर्शनं तदर्थं इदं वक्ष्यमाणं ० न ह
न्यइति ज्योतिष्यान् स्त्रियान् विषयान् जयतः सेव्यमानस्य पुंसः श्रीमदादन्यः आभिजात्यादिः सर्व

वारुणीं मदिरां पीत्वा मदघूर्णितलोचनौ स्त्रीजनैरनुगायद्भिः चेरतुः पुष्पिते वने ३ अं
तः प्रविश्य गंगायां अंभोजवनराजिनि चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ४ =
यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ५ तं २
दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशंकिताः वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्य श्री
कौ ६ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदांधौ सुरात्मजौ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं भा
जगौ ७ नारद उवाच न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः श्रीमदादाभिजात्यादि द
र्यत्र स्त्री द्यूतमासवः ८ हन्यन्ते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः मन्यमानैरिमं देहमजरा स

त्विद्यादिजनितो मदः अन्यो वा रजोगुणः रजःकार्यं हास्य दृष्टादिरूपो न हि तथा बुद्धिभ्रंशः बुद्धि
भ्रंशायतीति तथा किं तु श्रीमद एवेति ८ तदाह हन्यन्त इत्यादिभिः चतुर्भिः यत्र श्रीमदे इमं नश्वरं दे
हमजरामृत्यु अजरं च अमृत्युं यथा भवति तथा मन्यमानैः ९ ॥ श्रीरामायनमो नमः ॥ ॥

श्री भाग० पूर्वा० ३८

तपसा पक्वा ग्रेते विमतरा कामानीत श्रनवन्हे मयोग्रवं श्रवेहं योगिनां मनोविनाप्तं ॥ अथ तामनन्या वन्के चलनमायय तो
योगिनां मनोपि येग्रवेग्र नहमभिति ॥ ९ ॥ अनेन समानाजननी वत्तुंलमनुगच्छती हृदप्रयुलनी यामाग्राणीन स्पाभरेणं
क्रमास्त्र आगतियशोः ॥ केषावयातुसुतः ॥ महते रनुयाति गमनयशाः सायद्वाजवेन कपिलान्केशावयाम्नुः प
तितानि प्रसूनानि श्रवपश्याद्दति येषाः सापवामव्यानू धृतवती ॥ यच्चामसेमं वेदमहा णिवनिम घ्यमत्यावन

तामानयष्टिं प्रसभी ह्यसन्यरलतो वक्त्रया पससारभीरुवत् ॥ गोप्यन्यावनयसापयोगिनां हृदं प्रवेष्टुं
तपसेहितमनः ॥ ९ ॥ अनेन समानाजननी हृदस्थुलकुचा णीभराक्रान्तगतिः सुमध्यमा ॥ जवेन विस्त्रसित
केशावधुनापुत प्रसूनानुगतिः परामृशात् ॥ १० ॥ हनागमनप्रहृतमवितणीकथ्यंनमजन्यपिणीव
पाणिना ॥ उद्वीक्षमाणाभयविह्वलेक्षणा हंसेन हीनाभियचयस्वपाउरस्वं ॥ ११ ॥ त्यक्त्वायष्टिं हन्ते
भीतेमादायार्भकवत्सला ॥ इयष किलतं वद्धुं दाम्नातद्दीटको विदा ॥ १२ ॥ राम०

पश्चाद्रुपनिषन्मार्गमनुसरति ॥ आत्मानं प्राप्तोतित्यादिजनुतमाप ॥ १० ॥ किंकुर्वंतं मक्षन्मविगी ॥ अमती सर्वतः
प्रसरंती मपीयया लोग्रितणी स्वपाणिनेकषंतमभिद्यतमभिषयंती क्रूरः ॥ कादसः भीषयंती भयम्नत्वादयंती
अवागुरत् ॥ अभत्सयत् ॥ ११ ॥ इयषषेकृत ॥ अतहीटकोविदा तत्प्रभावानभिज्ञा ॥ १२ ॥ राम० ३८

सत्वनदंकांचीवदंरजोराकर्षणेनक्रमोयपयोः ॥ तयोःभजयोस्तंतोकंकणौचकवराहितांतस्तासः
लोयस्याःसाहस्रधिश्रितेचुदीमारोपिते ॥ प्रतिनायेनोत्क्षिप्यामाद्रे ॥ हस्तपदक्षमनाशिलायत्रेणक्रंतर्द

दोलमंबासःपृष्ठकरितरेविभ्रतेसत्वनद्रे ॥ पुत्रस्नेहस्तुतनकावयुगंजातकंपंचलपुः ॥ रत्नाकर्ण
अमभजचलत्कंकणोक्तंडलेच ॥ स्विन्नंवक्त्रंकवरविगलन्मालतीनिर्ममंथ ॥ ३ ॥ तांमत्यका
मस्रामायमथंतीजननीहरिः ॥ गृहीत्वादधिमन्थानंन्यषीयत्प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥ ततं
कमात्रूढमथायपस्तनस्नेहस्तुतंसस्मितमीक्षतीमुखं ॥ अतृप्तमत्रन्यजवेनसा
यथावुत्क्षिप्यमानेपयसित्वधिश्रिते ॥ ५ ॥ सजातकोपस्फुरितारुणाधरः
संदश्यदद्भिःदधिमंथभाजनं ॥ भित्त्वामृषाश्रुर्दृषदश्मनारहोजहार
हैयंगवमंतरंगतः ॥ ६ ॥ उत्तार्यगोपीसुशृतंपयःपुनःप्रविश्य
संदृश्यचदध्यमत्रकं ॥ भग्नंविलोक्यस्वसुतस्यकर्मतज्जहा
सतंचापिनतत्रपश्यती ॥ ७ ॥ उलूखलांघ्रेरुपरिव्यवस्थि
तंमर्कायकामंददतंशितंचि ॥ स्मिते ॥ हैयंगवेस्तेयवि

हमथंगतःरहःएकाकीनेनवनीतमभक्षयन ॥ ६ ॥ सुश्रृतंसनतप्तमुत्तार्यदधिमंथानस्थानंप्रविश्यभित्तंसंद
श्यदृष्ट्वादध्यमत्रकंघटी ॥ ७ ॥ उलूखलाग्रेःपरिवर्तनस्यापरिस्थितितिकोचोर्येणचिंताकितंचचलंदृश

श्री भा. द. पू. ३५

यमयोर्यमलयोः सहजातयोरात्मनः ॥ कृष्णस्तु तत्र ययौ आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलं शकटेनोलूखलं तदाग्रे हस्तं जातमिति ॥ २६ ॥ अन्वग्गच्छतानेन बालकेन तरसा वेगेन ॥ दामोदरेणोत्कलितावुत्कृष्टौ अंघ्रिबंधौ ययोस्तयोर्यमलयोः परमस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमितं विक्रमः तेनातिवेपः अतिकंपो येषु ते स्कंधप्रवालविटपा ययोस्तौ ॥ २७ ॥ ककुभः

इत्यंतरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ॥ आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुलूखलं २ बालेन निष्कर्षतान्वगुलूखलं तद्दामोदरेण तरसोत्कलितांघ्रिबंधौ निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेपस्कंधप्रवालविटपौ कृतचंडशब्दौ ॥ २७ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरंतौ सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ॥ कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं बद्धांजली विरजसाविदमूचतुः ॥ २८ ॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्रा-
ह्मणा विदुः ३ राम

39

प्रति सर्वतः स्फुरंतौ रत्यर्थः यद्वा दिशः प्रकाशयंतावित्यर्थः ॥ २८ ॥ गोपालं मोक्षदं वां देवौ किमिति प्रणतौ इति तत्राह ॥ हे कृष्ण कृष्ण महायोगिन् ॥ अचिंत्यप्रभाव त्वं न बालः किंत्वाद्यः पुरुषः यतः आद्यः कारणभूतः ॥ तत्रापि न निमित्तमात्रं किंतूपादानमपीत्याह व्यक्ताव्यक्तमिति स्थूलसूक्ष्ममिदं ते रूपं

भा॰ द॰ पू॰ ३५

गुणेनेश्वरमेव संगाच्छेत्तेन तर्धेनस्मात् ॥१९॥ ननु साधूनां धनिक एव प्रियः स्यान्न दरिद्र इति तत्राह साधूनामि-
ति धनसंभोगवीर्यवांतैः ॥२०॥ नमो मदमहानकृतं मदं स्त्रैणयोः स्त्रीजितयोः ॥२१॥ नमः स्तनौ
तनमोक्ष्यामे ॥२२॥ ध्यायति स्वनो हं नामिति ग्रन्थगूहन्तानि स्यात्तं नैवमित्यादिना मन्त्रसादेन स्तुतिः

[illegible]

निर्धनत्वं नाम देहवत् दरिद्रस्य अत्र कांक्षितः ॥ इंद्रियाणि विमुच्यंति हि संसारविनिवर्तने ॥१८॥
दरिद्रस्य हि युक्तं नेत् साधवः समदर्शिनः ॥ क्षिद्रिद्रिणे नितं येनन स्त्राह हि पश्यति ॥१९॥ सा-
धूनां समवेतानां मनुकंद चरणे विलीनं ॥ तेद्देवैः किं धनसंभैर्वस्पृह्निस्सदाश्रये ॥२०॥ नदहंस
नयोर्मेथा वाहण्या श्रीमदांधयोः ॥ नमो मिदंहविष्या मिस्त्रैणयोरजितात्मनोः ॥२१॥ यदि
मो लोकपालस्य पुत्रो भूत्वा नमः स्तुतौ ॥ न विवासस्समात्मानं विजानीतः स्म दुर्मदौ ॥२२॥ अतो
हेतां स्याव्यतां स्थानं नैवेयथा पुनः ॥ स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥२३॥ वा
सुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ॥ वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥२४॥
एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमं ॥ नलकू[illegible]वरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥२५॥ दे-
र्षेः सत्यमस्य स्वस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ॥ जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥२६॥

[illegible]

स्यात्स्वर्लोकतां देवत्वं पुनर्न स्यात्तस्मिन्मदनुग्रहात् ॥ लब्धभक्ती भवेष्यत इति ॥२४॥ अस्त्वनमाह ऋषेरि-
ति ॥२५॥ किमिति सत्यं कर्तुं तस्माद्देवर्षिर्यतः ॥ ततः ॥ श्रीरामायनमो नमः ॥ राम ॥ राम

श्री॰ भाग॰ पू॰ ८॰

नौ ग्रीवां घ्रनलकूबरः कुबेरः नारदेनानयोः किंकरौ भगवता स्ववदर्शनं ३७ तत्रानयोराबयोः पूर्वस्वभावो मा
भूत् किंतु वाणी गुणानुकथने इत्यादिना अस्मदो द्वयोरिति द्विवचनस्थाने बहुवचनं सर्वस्वगामिनां सर्वे
षाम् इति बहुवचनेन तव निवासभूतं यज्जगत् तस्य प्रणामे तव निवासभूत मिति बहुमानेन जगत्प्रणामे

नमः परमकल्याण नमः परममंगल वासुदेवाय शान्ताय यदूनां पतये नमः ३६ अनुजानी
हि नौ भूमंस्तवानुचरकिंकरौ दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ३७ वाणी गुणानुक
थने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणा
मे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनां ३८ शुकः इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान् गोकुलेश्व
रः दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ३९ श्रीभगवानुवाच ज्ञातं मम पुरैवैत
दृषिणा करुणात्मना यच्छ्रीमदान्धयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनुग्रहः कृतः ४० साधूनां सम
चित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनां दर्शनान्नो भवेद्बन्धः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ४१

40

शिरो हि नम्रं स्यात् भवत्तनूनां भवन्मूर्तीनां ३८ संकीर्तितः संस्तुतः ३९ वाग्भिः तयोर्यो ज्ञस्तयोर्ज्ञानी
त्यादिभिः श्रीविभ्रंशरूपोऽनुग्रहः कृत इति ४० युक्तमेतदित्याह साधूनां समवर्तिनां समचित्तानां मत्कृता
त्मनां सुतरां मत्कृतात्मनां मय्यर्पितचित्तानां तेषां कृपाप्तिरेकात्मतत्त्वरामिणां सवितुर्दर्शनाद्दृशो यथा॥

८०

नियंतापित्वमेवेत्युक्तः त्वमेक इति देहः असवः प्राणाः आत्मा अहंकारः इंद्रियाणि च तेषामीश्वरः
नन्वस्य कालो निमित्तं प्रकृतिरुपादानं प्रकृतेर्जातो महान् विश्वात्मतयाधिष्ठाता पुरुषः कर्मनि
यंता किमत्राहमत आह त्वमेव काल इत्यादिना सार्धेन यतो भगवानीश्वरो विष्णुः त्वमतः कालो
नाम ३० न च लीला प्रकृतिः शक्तिः पुरुषांशाः महान् कार्यमतः त्वमेव सर्वमित्यर्थः ३१ नन्वहं चेत्स
र्वं न हि चरादिज्ञानेन मज्ज्ञानं किं न भवति चेत्तत्रापि प्रबलविरुद्धात् अत आह गृह्यमाणैरिति दृश्य

मूला

त्वमेकः सर्वभूतानां देहास्वात्मेंद्रियेश्वरः त्वमेव कालो भगवान्विष्णुरव्यय ईश्वरः ३०
त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा रजःसत्वतमोमयी त्वमेव पुरुषोध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित्
३१ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः कोन्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गु
णसंवृतः ३२ तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्र
ह्मणे नमः ३३ यस्यावतारा ज्ञायंते शरीरेष्वशरीरिणः तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहि
ष्वसंगतैः ३४ स भवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च अवतीर्णोंशभागेन सांप्रतं प

त्वेन वर्तमानैः बुद्ध्यहंकारेंद्रियादिभिः दृष्टा त्वं न गृह्यस इति भावः ननु तर्हि जीवोप्यनात्मैवेत्याह
नः कोन्विहेति जीवायुज्यते प्रागेव सत्प्रकाशात्मतया सिद्धं त्वां को वा जानाति गुणसंवृतो देहाद्यावृ
तः ३२ अतो दुर्ज्ञेयत्वात्केवलं प्रणमतः तस्मै तुभ्यमित्यात्मनः स्वस्यैव द्योतः प्रकाशो येषां तैर्गुणैः
छन्नो महिमा यस्मात्तस्मै नमः ३३ अहो अहमीश्वर इति कुतो ज्ञातं तत्राह यस्येति ३४ भवाय उद्

श्री भाग. सुबो. ४१

ततस्तदंशमन्ततः पततो हनुमत्पि पत्रकारणमभिज्ञायबभ्रुः २ तत्पकारणमुत्तरखेलमिति प्र
मकारणमाह कस्येदं वाहसादेः कपिकृतो वा कारणात् अहो आश्चर्यं उत्पात इति कातराभीताः संतो

भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ बभ्रु तमविज्ञाय तत्संपतनकारणं २ उलूखले
विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकं कस्येदं कृत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ३ बाला ऊचु
रनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलं विकर्षता मध्यगो पुरुषावपि अद्राक्ष्म हि ४ राम.

41

बभ्रुरित्यर्थः मध्यगेन हस्तयोर्मध्यगेन केवलमेतावत् हस्ताभ्यां निर्गतौ दिव्यौ पुरुषावपि वयमद्राक्ष्म हि ४२
दृष्टवेतौ वयमिति ४ राम. राम.

माथान्यादेकस्यसैवोथनंहेनलकूवरमणिग्रीवांसादनंसदनेति केतनेमत्यभौतंतौ राष्कते बांधवयोर
पेहितोमयिप्रेमाजातइतिभावः नभवोयस्मिन्सः ४२ बद्धोलूखलंयस्मिंस्तं बद्धमुलूखलेनवस्मि

तद्गच्छतंमत्परमौनलकूवरमादनं संजातोमयिभावोवामीप्सितःपरमोभवः शुकः इत्यु
क्तौतौपरिक्रम्यप्रणम्यचपुनःपुनः बद्धोलूखलमामंत्र्यजग्मतु
र्दिशमुत्तरां ४२ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेनलकूवर
मणिग्रीवमोक्षोनामदशमोध्यायः १० शुकः
गोपानंदादयाश्रुत्वाद्रुमयोःपत
तोरवं तत्राजग्मुःकुरुश्रे
ष्ठनिर्घातभय
शंकिताः
॥२॥

स्तं इतिश्रीभावार्थदीपिकायांदशमेदशमः १० एकादशेसमागत्यवृंदावनमथार्भकैः वत्सा
न्पालयतानेनहतौवत्सबकासुरौ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ श्रीराम ॥ श्रीरामायनमः

आनोहृवीत आन्नहावस्थितिविलमतिक्रांतसमये १८ व्रजकार्येगोकुलस्यहितेकार्ये २१

पपपपपुपत्पुयत्नेनमाईसप्तान्सलेकृतान् तेवसातःकनाह्नागोविहारस्वसलेकृतः १६ मोये
यानायराहृतश्रीडासवोनपुत्रको यशादाप्रेषयामासगोहितापुत्रवत्सला १७ इत्यम्बयशोदाता।
यशोदयाहसंसत्नासनसेहनिबद्धीनृप हसन्सरहीनामहृतमम्मनुनीनास्वबाट्कृतवत्यथा।
दय श्रीअनसासत्नेबालैरतिविलसहाग्रजे यशादानाहृवीत्नसपुत्रसहसनत्ललनी १९ कृस
कृस्नावविदाल्लनानदहित्नसपिव अलविहारैःस्नानतःश्रीगशाना मिपुत्रक १९ हेराम
गच्छतानाश्रुसानुजःजलनंदन प्रानेवकृतालावःतद्यान्नाकमर्हति १९ प्रतीक्षते ता
दागाहभोत्समाणेव्रजाधिपः पत्नीवयाप्रियदेहिसहास्यातवालकाः १८ इत्यानीय
गृहेकृस्नयशादारामगानाहतोः अभ्यंजभोजयित्वालमद्माप्पयशाखिनी १९ वनेहृदाव
नेनातमनःकृस्नवत्रितः स्वतेशावत्वनंदायामेत्रमेतदमेत्रयत् २० अक्रूः गोपवृद्धामता
त्यानानवभूयहहहहवे नदाहयः समागत्यमेत्रमेतस्मेत्रयत् २१ यत्रोपनंदनामाहगोपो।
ज्ञानावयोधिकः देशकालार्थतत्त्वज्ञाः प्रियकृद्रामकृस्नयोः २२ उत्थातव्यमितोस्माभिः।
गोकुलस्यहितैषिभिः आयांत्यत्रमहोत्पातानाशायानानाशहेतवे २२

२२ २२ २२ २२ राम· राम· राम· राम·

ति

केवलं ता किं वानजरहेत्व अन्येन संदेहयुक्ता विज्ञा बभूवुरिति ५ भगवन्मायामोहितत्वं दंसाव
रितमाह तत्त्वमिति ६ गोपीभिरिति मममिति प्रोक्तमानो अवबाल्यमवक्रोतिस्म तदाहस्तोभितः कदना

नतेनदृष्टं जगर्नेच नेति तत्र तत्र बालस्योत्पाटनं तर्वोः केचित्संदिग्धचेतसः ५ उलूखलं
विकर्षंतं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजं विलोक्य नंदः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह ६ गोपीभिः स्तोभि
तोऽनृत्यद्भगवान्बालवत्क्वचित् उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयंत्रवत् ७ बिभर्ति क्व
चिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकं बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहत् ८ दर्शयंस्त
द्विदां लोके आत्मनो भृत्यवश्यतां व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ९ क्रीणीहि
भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः १० फलविक्री
यिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयं फलैरपूरयद्रत्नैः फलभांडमपूरि च ११ सरित्तीरगतं कृष्णं
भग्नार्जुनमथाह्वयत् जन्ममसाय भवतो विश्वेभ्यो देहिनामुचिः १२ रामायनमोनमः ॥

त्वादितागोप्त्वाहितः ८ इदमानयत्यन्यत्रामः आनीतममममर्थेः इवविभक्तिकोवलंपीठादिवहत्तयेकर
ताण्यवत हृदा चेति वक्तारस्मान्वयः न स्मेत्यतोविदं तपतेतामेवं प्रणम्य इहधर्मवाहेति ९ सुविः कृतमा

श्री
भाग.
पू.
८३

नूत्नैः नवैः कुचगतैः कुंकुमैः कांतिर्यासां ताः नूतनेषु कुचेषु यत्कुंकुमं तेन कांतिर्यासामिति वा ३३ व्रजवा
संगोकुलवसतिस्थानं ३५ स्वकालेन तत्तत्कालेन ३७ अविदूरे व्रजभुवां यमुनाप्रविष्टदेशादिना

गोप्यो रूढरथा नूत्नकुचकुंकुमकांतयः कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठ्याः सुवाससः ३३
यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ३४ वृं
दावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहं तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचंद्रवत् ३५ वृंदावनं गोव
र्धनं यमुनापुलिनानि च वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ३६ एवं व्रजौकसां प्रीतिं य
च्छंतौ बालचेष्टितैः कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ३७ अविदूरे व्रजभुवः सह गो
पालदारकैः चारयामासतुर्वत्सान् नानाक्रीडापरिच्छदौ ३८ क्वचिद्वादयतो वेणुं क्षेपणैः
क्षिपतः क्वचित् क्वचित्पादैः किंकिणीभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ३९ वृषायमाणौ नर्दं
तौ युयुधाते परस्परं अनुकृत्य रुतैर्जंतूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ४० राम

43

३८ क्षेपणौ विलासमलकादिभिः किंकिणीयुक्तैः पादैः क्षिपतः ल्लाडयतः वत्सपालायवहिगाः केवा
लाः निर्मिताः वृषरूपमनुकुर्वंतितैः सह ३९ स्वयमपि तद्वद्वृषायमाणौ नर्दंतौ नदन्तकारिशद्वा
न्कुर्वंतौ युयुधाते इत्यर्थः रुतैः शद्वैः जंतून् हंसमयूरादीन् ४०

८३

वियदं पीलं पद्मिलं पदे विहारस्थानं वियदं विगत प्रतिष्ठं वा २५ अन्यतमो कश्चवाहूत्त तत्राप्यच्युतै
नैव रक्षणमासीत् २६ अरिष्टो निष्टृष्टः स्थानात् २७ पश्चान्यं पश्चभ्यो हितं तस्मात् काननानि वनं

मत्रः कथं विद्रावस्था बालयावा बालकोऽयसौ हरेत्ततग्रहस्त्रनमनस्त्रोपरिनापतत् २६
चक्रवातेननीतोयं दैत्येन वियदं वियत् शिलायां पतितः तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः २५ यत्र
म्रियते दुमयोरंतरं प्राप्य बालकः असावन्यतमो वापि नदच्युतरक्षणं २८ यवदोत्पा
तिको रिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः तावद्बालानुपादाय यास्यामोन्यत्र सानुगाः
२९ वनं वृंदावनं नाम पशव्यं नवकाननं गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्या
द्रितृणवीरुधं तत्राद्यैव वयास्यामः शकटान्युंक्तमाचिरं गोधनान्य
ग्रतो यांतु भवतां यदि रोचते ३० तत्कृत्वैकधियो गोपाः
साधु साध्विति वादिनः व्रजांद्वांद्वान्समायुज्य ययुरूढप
रिच्छदाः ३१ वृद्धान्बालान्स्त्रियो राजन्सर्वोप
करणानि च अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्त
शरासनाः ३२ गोधनानि पुरस्कृत्य शृंगा
ण्यापूर्य सर्वतः तूर्यघोषेण महता ययुः

कृष्णपुरोहितैः ॥ ३२ ॥

न्यापितियं ते अस्मिन्स्थले २८ एकधियो विप्रतिपत्ति रहितः प्रजान् शकटवाहान्... ह्याशक

टान्यारोपिताः परिच्छदाय ये ते ३१ यत्ताः कृतप्र
यत्नाः ३१

तुंडयोः चंच्वोः वीरणवत् तृणविशेषवत् ५० समीडिरे तुष्टुवुः आनकैः शंखैश्च सुसंस्तवैः सह ५१ स्वस्थानमागतं प्राणमिवेंद्रियगणः प्रणीय वशीकृत्य ५२ अतिप्रियेण प्रीत्या आदृताः प्रेत्यागतमिव लोकांतरादागतमिव तृषितानि अतृप्तानि ईक्षणानि येषां ते पिबंतीवेक्षणानि येषां ते ५३ अहो बत ।

तमापतंतं स निगृह्य तुंडयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतांपतिः पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया ।
मुदावहो वीरणवद्दिवौकसां ५० तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन्नंदनमल्लिकादि
भिः समीडिरे चानकशंखसंस्तवैः तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ५१ मुक्तं बकास्यादुपल
भ्य बालका रामादयः प्राणमिवेंद्रियो गणाः स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृताः प्रणीय वत्सान्व्र
जमेत्य तज्जगुः ५२ श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः प्रेत्यागतमिवोत्सु
क्यादैक्षंत तृषितेक्षणाः ५३ अहो बतास्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् अप्यासीद्विप्रियं
तेषां कृतं पूर्वं यतो भयं ५४ अथाप्यभिभवंत्येनं नैव ते घोरदर्शनाः जिघांसयैनमासाद्य
नश्यंत्यग्नौ पतंगवत् ५५ अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः संति कर्हिचित् गर्गो यदा
ह भगवानन्वभावि तथैव तत् ५६ राम·

स्यादि श्लोकत्रयस्येति नंदादय इत्यनेनान्वयः अप्येवं तेषामेव विप्रियमासीत् यतस्तैः पूर्वमन्येषां यत्कृतं ५४ अथ घोरदर्शना अपि नाभिभवंति निघ्नंति ५५ गर्गो यदाह तस्मान्नंदात्मजोऽयं

मुग्धइवाज्ञानवित्रवत्रानैरासदत् समीपमगात् ४२ अपरपादाभ्यांसलांगूलंयथाभवतितथा

कदाचिद्यमनातीरेवत्सांश्चारयतोर्भकैः वयस्यैःकृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्यआगमत्
४१ तंवत्सरूपिणंवीक्ष्यवत्सयूथगतंहरिः दर्शयन्बलदेवायशनैर्मुग्धइवासदत् ४२
गृहीत्वापरपादाभ्यांसहलांगूलंतंवीक्ष्यविस्मिताबालाः शशंसुःसाधुसाध्विति ४३
देवाश्चपरिसंतुष्टाबभूवुःपुष्पवर्षिणः तौवत्सपालकौभूत्वासर्वलोकैकपालकौ
४४ सप्रातराशौगोवत्सांश्चारयंतौविचेरतुः स्वंस्वंवत्सकुलंसर्वेपाययिष्यंतए-
कदा गत्वाजलाशयाभ्याशंपाययित्वापपुर्जलं ४५ तेतत्रददृशुर्बालामहासत्व
मवस्थितं तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नंगिरेःशृंगमिवच्युतं ४६ सवैबकोनाममहानसुरोब-
कपधृक् आगत्यसहसाकृष्णंतीक्ष्णतुंडोग्रसद्बली ४७ कृष्णं
महाबकग्रस्तंदृष्ट्वारामादयोर्भकाः बभूवुरिंद्रियाणीवविनाप्राणंविचेतसः ४८
तंतालुमूलंप्रदहंतमग्निवद्गोपालसूनुंपितरंजगद्गुरुं चच्छर्दसद्योतिरुषाक्षतंबकः

गृहीत्वा ४३ सर्वेषांलोकानामेकौमुख्यौपालकौ ४४ प्रातराशेनप्रातर्भोज्येनतेनसहितौ

श्री भाग. दश. ४५

मत्तेनः चोरयतः ५ यदि हूंगतः क्रमोभवति तन्नाहीति ६ आनीवादयतः शृंगैः सह ७ बिल्वफलाभिः
पत्रिफलाभिः कलापिभिः मयूरैः ८ केशिवालानुहत्तत्त्वग्राबोमत्तेवमानानि यानांलांगलानि
ग्राकर्षतः लांगलान्याकर्षतः नेत्रेहनुमानाकृहंतः विकुर्वतः हेतः दर्शश्रृविन्नमादिभिः तेसहेबविका
नान् कुर्वतः पलाशिष्वर्तेषुश्रवतः पालोवाः पालानिग्राकृत्तः ६ प्रतिश्च्छायाः प्रतिविंबानि स

मृत्तेनोमोनशिकाादीनन्नालानातामनुविलिप्रः नगान्याश्रुपनहंगाङ्गसंतश्रुपनर्देङः ५ यदिङ्गवे
गतः क्रमोवनशोभनत्वणायत्तं ग्रहणेवमत्तूर्वमितिमस्य वपरोमिबे ६ केचिद्देणरन्वादयतो
धांतः श्रृंगानिकेचन केचिद्गोः प्रगायंतः कूजंतः कोकिलैः परे ७ बिल्वफलाभिः प्रभावलीग
र्केतः साधुहंसकैः बकैरुपविशांतश्च नृत्यंतश्च कलापिभिः ८ विकर्षंतः केशिवालाना
रोहंतश्च तैः हनुमान् विकुर्वंतश्च तैः साकं प्लवंतश्च पलाशिषु ९ साकंभौके विलोचतः सरि
त्प्रस्रवसंप्लुतः हसंतश्च प्रतिश्च्छायाः शपंतश्च प्रतिस्वनान् १० इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन मायाश्रितानां नरदारकेण साकं विजह्रुः कृतपुण्यपुञ्जाः ११

वंतश्चेतिवा १० नानितिविस्मितः श्रीकहयेनाभिनंदतिइत्यमितिसतां विदुषां ब्रह्मवत्तत्सुखेनग्रानुभूतिश्च
नयास्वप्रकाशरूपस्वरूपेनेत्यर्थः भक्तानां परदैवतेन आश्रितानां च नरदारकेण माया आश्रितानां नरदारकेणताप्र
तीयमानेनसह विजह्रुः कृतानां पुण्यानां पुञ्जाः राशयो येषां ते ग्रहविदांतत्त्वभवषत्वभक्तानामतिगो
पनीयभजनं तस्तैः तेनसहविजह्रुः ग्रहोगोपानाभाग्यमितिभावः ११ ५५

45

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे एकादशः ११ द्वादशे तु महासर्पवपुर्धरमघासुरं वत्सपा-
लानिलंकृष्णोगलेहन्निति वर्ण्यते महान्वकगलक्रीडाकेवलस्पनकौतुकं इतीवाघासुरस्य
देहस्थः प्राविशद्धरिः क्वचिन्निकदाचिद्वनाशाय वतएवमयमभोजनंकर्तुं १ तेनैव सागर

इतिनंदादयोगोपाः कृष्णरामकथांमुदा कुर्वंतोरममाणाश्चनाविंदन्भववेदनां ५७ एवं
विहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्व्रजे पलायनैःसेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ५८
वत्सपूतनयोर्गतेहत्वावत्सदंभास्वरोहरिः मतिपूतनयातेचाहत्वाप्रपंदर्भिनोबकं ५९ इति
श्रीभागवतेदशमस्कंधेएकादशोध्यायः ११ श्रीशुकः क्वचिद्वनाशायमनोदध-
द्व्रजात्प्रातःसमुत्थायवयस्यवत्सपान् प्रबोधयन्शृंगरवेणचारुणाविनिर्गतोवत्सपुरःस
रोहरिः तेनैवसाकंपृथुकाःसहस्रशःस्निग्धाःसुशिग्वेत्रविषाणवेणवः स्वान्स्वान्स
हस्रोपरिसंख्ययान्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्यविनिर्ययुर्मुदा २ कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृ
त्यस्ववत्सकान् चारयंतोर्भलीलाभिर्विजह्रुःतत्रतत्रह ३ फलप्रवालस्तवकसुमनःपिच्छ
धातुभिः काचगुंजामणिस्वर्णभूषिताअप्यभूषयन् ४

तेन कृष्णेन साकं पृथुका बालकाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः शिक्यशिक्यं रम्याः शिग्वेत्रादयोयेषां
तेसहस्राधिकसंख्यायुक्तानवत्सान् १० काचादिभिः स्वैर्मातृभिः भूषितास्त्रपिफलादिभि

सयोजनायासंयोजनयप्रमाणार्दैर्जनयुक्तंचलन्मसहाद्विपीवरंमहाद्विवर्तीवरंआमप्रकाशितंमुहानुल्यमानंयस्मिंस
त् १९ अद्भुतमितियदूत्मनदेवदर्शयितविशिनष्टियरायामयवोष्ठौयस्यसः जलदेष्टुरोष्ठौयस्यसः दर्यातिवि
ताननस्थानोस्फुक्तिणीयस्यसः गिरेःशृंगाणीवदंष्ट्रायस्यसः ध्वांतवदंतरास्येयस्यसः विततध्रुवजिह्वा
यस्यसः रुषाक्रोधेनानिलवत् श्वासोयस्यसः पुरुषोनिदववदीक्षणयोर्ज्वालायस्यसः दववद्दृष्टि।

इतिअवस्थाजगदेहद्वृष्टुः सयोजनायामसहाद्विपीवरं धनाद्भुतंव्यात्तगुहाननंतदापाथिव्रवशो
उग्रसनाशयावलः १९ धराधरोष्ठोजलदोत्तरोष्ठोदर्यानतानोगिरिशृंगदंष्ट्रः ध्वांतांतरास्यो
विततांध्रुजिह्वोरुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः २० दृष्ट्वातंतादृशंसर्वेमत्वावृंदावनेश्रिय व्यात्ता
जगवत्तुंडेनेत्सुर्वीसतुस्सलीलया २१ अहोमित्राण्यगादित्तसत्त्ववृत्रंदपुरःस्थित अस्मत्संग्रस
नव्याजुव्यालतुंडायतेनवा २२ राम· राम· राम·

रित्यर्थः रुषानिलश्वासश्वासोदवेक्षणोष्णोज्ञाति २० वत्सत्तःअजगरमेवआतंतुंडदृष्ट्वावृंदावनस्यश्रीःसो
भादेषाइतिमत्वा मनाविपरीतंआताजगवत्तुंडसाहदृपेनोनश्लिनवंतः २१ उश्रेस्तमेवप्रश्नानरयदाभ्यां।
वाहुः ज्ञक्तअभिवृक्षोइतिसत्ववृत्रंदसन्नाभासमिदनवालत्रास्मसत्संग्रसनायव्यात्तंयआलतुंडइदवरतिवा
२२ राम· राम·

46

बहुजन्मभिः कृच्छ्रेण धृत आत्मा मनो यैस्तैर्योगिभिरप्यलभ्यः अगम्यः १२ सुखक्रीडनवीक्षणेन
क्षमा यस्य सः कथंभूतः यस्मात् अनवच्छिन्नैः पीतामृतैरपि तैरमृतभीतैरमरैः प्रतीक्ष्यते कथम
सिष्यति कदाचेति यच्छ्रा कथंभूतं सुखक्रीडनं यत् अन्तःहृदये अमरैः प्रतीक्ष्यते विचिन्त्यते पीतामृ
तैरपि नजीवितेप्सुभिः अयंभावः नामृतपानमात्रेण जीवनं सफलं भवतीति किंतु भगवल्लीला
नुस्मरणेनेति तदेव नित्यमन्तः चिन्त्यते इति १३ कृष्णमुखानर्भकान् दृष्ट्वा संइति व्यवस्य निश्चित्य आ

यत्पादपांसुबहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः सएव यद्दृग्विषयः स्वयं
स्थितः किं वर्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसां १२ अथाघनामाभ्यपतन्महासुरः तेषां सुखक्रीड
नवीक्षणाक्षमाः नित्यं यदन्तर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते १३ दृ
ष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः सबकीबकानुजः अयंतु मे सोदरनाशकृ
त्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्यते १४ एते यदा मत्सुहृदस्तिलापः कृताः तदा नष्टसमा
व्रजौकसः प्राणे गते वर्ष्मसु कानु चिन्ता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते १५ रामायनमः॥

जगरं बपुर्बृहद्व्याप्तेषां ग्रसनाय मार्गव्याप्य स्थितवान् इति तृतीयश्लोकगतेनान्वयः कंसेनानुशिष्टः प्रेरि
तः बकीपूतना बकः तयोः अनुजः स्थितः तत्र अथ अयं नित्तिनार्थेन समयो द्वयोः स्थाने एनं कृष्णं सबलं सैन्यवन्तः
पालसहितं हनिष्यामि १४ ननु तथापि व्रजस्थाः चावशिष्टा एव नन्वेत्याह एत इति तिलापः कृता
तिलोदकतया कल्पिताः वर्ष्मसु तद्देहेषु प्रजासवः प्रजानां सर्वाः तेषां तेन तथा १५ ॥ राम ॥ राम

श्री·
भाग·
सुटी·
४०

प्रविष्टा एव के यतेन न हतेन न जीर्णाः निलिनाः गीर्णेति पाठे गीर्णा निलिनाः जीर्णा इति सप्तव्याख्येः कथं भूतेन हतयोः स्वकान्तयोः तेः स्मरणं तेन स्मरतेन अत एव बकारेः कृष्णस्य प्रवेशं प्रतीक्षमाणेन २८ स्वकरादवच्युतान् विनिसृतान् विस्मितः सन् कृत्यं किमत्रेत्यादि विचिन्त्य तत्रोपायो ज्ञात्वा स्वयमप्यविशदित्यन्वयः कथं विचिन्त्य अस्य

तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरे परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं हतस्व
कान्तस्मरणेन रक्षसा २८ तान्वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान्स्वकरादवच्युतान्
दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः २० कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीव
नं न वा अमीषां च सतां विहिंसनं द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य ज्ञात्वाविशत्तुण्डमशेषदृग्घरिः २८
तदा घनच्छदा देवा भयाद्धाहेति चुक्रुशुः जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबान्धवाः २९ तच्छ्रु
त्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकान् चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले ३० राम·

जीवनं अमीषां विहिंसनं इति द्वयं वै निश्चितं कथं स्यादि २८ घनच्छदाः मेघांतरिताः कौणपाः कृणपाशि
नो राक्षसाः कृणपो निवृत्तिः मदीया वाचात्मानं श्रीकृष्णं चूर्णीकर्तुं इच्छोः तस्य गले ग्रासस्थाने एव तरसा
ववृधे अवर्धत ३० ४०

47

निश्चितं तथैवेत्याह सत्यमिति अर्ककरौ रामकंचनमन्त्रोशृवत्यपद्रुपत तस्य वनस्पति स्कन्धयारुणं
दोयस्यालं अथवा शृवत्यद्रुपतेति सर्वत्रान्वयइति २० सूक्तिभ्यां दोष्ट्रसंतानाभ्यां प्रतिस्पर्धेते तन्त्यनयाव
तेतेन गोचरे मिविदर्यां तस्यव्यालस्य ददृशुः शाखिभिः स्पर्धमाने २१ आस्तनायाममार्गः विस्तृतोदेवोवान्तः
मार्गः प्रति जेति प्रतिस्पर्धेते एषां शृंगानां मध्यगतमर्थकारं अंतवानन्तं आननमध्यं प्रतिगजेति २२

सत्यमर्ककरारक्तमन्त्राद्रुमवज्रुने अथवाहनवद्रोयस्तन्मति स्कन्धयारुणं २० प्रतिस्पर्धेते
सर्वेभ्यां सत्यासक्तोनगोचरे तेन शृंगालयोद्यताः ददृशुः शाखिस्थपद्रुपत २१ अस्तनायाम
मार्गोयं रस्तनोप्रतिमजेति एषामंतर्गतं तेषां तमेनदध्यानयानतं २२ दावोस्तत्ववानोयध्वा
सवद्धाति पद्रुपत तद्दृष्ट्वा सत्वदुर्गं योध्यानतामिवर्गांथ कृत्न अस्मान्किमवश्यसिना निविश
नयंनतथा चेद्धकवह्निर्न्यालिङ्गाणादने वेतिवकारिमन्कविवीर्योऽन्तः करतादनादेधुः २४
इत्थं मिथो नयमनःसंभाषितं कृत्वाखिलविश्वान्यस्य चतुष्पाथ्यते देवोविदित्वाखिललोक
हृत्स्थितः स्वानां नियोद्धुं भगवान्मनोदधे २५ ॥ रामायनमोनमः ॥ श्रीरामरामराम

दावेनासत्वायातोयं दावाग्निदग्धानां सत्वानां योद्धुर्गंथः सवर्षसंप्रांतर्गतानामिवर्गंथबद्धाति २३
एवं सत्यमेवाहृज्जगतः मन्त्यो यो मोहनिर्भयाय युः किं असिनाग्निस्थिव्यति अनेन श्रीकृष्णेन हृतावृक्ष
देतदात्मनीयमुत्वं २४ तस्यसद्रूपं नत्वायें नीत्यतत्वाः अस्थावसतः सर्पवयुस्तएवमवायते
स्वानां सर्पं साहद्रुपत्वगोचरं तेन प्रणीयतइति एषां भाषितमित्थं प्रतत्यमयथार्थं कृत्वा भगवानिति
लिखित्वस्मानां दृष्ट्वार्थं मनोनिधेनात्रियोद्धुंवा यितं मनोरथेयावेतावन्नविष्टाद्रुमन्नवेष्टान्वयः २५

श्री॰ भाग॰ पु॰ ४८

अस्य स्मृतिश्चिरं हृतमित्याह एतदिति कौमारं पंचमाब्दांतं पौगंडं दशमावधि कैशोरमापंचदशाद्यौवनं तु ततः परं हरेः कौमारजं पंचमाब्दकृतं कर्मैतदेव हायनापौगंडे षष्ठेब्दे बाला ऊचुरद्यैवेतद्धृतमिति त्वः किं तत्कर्म मृत्योः सकाशादात्मनामहेश्च मोक्षणं आत्मना प्रसिद्धान्मृत्योः अहेश्च समावलन्ह लमन् श्रवाग्रहरन्यातिषः श्रीकलप्रवपामथिनदाहस्वेकथितवेनरति ॥३७॥ नैतद्विचित्रं किंतदित्यपेक्षायामाह अघोपीति आत्मसाम्यं स्वसमानस्व

राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृंदावनेद्भुतं व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरं ॥३६॥ एतत्कौमारजं कर्म ह
रेरात्माहिमोक्षणं मृत्योः पौगंडके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥३७॥ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः
परावराणां परमस्य वेधसः अघोपि यत्स्पर्शनधौतपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभं ॥३८॥
सकृद्यदंगप्रतिमांतराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिं स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायः
परोंतर्गतः किंपुनः ॥३९॥

रूपतां ॥३८॥ यदंगप्रतिमा प्रतिकृतिः तत्रापि केवलं मनोमयी सापि बलादंतराहिता सती भागवतीं गतिं प्रह्लादादिभ्यः स एव साक्षात् स्वयमंतर्गतः किंपुनः नित्यायासौ आत्मसुखानुभूतिस्तयाभितो व्युदस्ता माया येन सः ॥३९॥ रामः ४८

48

निरुद्धो मरुदादीनां मार्गो यतः कण्ठो यस्यातिनस्य उद्गीर्णे दृष्टे वहिर्निःसृते लोचने यस्य अन्तं गते देहमध्ये पूर्णः
परिभ्रमतः मूर्धन् मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्रं निर्भिद्य बहिर्गत इति ३१ प्राणेष्विंद्रियेषु स्वया अमृतवर्षिण्या दृष्ट्या व।
३२ अहिदेहे स्थितम् अद्भुतं स्वयं ज्योतिर्निर्गतं खे वस्थितं तस्मिन्नीश्वरे विवेश अन्ये तु व्याचक्षते कृष्णस्य

ततोतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः पूर्णोन्तरंगे पवनो निरुद्धो मूर्धन्वि
निर्भिद्य विनिर्गतो बहिः ३१ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृदः परेतान् दृष्ट्या स्व।
योत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुन्दो भगवान्विनिर्ययौ ३२ पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं मह
ज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयन्दिशो दश प्रतीक्ष्य खेवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन्मिषतां दि
वौकसां ३३ ततोतिहृष्टाः स्वकृतोकृतार्हणं पुष्पैः सुगा अप्सरसश्च नर्तनैः गीतैः सुरा वा
द्यधराश्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिःस्वनैर्गणाः ३४ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादि
नैकोत्सवमंगलस्वनान् श्रुत्वा स्वधाम्नोन्त्यज आगतोचिराद्दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयं ४८

यक्षिभावः ३३ स्वकृतः स्वकार्यं कृतः श्रीकृष्णस्यार्हणं यैः कृतपूजा मरुद्गणा सुष्टु गायन्तीति सुगा गं
धर्वादयः ३४ किं च तेषां यानि अद्भुतस्तोत्रादीनि उत्सवार्थमंगलस्वनाः तान् स्वधाम्नः अन्ति समीपे श्रु।
त्वा ऽजो ब्रह्मा अचिरादागतः ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्य महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्येति ३५ ॥

श्री नूतनयसि नूतनमिव करोषि १ निसर्गः सारभृतां सारग्राहिणामयं निसर्गः स्वभावः कोऽसौ अच्युतस्य वार्ता प्रति
भाग. क्षणं साधु नव्यवद्भवतीति यद्यथा विटानां स्त्रियाः कामिन्या वार्ता नवा एवं सारभृतां कथंभूतानामपि सतां यान्यच्युत
टी वार्तैकार्थानि येषां तानि वाणी श्रुति चेतांसि येषां तथाभूतानामपि २ भोजनविधानाय पुलिनं स्तौति अहो
४९ इति स्वकीयानां या केलिः क्रीडा तन्निमित्ता संपद्यस्य तादृशी यस्य हासीयानां कोलीनां सम्पदो विद्यन्ते यस्मिं

शुकः साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः १ सता
मयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया विटा
नामिव साधुवार्ता २ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुर
वो गुह्यमप्युत ३ तथाघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् सरित्पुलिनमानीय भगवानि
दमब्रवीत् ४ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसम्पन्मृदुलाच्छबालुकं स्फुटत्सरोगन्धहृ
तालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलं ५ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः
वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणं ६ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले
मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ७

तत् मृदुला अच्छा बालुका यस्मिंस्तत् किंच स्फुटद्भिः कमलैः सरः सरोजवाह्यस्थानोपचारतः सरःपद
निकटादिस्फुटितस्य गन्धः तेन हृता आकृष्टा अलयः यत्र पत्रिकाः पक्षिणस्तेषां केऽदकेध्वनयः तेषां प्रतिध्वानाः
तैर्लसन्तो द्रुमाः तैराकुलं व्याप्तं ५ दिवारूढं वेलातीतेऽस्त्वर्थः ६ आरुध्य संरुध्य शाद्वले देशे तृण

यादवदेवेन श्रीशुकः दत्तः परीक्षितं स्वमात्मानं मन्यमानः परीक्षितः राति ददातीति स्वरात्मकः कृष्णः तस्य
येन स्वरूपेण नितरां गृहीतं वशीकृतं चेतो यस्य सः ५० कालाज्जेवकौमारे कृतयोराङ्के कथं ज्ञात्वा च

सूत उवाच इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रं पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पु
वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ५० राजा ब्रह्मन्नकालीनत्वं कृतं तत्कालीनं कथं भवेत् यत्कौ
मारे हरिकृतं जगुः पौगण्डेऽर्भकाः ५१ तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो नूनमेतद्धरेरेव
स्मृतः त्वतः पुण्यकृत्स्नकथामृतं ५२ तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो नूनमेतद्धरेरेव
मायाभवति नान्यथा ५३ सूत इत्थं स्म पृष्टः स तदा बादरायणिः तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्
द्रियः कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तमं ५४ इति श्रीभागव
ते दशमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः १२ ॥ रामायनमोनमः

रित्यनुवृत्त्यर्थः ५१ तेन शुकः स्मारितः अनन्तः तेन हृतानि अखिलेन्द्रियाणि यस्य सः तथाभूतोऽपि कथं
चित्लब्धबहिर्दृष्टिः हे भागवतोत्तमश्रोणक ५४ इति श्रीभावार्थदीपिकायां द्वादशः १२ अघादघासुरोग्रात्
वत्सान्पालान्क्ष्मयया तदानन्तं वेदतनुं पौगण्डं कृष्णः स्ववदाचरितं ९

श्री
भा० द०
मू० टी०
५०

भीभयं भयहेतोर्भयः भयंभयस्य भयं यस्य मृत्योर्विष्णुस्तस्यापि भयंकरः कृष्णः सता वत्सपालकान्भयसंत्रस्ता
न् दृष्ट्वा वेदिमित्राणि आशाशनात् ॥ भोजनात् ॥ मा विरमत इहानयामि वत्सकानिति ॥ १३ ॥ अद्रिषु तत् हर्षु कुंजेषु लतादिपिहि
तविवरेषु संकटस्थानेषु ॥ १४ ॥ अंभोजजन्मनः पद्मात् जनिर्यस्य सः ॥ ब्रह्मा तदंतरे तत्क्षणे आगतः स्थितः

भारतेवं वत्सपेषु भुंजानेष्वच्युतात्मसु ॥ वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ १२ ॥ तान् दृष्ट्वा
भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोस्य भीभयं ॥ मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानिति ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वाद्रिदरी
कुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ॥ विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ ॥ १४ ॥ कृष्णः ॥ अंभोजन्म
जनिस्तदंतरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ॥ नीत्वान्य
त्र कुरूद्वहांतरदधात्खेवस्थितो यः पुरा ॥ दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयं ॥ १५ ॥ ततो
वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेपि च वत्सपान् ॥ उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः ॥ १६ ॥ राम०

प्राप्तं मायार्भकस्य मंजुमनोहरं महित्वं महिमानं द्रष्टुं यदपि च द्रष्टुं तस्य वत्सानितः स्थानात् ॥ वत्सपांश्चान्य
त्र नीत्वा स पतिराबभूव प्रभवतः श्रीकृष्णस्य ॥ १५ ॥ उभावपि वत्सान्वत्सपांश्च विचिकाय वीक्षितवान् ॥ १६ ५०

50

तदातैरेव कुसुमस्तबिम्बकपरितः पुरताजिमंडलैर्वेत्रभिः पंक्तिमंडलैः सहनैर्येतसेणयविष्टः श्रीकृ
ष्णाभिः सुखान्याननानियेषांतेफुल्लहरोविकसितनयाः कमलकर्णिकायाः परितः पुत्राणि
यथेति ॥ ८ ॥ बुध्यः नहलैरन्येसुपुत्रैः ॥ कृतानिभाननानियैस्ते ॥ ९ ॥ रुचिस्वादविद्योधं सुस्यवजनुः
बुभुजिरे सहस्वराः ॥ श्रीकृष्णसहिताः ॥ ग्रन्यो न्यंदर्शयंतो रुचिमिति ॥ १० ॥ यज्ञभुगायिनेपुवुबुभुजे

कुसुमस्तबिम्बकारुराजिमंडलैरभ्याननाः फुल्लहरोव्रजार्भकाः ॥ सहोपविष्टाविपिनेविरे
जुः स्फुटायथांभोरुहकर्णिकायाः ॥ ८ ॥ केचित्पुष्पैः दलैः केचित्पल्लवैरंकुरैः फलैः शि
ग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च ॥ बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ ९ ॥ सर्वेमिथोदर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं
पृथक ॥ हसंतोहासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः ॥ १० ॥ बिभ्रद्वेणुंजठरपटयोः शृंगवेत्रेच
कक्षे ॥ वामेपाणौमसृणकवलंतत्फलान्यंगु लीषुतिष्ठन्मध्येस्वपरिसुहृदोहासयन्न
र्मभिः स्वैः ॥ स्वर्गेलोकेमिषतिबुभुजेयज्ञभुग्बालकेलिः ॥ ११ ॥ ॥ रामायनमानमः ॥

बालानामिवकेलिर्यस्यसः ॥ तदाहृदयवस्त्रयोर्मध्येविभ्रतदधत ॥ विभ्रदितिसर्वंत्रवामेइतिकृत्य
याख्येयाः ॥ त्रिश्राधणंमसृणंस्निग्धंदध्योदनकवलंजीरकमरिचसैंधवकर्पूरैलादिभिरालोडितं
मसृणमुच्यते ॥ यद्वाइतिदध्योदनंतदंगुलिन्याईकाम्रादिफलानिअंगुलीसंधिषुकर्णिकेवस
त्रंभिस्त्वामयेतिष्ठन् ॥ स्वस्यपरितउपविष्टान् ॥ सुहृदः स्वेनर्मभिः परिहासवाक्यैः ॥ हासयन्

श्री तत्तदात्मा गोपालरूपोऽभवत् ततस्स्वयं प्रविष्टः गोपिकामोहनमोहनस्मात्तरोर्वेणुरवेणन्वयोत्थिताः
भा० सद्यः सुतानामन्तःपरं ब्रह्मैव दोर्भिरुपगूह्यात्माभ्युपयः सुधासवं पयएव सुधावल्लीवधुः शासवत्त्वमादकं पा
टी० ययामासुरित्यर्थः २२ एवं यामयमेन तत्कालेऽक्रीडनमिति नमेन मायागोलः शान्तः स्ववतैः सुसाचरितैः
५१ शोभनैश्चरितैर्वामात्मं हर्षयन् ततस्साभिरुन्मादनादिभिरुपालालितः इति २३ गवां मोहनमोहमाव

तत्तद्वत्सान् पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्र स्वयं प्रविष्टवान् २१ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं स्नेहस्नुतस्तन्यपयः सुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् २२ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन् सायं गतो कामेन माधवः २३ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान् स्वकान् स्वकान् वत्सतरानपाययन् मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः २४ गोगोपीनां मातृतास्मिन् सर्वा स्नेहर्धिकां विना पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना २५

51 इति परिहूताः आहूताः स्वतेऽसंगताः स्वतान् वत्सतरान् पाययामासुरित्यर्थः २४ एतावदपि वैलक्षण्यं श्री
कृष्णस्यापि दृष्टं वा समासोदित्याह गोगोपीनामिति गवां गोपीनां वा अस्मिन् कृष्णे मातृता उपलालना
दिरूपा पुरोवदेवासीत् किन्तु स्नेहर्धिकं विना स्वेहार्थिकास्विदानीं विशेष इत्यर्थः कृष्णगोगोपी ५१
तोकता बालता च पूर्ववदेवासीत् किन्तु मायया विना मम यं तासु हरेस्साः पुत्र इति हविनेत्यर्थः
२५

विधिकृतं ब्रह्मकृतं अवजगाम ज्ञातवान् १७ उभयायितं वत्सवत्सपालरूपेण वर्तमानमित्यर्थः अ
यंभावः यदि नूत्नीमासेत तर्हि तन्मातॄणां विषादः स्यात् यदि तानेवानयामि तर्हि ब्रह्मणो मोहो न स्या
दिति तदुभयप्रीतये तथा चक्रे इति १८ तदेव दर्शयति यावदिति वत्सपानां वत्सकानां चाल्पकवपुः प्र
माणमनतिक्रम्य एवमुपर्यपि यथायोग्यं यद्वा वत्सपादिवपुः तावत्सर्वस्वरूपोऽजः श्रीकृष्णो बभौ इ
ति उत्तरश्लोकेष्वेवं विस्मयं जगादिति प्रसिद्धा या गीर्वाणी तस्या अर्थवत् सा गीरिवार्थस्वरूपेण प्रत्यक्षा

क्वापि दृष्ट्वान्तर्विपिने वत्सान् पालांश्च विश्ववित् सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह १७ ततः
कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः १८ यावद्
वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभू-
षाम्बरं यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गवदजः स
र्वस्वरूपो बभौ १९ स्वयमात्मात्मगोवत्सान् प्रतिवार्यात्मवत्सपैः क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वा

यथा तथा बभावेवेत्यर्थः १९ एवं सर्वात्मा सन् व्रजं प्राविशत् कथं स्वयमात्मा एव प्रयोजकः कर्ता
आत्मनो वत्सानात्मस्वरूपान् गोवत्सान् निति कर्मापि स्वयमेवेत्युक्तं आत्मस्वरूपैः सखिभिश्च प्रयोज्य
कर्तापि स्वयमेव आत्मविहारैः क्रीडन्निति क्रियायामपि कारकाण्यपि स्वयमेवेत्यर्थः २० ॥ तत

श्री भाग. टी. ५२

तत्र विशेषतो यंवत्सां चेष्टितमाह समेत्येति गोवर्धनस्याधः वत्सवत्यः पुनः प्रसूतास्वपि ३१ तासेवं हुंकृतानां
स्नेहमिति ज्ञायमक्रीगोपानामपिदर्शयितुमाह गोपा इति तासां गवां रोधने य आयासः तस्य मौघ्यात् मूढ
त्वेन लज्जया महोरुमन्युना दुर्गमार्गमतिक्रम्य च अभ्येत्य वत्सैः सह स्वसुतान्ददृशुः ३२ ततस्तेषामीक्ष
णेनोद्भूतो यः प्रेमरसः तस्मिन्नाप्लुतानि मग्नान्याशया येषां ते लज्जामन्युकृच्छ्रैः तानपि तान् उद्धृत्य मागताः

समेत्य गावो धो वत्सान्वत्सवत्योप्यपाययन् लिगंतिइव चांगानि लिहंत्यः स्वौधसं पयः ३१ गो
पास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना दुर्गाध्वकृच्छ्रतोभ्येत्य गोवत्सैः ददृशुः सुतान् ३२
तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोर्भकान् उदुह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि
घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ३३ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः कृच्छ्राच्छनैर
पगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ३४ व्रजस्य रामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणं मुक्तस्तनेष्वपत्ये
ष्वप्यहेतुविदचिंतयत् ३५ किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेखिलात्मनि व्रजस्य सात्मनस्तोके
ष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ३६

मन्तः गतमन्यवः प्रत्युत जातोनुरागो येषां ते मूर्धनि घ्राणैरवघ्राय परमां मुदमवापुस्ते ३३ कृच्छ्राद
पगता निर्वृताः तेषां स्तनानामनुस्मृत्या उदश्रूणि अश्रूणि येषां ते ३४ प्रेमार्द्धैर्वीक्ष्य उत्कंठामनुक्ष
णं स्तनेष्वपत्येष्वपि अहेतुमज्ञात्वा अचिंतयत् ३५ चिंतामेवाह द्वाभ्यां किमेतदिति वासुदेवे यथा प्रेम प्र
थातथा स्वतोकेष्वपि व्रजस्य प्रेम वर्धते किमेतदद्भुतमिति किंच सात्मनो मम्यादहेतस्य मम तेष्वप्रीतिः

52

श्रीरामः ५६

स्नेहवृद्धिमेव दर्शयति व्रजौकसामिति यथा कृष्णे स्नेहः प्रादानेदानें स्वपुत्रेभ्योपि स्नेहाधिक्यं पूर्वमासीदिदा नीं स्वतोकेषु तथैवाभवदित्यर्थः अब्दं यावदनुदिनं निःसीमं यथा भवति २६ एवमात्मना श्रीकृष्णो वत्स यो भूत्वा तान् तानपि वत्सान् वत्सपालमिषेण आत्मानमात्मना पालयन् क्रीडितवानित्यर्थः २७ एतावन्त र्थं तेन रामस्यापि मोह एवासीद्वत्सरं तेन न कथं विज्ञातवानिति दर्शयन्नाह एकदेति पंचषासु पंचसु ष ट्सु वा रात्रिषु हायनस्य वर्षस्यान्तः पूरणीषु पूरकत्वादवशिष्टास्वित्यर्थः २८ ततो विदूरात एव गो

व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहं । शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् २६ इत्थं
आत्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः । पालयन्भगवान्वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः २७ एक
दा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् । पंचषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः २८ ततो
विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं । गोवर्धनाद्रिशिरसि चरंत्यो गोगणा व्रजे २९ दृष्ट्वाथ तत्स्नेह
वशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्मप दुर्गमार्गः । द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरा

वर्धगिरिशिखरे चरंत्यो गावो व्रजसमीपे चरतो वत्सान् दृष्ट्वा २९ तदैव स गोव्रजो गवां कलापः उन्ने हवशाः तेषां वत्सानां स्नेहेनाकृष्टः अत एव न स्मृत आत्मा यस्य न सः जवेनोपव्रजमगात् कथंभू तः अप्रत्यात्मपदुर्गमार्गः अतिक्रान्तः आत्मपान् गोपालान् यः अत्यात्मपः तथा दुर्गमो मार्गो यस्य सः चलतया युक्ताभ्यामग्रपादाभ्यां द्विपादिव प्रणीयमानः ककुदि आक्तेविना ग्रीवा यस्य सः उ दास्यपुच्छः तत्र भिन्नानि अस्पृष्टानि चरणैः न स ...... स्वमयाः तवंतः स्रवंति पयांसि यस्य सः

श्री
भाग
टी
५३

दृष्ट्वा त्वतर्कयदित्याह कोऽयमिति द्वाभ्यां केनायाता आयामृत्मायायातस्ते ४१ मन्मायामोहितस्य तदतेऽकुत्याः ४२
इति वितत्कयन्नमप्यदित्यर्थः एवमेतेषु भेदवत्वापिपाठः ४३ तत मायाश्रयस्य तस्य कृतोमोह इत्याह
तत्रात्माह तस्यामिति महामायाविति मायावति अतमायया याश्रस्या आवरणं तिदेवकत्वाभावेऽहं
तद्वयमाह तस्यातमिस्रायाया ज्योतिह्यांहिमवरण एवमंवतमःक व ताहितायोऽपसर्जनस्यापितमसौ

यावंतोगोकुलेबालाः सवत्साः सर्वएवहि मायाश्रायेशयनामेनाद्यापिपुनरुत्थिताः
इतएतेत्रकुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे तावंतएवतत्राब्दं क्रीडंतोविष्णुनासमं ४२ एवमेतेषु
हयन्विसेविमोहं विश्वमोहनं स्वयैवमायया ज्योपि स्वयमेवविमोहितः ४३ एवमेतेषुभे
देषु चिरं ध्यात्वासआत्मभूः सत्याः केकतरे नेतिज्ञातुंनेष्टे कथंचन ४४ तस्यात तमोवन्नैहा
रंखद्योतार्चिरिवाहनि महतीतरमायैश्यं निहंत्यात्मनियुंजतः ४५ तावत्सर्वेवत्सपा
लाः पश्यतोजस्य तत्क्षणात् व्यदृश्यंत घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ४६

नेहारं इतिखद्योतार्चिरिवाहनि अंधकारस्यंतत्ततमेयथायथावरणं चकरोतिकिंतुतनैवलीयतेयथावरिचो
तार्चिरहनिपृथक प्रकाशनकरोति एवं महतिपुरुषेयुंजतः पुंसः इतरानीचमायानतत्रकिंचि
त्करोतिकिंतु आत्मानिस्वक्षिप्ते वे बप्तुपसामर्थ्यानिहंति ४५ अन्यदपिआश्चर्यमाह तावदितिव ५३
त्सपालाः वत्साश्चपालाश्च सर्वे याह्रोत्सवसाक्षात्दर्शयन् ४६ रामायनमो नमः ॥ राम ॥

केयं माया देवानां वा नराणां वा कृता वा कस्मात् तत्प्रयुक्ता नन्वन्यमाया न संभवति यतो मम मोहिका वर्तते अतः प्रायशो मम स्वामिनः कृष्णस्यैव माया प्रवृत्तेति संभावयति ३७ सवयसान् गोपालानपि
युनेन ज्ञानमयेन चक्षुषा वैकुण्ठं श्रीकृष्णमेवापश्यत् ३८ एवं श्रीकृष्णस्वरूपेण गोपालान् ज्ञात्वा।
कृष्णं दृष्ट्वा कृष्णोपदेशेन विधाता ज्ञातवानित्याह नैते इति अर्थः पालामानावत्सरूपी।

केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी प्रायो मायास्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी
३७ इति संचिन्त्य दाशार्हो वत्सान् सवयसानपि सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ३८
नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव भासीश भिदाश्रयेऽपि सर्वं पृथक्त्वं निगमात्कथं वदेत्युक्ते
न तत्त्वं प्रभुनावलोकितः ३९ तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन त्रुट्यनेहसा पुरोवदब्दं क्रीडन्तं
ददृशे सकलं हरिः ४० ॥ गोविन्दाय नमः ॥

गोपालाः देवानामंशा इति तावदहं वेद्मि इदानीं न तथा किं तु भिदाश्रयेऽपि ... सर्वं पृथक्त्वं ... न प्रभुनावलोकितः ... निगमान्तं
... देवानां ... ३९ ततः किं ... याम ... इति वदेत्
जाते आत्मनो मानेन त्रुटिमात्रेण कालेन सकलं सानुचरं हरिं ददर्श ४० रामायन नमः ॥

श्री
भाद
टी
५४

सर्वेषां मूर्तीनां सत्वादिविशेषमाह सत्यज्ञानेति सत्याश्चौज्ञानस्वरूपाश्चानंताश्चानंदस्वरूपाश्च तत्रापि
तदेकमात्रा विजातीयसंभेदरहिताः तत्रापि चैकरसः सदैकरूपा मूर्तयो येषां ते यद्वा सत्यज्ञानादिमा
त्रैकरसं यद्ब्रह्म तदेव मूर्तिर्येषां ते अत एवोपनिषदात्मज्ञानमेव दृक् दृष्टिर्येषां तेषामपि तेष्वित्य
स्पृष्टं भूरिमाहात्म्याः न स्पृष्टमस्पृष्टं भूरि महत्त्वं येषां ते तथाभूताः सर्वेऽपि ह दृष्टा इति ५३ एवं
सकृदेकदैव ददर्शाजः परं ब्रह्मणो विष्णून्यस्येति ५४ अतः कुतकेनाश्चर्येणोद्वृत्य हृष्टो पतद्दृश्य

सत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तयः अस्पृष्टभूरि
माहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशां ५३ एवं सकृद्ददर्शाजः
परब्रह्मात्मनोऽखिलान् यस्य भासा सर्वमिदं विभा
ति सचराचरम् ५४ ततोऽतिकुतुकोद्वृत्यस्तिमितै
कादशेंद्रियः तद्धाम्नाभूदजः तूष्णीं पूर्देव्यंतीव पु
त्रिका ५५

दृश्यहृष्टेति पात्येति वा कुतकत्वावेनवर्तीयायाः स्कंदमोलक यद्वाऽद्वृत्येति छेदः अतं कुतुके
नडद्वृत्यो विलोपविचार्यविगतः तस्मिन्वृतिर्यावत् पाठांतरे तस्मात्कुतुके नोद्वृतः स्तिमितः तेषां
धाम्ना तेजसा स्तब्धसर्वेंद्रियो ब्रह्मा तूष्णीं निश्चलोऽभूत् अत्र दृष्टांतः पूर्देवी ब्रजाधिष्ठात्री काचिद्दे ५४
वता तस्याः अंतिसमीपे पुत्रिका चलनमेवीकृतकप्रतिमेव ५५ श्रीराम राम राम रामः

54

श्रीवत्सप्रभायुक्तानि अङ्गदानि दीप्यद्येषां रत्नमयानि कंबुवत् त्रिधा तानि कंकणानि पाणिषु येषां ते
दातेच ४८ तथाभूरि बहुजन्मार्जितेन पुण्येन तद्युक्तैर्जनैरर्पितैः ४९ चन्द्रिका चन्द्रज्योत्स्ना तद्वद्विशदस्मि
तयुक्तैः सह अरुणगुणेन च वर्तमाना ये अपाङ्गाः तैर्वीक्षितैः स्वकार्याणां स्वभक्तमनोरथानां रजः
सत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालका इव अहं तर्कयेत सत्त्ववद्विशदस्मितेन पालकाः रजोवदरुणगुणेन स्रष्टार

चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाराजीवपाणयः किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ४७
श्रीवत्साङ्गददीव्यत्कम्बुकङ्कणपाणयः नूपुरैः कटकैर्भान्ति कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ४८
आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ४९
चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः स्वकार्थानामिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः
५० आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथक्पृथगुपासिताः ५१
अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ५२
कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ५३

अवतारकवत्सादेर्योनमानाद्यर्थः आत्मा ब्रह्मा तदादिस्तम्बपर्यन्तैः अनेकार्हैः अनेकार्है-
तैः ५१ अजाद्याभिः मायाविद्यादिभिर्विभूतिभिः शक्तिभिः महदादिभिरिति महत्तत्त्वयोः
पृथग्विवक्षया चतुर्विंशतिभिः तत्त्वैः परीताः ५२ कालादिभिः स्वतन्त्रहकारीभिः तत्र स्व
भावः परिणामहेतुः संस्कारः तदुद्बोधकः स्वमहिध्वस्तमहिभिः भगवन्महिम्ना तिरस्कृते स्वा

श्री भाग पुरा ५५

निजधोरणतः स्ववाहनात् त्वरेण वेगेन अवतीर्य दंडवन्नत्वा चतुर्णां मुकुटानामग्रैरंघ्रियुग्मं स्पृष्ट्वा मुदश्रु-
जलैरानंदाश्रुरूपैः सुजलैरभिषेकमकरोदिति ६१ चिरस्य चिरं पादयोः पतन्नास्ते ६२ सवेपथुः सकंपः
अत एव गद्गदया अव्यक्ताक्षरया ऐलया वाचा ऐलतमस्तौत् ६३ इति दशमे त्रयोदशः १३ वन्दे
श्रीकृष्णं तं कृपापूर्णं यानीतः कलेमस्तोषीत्स ब्रह्मा विमोहितः स्वकृतापराधेन भियाम

तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनंतमगाधबोधं वत्सान्सखीनिव पुरा परितो
विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ६० दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कन-
कदंडमिवाभिपात्य स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरंघ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकं
६१ उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः
६२ शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः कृतांजलिः प्रश्रयवान्समा-
हितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ६३ इति श्रीभागवते दशमे त्रयोदशः श्रीब्रह्मा नौमीड्य तेऽ-
भ्रवपुषे तडिदंबराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुल-

कंपतया भगवन्महिमानमनवगाहमानो यथादृष्टस्वरूपमेव कीर्तयन्नाह नौमीति हे ईड्य स्तुत्य ते तु-
भ्यं नौमि स्तौमीति यथार्थं च नन्वीश्वरस्य तवानामीश्वरत्वात्प्रकटं गागात तस्य प्रस्तुतस्य भगवतः कुमेव ज्ञाते श्रेयो
जनापेक्षया एवंभूतो भगवानेव प्रयोजनमिति तदर्थं च तृतीयं ज्ञानं भूतामेव प्रसादयितव्यं तामेव सेवतो
मीत्यर्थः अभ्रवद्वपुर्यस्य तस्मै तडिद्वदंबरं यस्य तस्मै गुंजाभिरवतंसौ कर्णभूषणे परिपिच्छं च यस्य
लसन्मुखं यस्य तस्मै वन्याः स्रजो यस्य तस्मै कवलादिभिः लक्ष्मभिः श्रीः शोभा यस्य तस्मै मृदू पादौ यस्य

१३

55

एवं मोहनं सम्यग्मज्जनम् तद्दर्शयन्नाह इतीति द्वाभ्यां इतीरेशे ऽसौ स्वतीस्याद् ईशे ब्रह्मणि किमिदमिति मुह्यति स
ति यस्मात् न द्रष्टुमपि अनीशे सति परमः अजः श्रीकृष्णः सपदि अजाजवनिकां मायाजवनिकां रूपां तिरस्करि
णीं यया रुद्धं तद्ज्ञानं तां चच्छाद निरोदधे यमायामिति वा नित्यर्थः अथवा अलेको अभिमानी महामे ये
मद्योगप्रभावेन स्यापरिमाय्या प्रसाधितवानिति क्रमप्राप्ति सति अतर्क्ये तत्त्वतो गोचरे निजे साधारणो म
हिमा यस्य तस्मिन् स्वप्रमितिके द्रष्टुं नाय्यायत्वाय प्रतीति विज्ञान अत्रानि स्वप्रमितिके स्वप्रका
शे वतन केवलं च यस्मिन् अतएव जातः प्रकृतेः परत्र परस्मिन् अतएव अतन्निरसनमुखब्रह्म

इतीरेशे ऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातो ऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ अनी-
शे ऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमो ऽजाजवनिकां ५७
ततो ऽर्वाक् प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ५८
सपद्येवाभितः पश्यन् दिशो ऽपश्यत्पुरः स्थितं वृन्दावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियं
यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन् नृमृगादयः ५९ ॥ [illegible] मित्राणीवाजितावासद्रुतरुट्

कमितौ अतन्निरसनमुखेन ब्रह्मत्वेनैव कमितिर्मितिर्ज्ञानं यस्मिन् तस्मिन्निरूपे ५७ अर्वाक्ब
हिः प्रतिलब्ध्वाक्षी प्रतिलब्धे येन सः परेतवन्मृतो यदि कथंचित् पुनरुत्थितस्तथा दृष्टीर्नेत्राणि
५८ जनानामाजीव्यैर्द्रुमैराकीर्णं समाप्रियं सततं समाभिः सर्वदा प्रियं यस्मिंस्तत् ५९ तदा द्
यत्र नित्यैः स्वाभाविकदुर्वैराः स्वाभाविकाप्रतिकार्यवैरं येषां ते मित्राणीव सहैवासन् अजित
स्यावासेन द्रुताः पलायिताः रुट्तर्षादयः क्रोधलोभादयो यस्मात्तथाभूतं वृन्दावनमपश्यद्

नन्वेतर्हि कथममुक्ताः संसारं तरेयुः तत्राह ज्ञान इति ज्ञानसाधने प्रयासमुदपास्य ईषदप्यकृत्वा सद्भिः
मुखरितां स्वतएव नित्यप्रकटितां भवदीयवार्त्तां कथां सत्स्थाने एव स्थिताः तनुवाग्भिर्मनोभिः स्वतएव श्रुतिग
तां श्रवणमात्रेण न वा श्रवणाभिनिवेशेन नमन्त एव तया जीवन्ति ये यदि केवलेनानेन वर्तन्ते प्रायशः त्रिलो
क्यामन्यैरजितोऽपि त्वं जितः प्राप्योऽसीति किं ज्ञानश्रमेणेत्यर्थः ३ भक्तिं विना ज्ञानं नास्तीत्याह श्रेय इ

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्त्ताम् स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां
तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजितजितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम् ३ श्रेयः सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति
ये केवलबोधलब्धये तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ४

56

ति श्रेयसामभ्युदयापवर्गलक्षणानां सृतिः प्रवर्तो यस्याः सरस इव निर्झराणां तामावृत्ते भक्तिमुदस्य त्य
क्त्वा श्रेयसां मार्गभूतामिति ये केवलबोधलब्धये यतन्ते कुर्वन्ति तेषां क्लेशलः क्लेश एवावशिष्यते अयं भावः य
थाऽल्पप्रमाणधान्यपुष्टिमज्ज्ञात्वा अन्तःकणहीनान् स्थूलान् धान्याभासांस्तुषान् येऽवघ्नन्ति तेषां न किंचित्फल ५९
मेवं भक्तिं तुच्छीकृत्य ये केवलबोधाय प्रयतन्ते तेषामपीति ४ रामः राम

ननु त्वां स्तौमीति प्रतिज्ञाय किं स्वरूपानुवादमात्रं क्रियते अत आह अस्यापीति भो देव अस्यापि स्तुतत्वेन प्रकाशितस्यापि तव वपुषः अयं तावत् महिमानमवसितुं ज्ञातुं कोऽपि ब्रह्माहमपि न शक्तो न ज्ञातुं कोऽपि यद्वा कश्चिदपि नेशो न समर्थ आसीत् स्वभक्ताय विशेषणं इदं मदनुग्रहस्य ममानुग्रहो यस्मात् तत् मदनुग्रहेण स्वकिंचित् स्वेच्छामयस्य स्वभक्तानां यथायथं स्वेच्छातया भवतः नतु हि॥

अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु
भूतमयस्य कोऽपि नेशो महि त्ववसितुं मनसान्तरेण॥
साक्षात्तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः ॥ २ ॥ तम

किमिति ज्ञातुं न शक्यते अत आह न तु भूतमयस्य अचिंत्य शुद्धसत्त्वात्मकस्य यदा स्वेनैव तदा किं पुनः साक्षात्तवैव केवलस्यात्मसुखानुभूतेः केवलसुखानुभवमात्रस्य अवतारितेन गुणातीतस्य महिमानमंतरेण निरुद्धेनापि मनसा को वा ज्ञातुं समर्थो भवेत् अथवा भूतमयस्यापि तव विराड्रूपस्य तव त्वन्निर्मितस्य वपुषः महिम्नं अवसितुं कोऽपि न ईशो न दासो ज्ञानवैव असाधारणस्यापि यस्यानित्यं न भेदाहितस्य उक्तलक्षणस्यास्य महि महिमानमवसितुं नेशोऽस्तीति किमुत तव ज्ञात्वा

महिम्नः ४

श्री
भाग.
पु.टी.
७२

गुणानामात्मनः गुणाधिष्ठानः तेनैव गुणान्विमातं प्रान्तावेन इति मातं कर्इ क्रिकेके समस्तां वभतुः इत्युक्तहि
धेष्ठवानीकस्य भूतस्येतस्येनवास्याविष्णुस्य हितायपालनाय कुत्यामगुणाविष्ठ तेनावतीर्णस्यनन्तकालेन निष्ठा
णः किमर्थाकामतस्याहकालेनेति वाशहो विकल्पे स्वकर्मेरति निपुणैः वहुजन्मनाकालेनभूयसामाणा
वाविभिन्नाः विशेषेणगतिज्ञा भवेयुः तथापिसिद्धिकाद्विमकणान्यपितथा गुभासः विविनुत्वगादिकि
रणपविमाणवोपि ७ तस्माद्भक्तिः सर्वाश्रुतीत्याह ततइति सुसमीक्षमाणः कदाभविष्यतीतिवहुमन्यमा
नः स्वार्जितस्वकर्मफलमनासक्तः सन् भुंजानएवनातीवतप्यमानादिनाक्षिपन् एवंप्राजीवनमुक्तोदाय

गुणात्मनस्तेपिगुणानिमातं हितावतीर्णस्यकइशिरस्य कालेनयैर्वाविमिताः स्वकल्पेभूपांसवः
खेमिहिकाग्रभासः ७ तत्तेनुकंपांसुसमीक्षमाणोभुंजानएवात्मकृतंविपाकम् हृद्वाग्वपुर्भिवि
दधन्नमस्ते जीवेतयोमुक्तिपदेसदायभाक् ८ पश्येशमेनार्यमनंतआद्यपरात्मनित्वय्यपिमायि
निमायाविततेवितमात्मवेभवंत्वहंकियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ९ राम.

भाकभवतिभक्तस्यजीवन्मुक्तिरेवनदायप्रामावित्वमुक्तौतान्यद्वमपयुज्यतेइतिभावः ८ तदेवंस्वलाभग
वेतनुमायपश्येतस्वापराधंनिवेदयति हेईशमेअनार्यदौर्जन्यमपश्य यदहंमायिनामपि मायिनिविमोहित
पितव्यमायाप्रसाय आत्मैश्वर्यंप्रदितुमैच्छमभिलाषितवान् अहोएवकर्तृत्वायिअहंकियान् नकिं
चित् यथाग्रहहुताज्वालायथाग्नौनकिंचित् तद्वदिति ९ राम राम. राम. ७२

भक्त्यैव ज्ञानं प्राप्यते नान्यथेत्यत्र सदाचारं प्रमाणयति पुरेति हे भूमन् अपरिच्छिन्न इह लोके पूर्वे यो-
गिनोऽपि सन्तः योगेन ज्ञानमप्राप्य पश्चात् त्वदर्पितेहाः त्वय्यर्पिता लौकिकी अपि ईहा चेष्टा यैस्ते निज-
कर्मलब्धया त्वय्यर्पितेहा च निजकर्मणि च तेन लब्धया इति एवं यद्वा कथोपनीतया त्वत्समीप-
प्रापितया भक्त्या चात्मानं विबुध्य ज्ञात्वाञ्जसा सुखेनैव ते परां गतिं प्रापुः ५ एवं तावत् सगुणनिर्गु-
णयोरपि ज्ञानं दुर्लभमिति त्वत्कथाश्रवणादिना त्वत्प्राप्तिर्नान्यथेत्युक्तं इदानीं यद्यप्युभयोरवि-
शेषेण दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तथापि गुणातीतस्य कथंचिद्भवेत् ननु सगुणस्य तत्त्वमविद्यात्मानं च गुण-
त्वादिति स्तौति श्लोकद्वयेन तथापीति हे भूमन् अपरिच्छिन्न अगुणस्य ते महिमा अमलैरन्तरात्मभि

पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनः त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया विबोध्य भक्त्यैव कथोपनीत-
या प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं पराम् ५ तथापि भूमन् महिमागुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्त-
रात्मभिः अविक्रियात् स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ६ ॥

प्रत्याहृतैरिन्द्रियैर्विबोद्धुं ज्ञातुमर्हतीति यद्वा विबोद्धुं बोधयितुं वशीकर्तुमर्हतीति योग्यो भवति अथवा वि-
बोद्धुं ज्ञानमर्हति अत्र नैव कर्तेत्यर्थः यद्वा महिमानं कश्चिद्बोद्धुमर्हतीत्यर्थः कथं स्वानुभवा-
त् आत्माकारान्तःकरणमात्रात् कारणात् ननु अन्तःकरणमपि सविकारं विषयीकरोति कथमात्मा-
कारतानन्यत्वम् अत आह अविक्रियादिति विक्रिया विषयाकारः तद्रहितात् विषयपरित्यागाय
वात्माकार एवेत्यर्थः ननु अन्तःकरणमात्रात्कारविषयत्वे अनात्मप्रसङ्गः स्यात् अत आह अरूपत इ-
ति अरूपविषयः अविषयात् इति विषयत्वमेवात्मनो न फलविषयत्वं अत एवारूपत इति भावः क-
थं तर्हि स्फुरति अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेन न त्वन्यथा इन्द्रियादिना विषयत्वेनेत्यर्थः अथवा

श्री·
भाग·
सूरी·
५८

अपि च गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणं मातुः किमु अपराधाय भवति कल्प्यते प्रसन्नहर्षाय स्यात् अस्तिना॰
स्ति व्यपदेशाभ्यां भावाभावशब्दाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणरूपाभ्यां भूषितं यत्तेषां शब्दानां भावि विश्वं तद्वृत्ति
स्थितमिति शास्त्रं वास्त्वित्यर्थः हे अधोक्षज तव कुक्षेः अनन्तबहिः किं यदपि किंचिन्मात्रमपि किं अस्ति न किं
चिदस्तीत्यर्थः अतः सर्वस्य त्वत्कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वात् मातृवदपराधः सोढव्य इति भावः १२

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्प्यते मातुरधोक्षजागसे । किमस्तिनास्ति
व्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः १२ जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे
नारायणस्योदरनाभिनालात् विनिर्गतोजस्त्विति वाङ्न वै मृषा किं त्वीश्वर
त्वन्नविनिर्गतोस्मि १३ राम· राम· राम·

58

किंच निःशेषतोपि त्वत्तो मम जन्म प्रसिद्धमित्याह जगत्त्रयेत्यादि जगत्त्रयस्यांते प्रलये य उदधीनां संप्लवः सं
प्लवः तस्मिन्नुदके उदके नारायणस्योदरे नाभिस्तस्य नालात् अजो निर्गत इति या वाक् सा न वै मृषा भवति तेन नि
श्चितं तथापि तु हे ईश्वर त्वत्तोऽहं किं न विनिर्गतः नोत्पन्नोऽस्मि अपि तु त्वत्त एवोत्पन्न इत्यर्थः १३ राम· ५८

रजोभुवो रजसो ज्ञानतस्मात् अजानतः अजावलेपांधतमोंधचक्षुषः अजो जगत्कर्ताहमिति मद
नगाढतमोरूपेणांधीभूतनेत्रस्य अतः त्वत्तः पृथगीशमानिनः अन्यत्र प्रभुत्वेन वर्तमानोपि मयि
नाथवान् मद्भृत्य एव अतएवानुकंप्य इति मत्वा क्षमस्वेत्यर्थः १० ननु अस्तांऽविग्रहः त्वमपि ईश्वर
एवेति चेन्नत्राह क्वाहमिति तमः प्रकृतिः महान् अहंकारः खं चरो वायुः अग्निः वाः जलं भूः अप्रकृत्या

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः अजावलेपांधतमोंधचक्ष
ष एषोनुकंप्यो मयि नाथवानिति १० क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टितांडघटस
प्तवितस्तिकायः क्वेदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ११

दि पृथिव्यंतैरेतैः संवेष्टितो योऽण्डघटः स एव तत्र स्थित्वा स्वमानेन सप्तवितस्तिकायो यस्य सोहं क्व च ते
महित्वं क्वेत्यन्वयः ईदृग्विधा अविगणितानि अंडानि तान्येव परमाणवः तेषां चर्या परिभ्रम
णं तदर्थं वाताध्वानो गवाक्षरूपा रोमविवराणि यस्य तव अतीति तस्मात् त्वयानुकंप्योऽहमि

दे ११

श्री· भाग· पूर्वी· ५५

अपरिच्छेदमेवोपपादयति तस्मिन्निति जगदाख्यभूतेन तव तद्वपुः जलस्थमित्येवं यदि तत्स्वयं स्यान्नहि तेनैव कम
लनालमार्गेणान्तः प्रविष्टस्य तस्य स्थाने विचिन्वतापि मया हे भगवान् अहिंते प्रयतत्र किमिति न दृष्टं नु
मया ग्रहणमद्वपुः किन्त्वतः करणाद्रूपं तदाहृदय विधिमिति नो प्रदर्शि न दृष्टं सद्य एव तपः करणान
न्तरं मयैव सदृष्टं अतो मयैव अतः नन्वमूर्तेः प्रातिशोषपरिच्छेदः सत्योऽनुभवतीत्यर्थः १६ अपि च यदि
जलादिप्रपंचः सत्यः स्यान्नहि तेन तव परिच्छेदो भवेत् सत्तु मायाविलसितमिति त्वयैव दर्शितमित्याह स्पष्टोक्त

नष्टे जलस्थे न वमज्जगद्वपुः किमेतद्दृष्टं भगवांस्त्वयैव किं वा मदृष्टं हृदि मे तदैव किं वा मयैव पुनर्व्य
दर्शि १७ अत्रैव मायाऽऽदमनावतारे ह्यस्य प्रपंचस्य बहिः स्फुटस्य कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या माया
यात्वमेव प्रकटीकृतं ते १८ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं कि
मिदं मायया विना १९ राम· राम·

अत्रैवाहे मायादमनमायोपशमनस्यावतारेऽवहिः स्फुरस्यापि जठरस्थस्य जनन्याः प्रदर्शनेन १८ ननु
बहिः सतस्तवान्तर्जठरे सति विवाहस्तत्कृतः समस्वयं मायेति तन्नाह यस्येति यस्य तव कुक्षौ सर्वमिदं यथा भवति
तत्सर्वमिहापि बहिरपि तथैव भाति किञ्च सात्मं सहितं तदिदं त्वयि मायया विना किं घटते इति भावः त्वयि
प्रतिबिम्बः देहाद्याहितो मतः प्रतीयते न तद्वद्दृश्यते तवाद्धदर्शस्थानीयस्य त्वयि प्रतीतिर्न स्यात् अतः सर्व ५५
स्यामिथ्यात्वमवगति १९ राम·

नन्वहं नारायणस्य पुत्रः त्वं स्याः मम किं मायया तत्राह नारायणस्त्वमिति न हीति का कथा त्वमेव नारायण
इत्युपपादयति कुतोऽहं नारायण इति चेत्तत्राह सर्वदेहिनामात्मासि एवमपि किं नारायणो न भवसि
नारं जीवसमूहः अयनं नाम प्रवृत्तिर्यस्मात्स त्वमेवेति त्वमेव सर्वदेहिनामात्मत्वान्नारायण इति भावः
ही अधीशः त्वं नारायणो न हीति पुनः का कथा अधीशः प्रवर्तकः नरस्य नारायणस्यायनं प्रवृत्तिर्य
स्मात्स तथेति पुनस्त्वमेवासि किंच त्वमखिललोकसाक्षी अखिललोकं साक्षात्पश्यति अतो

नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशाखिललोकसाक्षी नारायणोऽङ्गं नरभूज
लायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया १४ ॥

नारमयसे ज्ञानासीति त्वमेव नारायण इत्यर्थः नन्वेवं नारायणपरत्वमुक्तं श्रीमद्वेदे तत्रान्यथा प्र
सिद्धमत्या शङ्कमाह नारायणोऽङ्गमिति नरभूजलायनात् इत्युक्तार्थः अर्थः चतुर्विंशतितत्त्वानि तथा नरा
नरान्नानिजातानि तत्त्वदयनाश्रो नारायणः प्रसिद्धः सोऽपि न वैवामूर्तिः तथा च स्मर्यन्ते नराज्जातानि
तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति तथा आपो नारा इति प्रो
क्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति च न तु मत्स्मूर्तेः परिच्छिन्नायाः
कथं जलशयनत्वमत आह तच्चापि सत्यं नेति किं तु तवैव माया १४

श्री.
भाग.
टी.
९.

गुर्वर्थैः संबोधनैर्मंत्रेष्वत्वेनाह्नतमपि त्वन्यादिभिः भवतःभूतीर्लीलाः त्रिलोक्यां कोवेत्ति क्ववाकथंवाकतिवाकदावेति अप्र
तिस्तिनवथोगमायांवेभवमितिभावः २१ नन्वभवतश्चेनारण्यामचिंत्योमहिमा प्रपंचस्यसत्वेकथमसत्वमतीतिरित्यत्रा

कोवेत्तिभूमन्भगवन्परात्मन्योगीश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां क्ववाकथंवाकति
वाकदेति विस्तारयन्क्रीडसियोगमाया २१ तस्मादिदंजगदशेषमसत्स्व
रूपंस्वप्नाभमस्तधिषणंपुरुदुःखदुःखं त्वय्येवनित्यसुखबोधतनावनंते
मायातउद्यदपि यत्सदिवावभाति २२ राम राम

60

याशंकांसपमुपसंहरन्विरहतितस्मादिति अस्तधिषणं निरस्तप्रतिभासं तथाप्येडपयुद्दवद्दुःखियत् तद्यत्सदि
वेत्युपलक्षणं सेत्तत् नित्यमिवसुखमिवचेतनमिवच अधिष्ठानभूतस्यतवगुणैस्तथाभातीत्यर्थः २२ राम ९

अपि च नकेवलं त्वत्याः ममापि तथैव दर्शितं त्याह अद्यैवेति त्वद्धते त्वां विना अस्य विप्रस्य मायात्वं
यद्वत् त्वया ममैवमेव ध्यायैव किंचिद्दर्शितमेव तथाहि एकोमीत्याह ततो मया महाविशेषत्वा
दिभिरुपाश्रितः तावत्तः चलभंग अस्मिन् गंगातीरे अन्यानीति प्रागानन्तमपि हृदि स्थितिः ज्ञातव्यं ६८
नत्र असन्नत्र मयादर्शितं श्रुरूमेव चैतन्यं कथं प्रत्यवत् मायेत्युच्यते सत्यं चित्त अहितोर्थेत्व विना
नात्वं गुणावतारमस्याद्यवतारो विवेकार्थे वेतो नस्तत्वं मायानिबंधनमित्याह श्लोकद्वयेन अज्ञा

अद्यैव त्वद्धते स्य किं मम नते मायात्मनादर्शितमेकोस्मि प्रथमं ततो व्रज सह हंसाः समस्ता
अपि तावत्तो श्रितचलभंगास्तद्विलेसात्कं मयो पाश्रिताः तावत्प्य व्रजं यंति कालदर्शित
ब्रह्म हृदयं त्रिप्यते ६ अज्ञानतोत्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भाति वितत्य मायां स्वप्ना
विवाहजगतो विधाने द्वतलमेषां तववत्रिनेत्रः ६९ स्वप्ने ... स्वियी शाततथैव ज्ञप्रयितप्रदयाद
स्वपितेज नस्यजन्मास्तं तोदुमंदनिग्रहाय प्रभोविधामंदनग्रहाय ॥ रामः ॥

ततामतिस्तत्पदवीनवस्वस्वरूपमजानतां अनात्मात्मप्रकृतिस्थितः आत्मैवतत्त्वं आत्मनैव स्वात्ते वेणमा
या वितत्या भासितं कथं जगतः सृष्टौ स्थितौ स्वप्नवत्तव विधाने पालने एव त्वमिव अनेत्रिनेत्र इव ७०
नम्रस्तातेवै कथं क्रांतिपुमत्स्यादिषु जन्मकथं चावामनाद्यवतारो या वजादिकार्यं च कथं वास्मि

श्री भा० द० टी० ६१

तस्मादेवंभूतज्ञानात्मुच्यत इत्याह एवंविधमिति द्वाभ्यां ये विचक्षते ते संसारकूपं तरंतीति कया आत्मात्मतया
आत्मा प्रत्यक् तस्य स्वरूपत्वेन न चैतन्मुञ्चादित्येव गाणमित्याह सकलात्मनामपि स्वात्मानं केन गुरुरे
वार्कः तस्माल्लब्धा उपनिषज्ञानं तदेव सुचक्षुः तेन भवएवानृतो बुद्धिस्तं तरंतीवेति भावः २४ तदज्ञा
नेन तदुत्पत्तिं तज्ज्ञानेन च तन्निवृत्तिमाह आत्मानमात्मतया ज्ञानेनेत्यर्थः अयं भावः ज्ञानेन गुणमुपने तज्ज्ञा
नमेवात्मन इति अनेन ज्ञानेन आकेण तेनोत्पन्नं अज्ञानसंज्ञावित्यनेन नेदं तावदुत्पन्नम्

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये
ते तरंतीव भवानृतांबुधिम् २४ आत्मानमेवात्मतयाविजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपंचि
तम् ज्ञानेन भूयोपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा २५ अज्ञानसंज्ञौ भवबंध
मोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी

पाद्यते आत्मानमेवेति तेनैवाज्ञानेनैव प्रपंचितं प्रपंचः रज्ज्वामहेः भोगाभोगाविति अज्ञानसंज्ञायते
सौभवाविति सर्पशरीरस्याध्यासाबाधायथेति २५ ननु ज्ञानेन तस्य तौ वा किमिदमुच्यते तत्राहेति
तत्राह अज्ञानसंज्ञाविति अज्ञानसंज्ञायोः यो भवबंधमोक्षौ भवेतेवं यत्तत्तमोत्सतांश्चनान्य
प्रत्येकाश्रितज्ञानाभावात् ज्ञानस्यमोक्षाश्रयाभावः तस्मादन्यौ न स्तः नतु कथं महाननुपलापः कि
यते परमार्थविचारादित्याह अजस्रेति अयं तु भवबन्धपरोक्षे ज्ञानमज्ञाननिबंधः अतएव ता

61

त्वमेव तत्सत्याह एकस्त्वसत्य कृतनात्मा ह्युपमसत्यं रूपं न चात्मा ह्युपः स्वतः सत्यः किंच यद्धिकार
वततदसत्यं न च यिनमाद्यो विकारासंतीत्याह आद्यः कारणं अतोऽनंतमाद्यत्वेहेतुः पुराणेन
नवाकार्यन्मूर्तमध्ये वर्तमान इत्यर्थः अत्र हेतुः पुरुष इति तथा च श्रुतिः पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुष
स्य पुरुषत्वमिति जन्मानंतरमस्तित्वलक्षणं विकारं वारयति नित्य इति सनातन इति पूर्णः अजस्रसुख
र अमृत इति चतसृभिः पदैः क्रमेण वृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशान्वारयति पूर्वं वेदे हेतुरनंतः अह इति च

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पू
र्णोऽद्वयो ह्युपाधितोऽमृतः २३ ॥ रामाय नमः ॥ राम ॥

दिक्कालपरिच्छेदरहितः वस्तुपरिच्छेदरहितो ह्युपाधितोऽमृत इति पदत्रयेणाभावः अतोऽप्यनि
त्याय इति नैव निराकृता आत्मा इति क्रियया ज्ञानेन वा भवेत् किं तया आम्नायपदेनैव निराकृतात्मा
नतः प्राप्तिं वारयति स्वयंज्योतिरिति विकृतिरपि नाप्याकारणं नाव वातेन व्रीहीनामिव उपाध्यपक
र्षेण न भवेत् न ह्यसंगत्वान्नैवं संभवतीति आह ह्युपाधित इति संस्कार्योपि किं मतिपायाधानेन मलाप
कर्षणेन वा तत्राह अतिशयाधानेन गुणेन निराकृतं मलापकर्षणं वारयति निरंजन इति निर्मल इत्यर्थः २३

तदस्तु भूरिभागः महाभाग्यं ब्रह्मभवे ब्रह्मजन्मनि तिरश्चां मध्ये यज्जन्म तस्मिन्वा येनाभाग्येन भवज्जनानां
नामेकोऽपि यः कश्चिदपि भूत्वा निषेवे प्राप्य सेवे २९ यद्वा तादृशजन्मलोकेऽपि भवज्जनत्वं जिज्ञासति भजनेन संभवति
त्यो न्यकेन समसमिः श्लोकैरभिनंदति अहोतिधन्या इत्यादिभिः व्रजगोरमण्यः व्रजस्त्रियो गावश्च अतिधन्याः

तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चां येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्वा नि
षेवे तव पादपल्लवं २९ अहोतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा
यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ३० अहो भाग्यम
हो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ३१

सोऽसि त्वया वत्सतरात्मजात्मना वत्सानामात्मजानां च रूपेण यस्तवत् प्रयेऽपि सर्वोऽपि यज्ञा अद्यापि न शक्ताः
तेन त्वया अतितृप्त्यास्तु यदास्तां यासां स्तन्यामृतं तत्र पीतमिति ३० नन्द भगवत्सखानां महिमा च केशान्तं वर्णयितुं श
क्यते अहो इति इनन्तरामाद्भाग्यस्य सर्वातीतत्वं किं मनवसुक्तं किंच ३१ राम॰ राम॰ ६२

62

ननु परमार्थज्ञानदृढत्वकृतो बंधो निवर्तेतां आत्मात्मनैव ज्ञानादिति कोयमाग्रह इत्याशंक्याह यद्य॰
ध्यामादात्मनः परमज्ञायास्मृतिं न दृष्टवादेनन''' वात्मस्वरूपे ज्ञाने युक्तमिताममर्थं विसृश्येनाक्रोशादिवाह
त्वामितित्वामात्मानं परं देहादिं मत्वा आत्मनि देहादिमध्यास्य तथापरं देहादिं आत्मानं मत्वा देहादावार
नमध्यस्य अत्र नष्ट आत्मा बहिर्मुखं गच्छतीति चिंतयन् हि गृहे नष्टे वस्तु वने मृगय इत्यर्थः २० विवेकिनस्तु प्रत्यक
स्वरूप एव परमात्मानं विचिन्वंतीत्याह अंतर्भव इति भवतीति भवः विज्ञानात्मकं पारोक्षं ज्ञानमध्य इव तं आ

त्वात्मात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहो ज्ञजनताज्ञता २० अंतर्भ-
वेनंभवंतमेव हृत्वं त्यजंतो मृगयंति संतः असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणं तं किमु यंति संतः
२१ अथापि ते देवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य
एकोपि चिरं विचिन्वन् २२ ॥

गच्छति अतज्ज्ञं त्यजंतः ननु मनो ज्ञानेनालं किमसतो पृथादेनेत्याशंक्याह अथापि ते पदं विनादिष्टा
न तत्त्वं ज्ञायते इति सत्यवाचा हरेणाह असंतमिति समसीत असंतमपि हि मनरोणा नत्रिवदवेनेत्यर्थः संत
गुणं रंजे संतः किं मन्यंति जानेति अंतिसंतमपि गुणं गुणं इति वा न जानेतीत्यर्थः तस्मादात्मनैव ज्ञाना
न्मुक्तिरिति भावः २१ नत्वेवं जानेकं सादेमा हे किमिति भक्तिरूढा अपि ता अत आह अ॰ यीति यद्यप्यहसत्
प्राप्यमिव ज्ञानमुक्तं तथापि हे देव तव पदांबुजद्वयमध्ये एकदेशस्यापि यः प्रसादलेशोपि तेनानुगृही-
त एव भगवतस्तव महिम्नः तत्त्वं जानाति हे भगवंस्तव महिम्नः तत्त्वमिति वा एकोपि कश्चिदपि चिरं विचिन्व

श्री भाग. पुरी. ७.

गोपाले नयद्रुहा रेव ति तेन देवाम. तंग्रंतः कष्णा मिति ३ प्रयमाता पत्र प्रमानं य योयस्य सः प्रनः इपविगळ
तः त्वेगाः यस्मिमतीति ४ किंवविष्णु स्वना प्रवकणे प्रुक्षेन विषादेकतं गस्य घामाकृतेनाभिमर्शिताः स्पृ
ष्टाः यस्यानी रवा ग्रियते सद्गदग्रासी दिति ५ तकालिम्बन्द्वे बेगोयस्य तं विषमवती ये यस्मात कंदेव मितितिं
श्विंदेवो रसो यस्य सरससाभाविना श्रीकृष्णवरणस्य र्शभागेन सपकः नमी रकदेवमाकृष्णवा ग्रथवी ग्रमतं

कृष्णभगवान लप्रभूष्मः कृंदावनवर्तिनः गोपाला सरस्वतिनं कृष्णस्यैतां मर्तं नं ज्ञपन ३ प्रवकः कालिं
गोकालयस्मात्सी हृदः कष्णहृदि घाग्निना प्रयमाणा पया यस्मिन्त्वतेनं पश्चिताः त्वेगाः विप्रमुला
विषोत्तोमिं माकृतेनाभिमर्शिताः श्रियंतेनी रगा यस्य प्राणिनस्यितं जगमाः ५ तं वंडवेगविष
वीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खेलंस्य मनावनारः कृष्णः कदंब मधिरुह्य ततो ति तंगादास्फोट्य गा
ढ रशनो न्यपतत्विषोदे ६ सर्पहृदः पुरुषसारनिपात वेगसंक्षोभिता रग विषोष्ण शिलावरापिः यः
र्धकृतो विषकषायविभीषणोमिं र्यावधनुः शतमनंतबलस्य कितं न ७ रामः

माहरताप्राकृतेनयाः कष्माक्रांतनात् दिति पुराणां तं ग्रास्फोट्य बाहुं कृत्वा तेन ग्राहतः यो फं हदं ढंवज्ञारघनाक
हिबंधन वस्तु येनसः ८ तराम पहृदः पुरुषश्रेष्ठस्य पतनेन वेगेन संक्षोभिता वाम्पुरगानां विषकम्मितो वरापिः
यस्य सः विषकषायविभीषणाः भयं करा उम्मयो यस्य सः पर्यक पतितो धनुः शतं सतः ग्रनंतः नैतन विज्ञमि
त्याह ग्रनंतबलस्येति ७ वामो धनमः रामः

७

63

स्वर्गतिस्मपवदलापामासम्यत्तिर्यैः तेसंप्रतीतस्मृतयः यदासम्यक् प्रतीताप्रतिप्राणास्मृतिर्यैस्तैस्तथा ५० प
त्रदन्वमंसत ५२ इतिश्रीभावदर्पामेपंचदशः १५ षोडशेकालियस्यासौनिग्रहोयस्यनाश्रहे तस्यत्नी
भिस्तेनायकृष्णेनानुग्रहः पुनः हत्वारासभदैत्यान्नजग्धातालफलानिसत प्रीतोन्नत्वनकृष्णरंगेका

एवंसभगवान्कृष्णोवृन्दावनचरः क्वचित् ययौराममृतेराजन्कालिंदींसखिभिर्वृतः ४७ अथगा
वश्चगोपाश्चनिदाघातपपीडिताः दुष्टंजलंपपुःतस्याःतृष्णार्ताविषदूषितं ४८ विषाम्भस्त
दुपस्पृश्यदैवोपहतचेतसः निपेतुर्व्यसवःसर्वेसलिलान्ते कुरूद्वह ४९ वीक्ष्यतान्वैतथा
भूतान्कृष्णोयोगेश्वरेश्वरः ईक्षयामृतवर्षिण्यास्वनाथान्समजीवयत् ५० तेसंप्रतीतस्म
तयःसमुत्थायजलान्तिकात् आसन्सुविस्मिताःसर्वेवीक्षमाणाःपरस्परं ५१ अन्वमंस
ततद्राजन्गोविन्दानुग्रहेक्षितं पीत्वाविषंपरेतस्यपुनरुत्थानमात्मनः ५२ इतिश्रीभा
गवतेदशमस्कंधेधेनुकवधोनामपंचदशः १५ शुकः विलोक्यदूषितांकृष्णांकृष्णः
कृष्णाहिनाविभुः तस्याविशुद्धिमन्विच्छन्सर्पंतमुदवासयत् १ राजा कथमन्तर्जलेऽगा
धेन्यगृह्णाद्भगवानहिं सवैबहुयुगावासंयथासीद्विप्रकथ्यतां २ राम राम

निवासकालानिधिः उदवासयत् निःसारितवान् १ बहूनियुगान्यावासोयस्यतमहिंसवैबहुयुगा
अगाधेपितस्मिन् अन्तर्जलेयथायेनप्रकारेणासीत् अथवाबहूनियुगानिअवासोयथाभवति

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ ६१

नतंविदंतीत्थहिरः १४ पश्चुनामिवहत्तिर्यथानेश्रुतिवत्सालावापश्चम्प्रपंचभजेक्षुहृत्तिः स्थितिर्यथावाद्देग्रंग १५
कालवान्भीतानूवलोभलभद्रः १६ भगवंतेलत्यतियातिनैः पदे स्वत्विनयायदव्यामार्गेण १७ पदैर्मार्गेज्ञान
प्रकाशमाहतेहति विशुपतेः श्रीकृष्णस्यश्रन्येषापदानामेतानितेसंप्रेमश्येतत्तद्पोहेनयथागवांश्रूतीनामा

तेमुविनिश्चितेर्विधुनंमनाग्रामनहिदः तस्मातामन्मनस्कालेडुःखशोकभयातुराः १४ आवा
लहृद्धवनिताःसर्वेगापश्चहनयः निर्जग्मुर्गोकुलाहीनाः कृष्णदर्शनलालसाः १५ नास्त्याकान्ता
नीत्यभगवान्माधवोबलः प्रहस्यकिंचिनेवाचप्रभवज्ञोनुजस्यसः १६ तेत्वेष्यमाणादयितंकृष्ण
स्थितयापदैः भगवल्लक्ष्मणैर्जग्मुःपदव्यायमुनातटं १७ तेनतेनगाक्रम्यवाकृशापानिधुजोपपन्नानि
पदानिविष्णोः मार्गेगवामन्यपदांतरांतरेनिरीक्ष्यमाणायपुरंगनास्त्वराः १८ अंतर्हृदेभुजगभो
गपरीतमारात्कृष्णंनिरीहमुपलभ्यजलाशयान्ते गोपांश्चमूढधिषणान्पतितःपशूंश्चसंक्रंदतः
परमकश्मलमापुरार्ताः १९ गोप्योनुरक्तमनसोभगवत्यनंतेतत्सौहृदस्मितविलोकगिरःस्मरंत्यः
ग्रस्तेहिनाप्रियतमेभृशदुःखतप्ताःशून्यंप्रियव्यतिहृतंददृशुःत्रिलोकं २० रामजे

64

गोसत्वतायोगिनः तत्रडपाध्यपवादेनयथायथतत्त्वमगधेनेतहहितिभावः १८ ततश्चसर्पशरीरवेष्टितंश्री
कृष्णंदृष्ट्वाश्रीमद्गोपीस्तुपशूश्वतथातथानिरीक्ष्यानाः परंमोहमापुः १९ प्रियेणश्रीकृष्णेनविरहितेत्रै।
लोक्यंददृशुः २१ राम॰ राम॰ राम॰ ६१

भवंतं गतस्तोरकद्योमंछ्नानतः समरनाभिभवेयश्रिंरीसानदसहमानः सर्वः समासरत्नु समाजगामसे
मुलेमागतः अमोमत्स्वामीममगहमायाति ममायान्गमनंकरणीयमिति ८ प्रेतणीयश्चक्रमा
रश्चयनवडजलश्च्यं श्रीवत्सामीनवसनेङ्कदेविदरंते श्रीवत्सेनसंप्रश्नः सत्स्त्रीनेवसनेयस्यनंभ

नेषुह्रदेविदरतोभुनदेऽमूर्णेवाचोधमेगावरवारणाविक्रमस्य आश्रुत्यननस्वसदनाभि
भवेनिनीरथवलः अथवाःसेममानदशूच्यमाणाः ८ नेप्रतणीयमहकुमारवनावरानश्री
वत्सपीनवेमनेस्मिनसेस्वास्य श्रीउंनमश्रुतिभयेकमनोहरांश्रिसदश्यमर्मसहपाभन
यावस्थार ९ नेनागमोगपविजीयमहस्वेश्रुमानोकानन्वियमलाः पशुपाः स्पानाः
हलेदितान्यमुहदर्थंकलत्रकामाद्ः लोतिशोकभयमूकधियोनिपेतः १० गावोह
षावस्मनयेः क्रंदमानाः सङ्ः स्विनाः हलेम्ननेवणाभीताकदंनप्रवनोस्थिरे ११ अ
थवजेमहोत्पातास्त्रिविधाप्तनिदारुणाः उत्पेतुर्भविदिव्यात्मसंभवाजनभयशंसिनः
१२ नानालक्षभयाद्विग्नागोपानंदपुरोगमाः विनाराममहाणाः हलेमानावारयिनं

नयाभोमेनवस्थादयपेहमप्रियपेषांनेनस्त्रियाः तेघ्नेमसनायतुनिव १० नयाभुविकंपादयः
दिविउल्कापातादयः आत्मनिवामनेत्रस्फुरणादयः आसन्नभयशंसिनेपाहेयेषा १२ नान
नानानोलस्यगोकुलानेनादयोगोपानिजग्मुरितिनंतीयोनानयः भयोद्विग्नाः भयहेतोर्भीताः

४८

श्रीशनैश्चरमाहात्म्य ४८

श्री भा द पू ३३

परिभ्रमणेनेवहतं तेजो यस्य तं तत्र नातं मुन्नतावंसौ यस्य तं तस्य मूर्धसु ये रत्ननिकराः तेषां स्पर्शेन अतिताम्रे पादाम्बुजे यस्य तं न
तवेचलेषु शिरस्सु कथं ननर्त अत आह अखिलकलानामादिगुरुः २६ शतैकशीर्ष्णः शतमेव ज्ञानि स्तुत्यानि शीर्षाणि
यस्य तस्य क्षीणायुषोऽपि भ्रमतः यद्यच्छिरो न नमते तत्तन्ममर्द खलानां दण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः तत्र भ्रमत ईनसाच
अस्सतो मुखेभ्यः नस्तो नासाविवरेभ्यः असृक् रुधिरं वमन् नागः परमकश्मलमाप २८ पुनरपि रुषा उच्छ्वसितो यद्य

एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरःस्वधिरूढ आद्यः तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपा
दाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त २६ तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्वसिद्धमुनिचारणदेववध्वः प्रीत्या
मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः २७ यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्म
मर्द खलदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन्परमकश्मलमाप नागः २८
तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसितो रुषोच्चैः नृत्यन्पदानुनमयन्दमयांबभू
व पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः २९ तच्चित्रताण्डवविरुग्णफणासहस्रो रक्तं मुखैरुरु वमन्नृप भग्नगात्रः
स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ३० राम

यत्समुन्नमति तत्तत् पदाघातेनानुनमयन् इहास्मिन् दमने हृष्टैर्गन्धर्वादिभिः शोभामानः पुराणः पुरुष इव यशोदा
नन्दनः पुष्पैः पूजितः यथा नटः गन्धर्वादिभिः पुष्पैः प्रपूजितः गोपैः पुराणः पुरुष इव हृष्ट इति यद्वा पुष्पैः स्वपूजितः
व प्रसन्नः सन् तदयशोभां बभूव तद्धितं कृतवानित्यर्थः अरणं शरणं ३ राम राम राम ३३

65

भवनमवनिश्रीकलंशारंगोकुलं निरीक्ष्य गत ... महेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितमात्राय ... दङ्गं गवैधा
दुग्धवधाद्द्रतिदिह्निदित्यन्वयः २३ तस्य मध्यमाने नवधाम्यविधिताम्युपातैः भुजंगः कुण्डलीकृत्य
तस्य क्रान्तपितैः स्वफणानुन्नमय्य श्वसन् केवलमीक्षणाः तस्याक्षयभूतः श्वसन् श्वसनं वेष्टना।

नाः कृष्णमातरमुपेत्य मनुष्यशिष्टं नत्वा रुदत्याः समन्ततस्तेजवागम्यः नालाङ्गभिय
कथाः कथयन्तस्तत्र मन्त्रसानने विनिहत्वा पुनः कामनीकाः २१ कृष्णप्राणास्त्रिविशतानंदा
दीनुद्वीक्ष्यनंदं पुनरेव तस्य भगवान्नाम कृष्णानुभावविद् २२ कृष्णस्य गोपकुलमम्य
गतिनिरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः आज्ञाय यमस्य पदवी मनवर्तमानः
स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरगबंधात् २३ तन्मध्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगाः त्यक्तोन्न
मय्य कुपितैः स्वफणान्भुजंगः तस्थौ श्वसन् श्वसनरंध्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्मुक
मुखो हरिमीक्षमाणः २४ तंजिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यति
करालविषाग्निदृष्टिं क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेंद्रो बभ्राम सोप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः २५

सिकाविवरेषु विषं श्वसन्नस्त्यक्त्वा ... दंकणादुभाजनेन तद्वत् मनमानि नेत्राणि यस्य तथाऽ
त्मुकानि मुखे यस्य सः २४ हरिस्तु क्रीडन् सोसर्पणपरिसंसारपरिताच्यश्रामन्त्र निकरालविषाग्निमुल्का
दृष्टिं यस्यान्जिह्वया द्विशिखयेत्यति प्रतिमुखमेव २५ राम·

श्री भा० द० पू० टी० ३३

यदंघ्र्याश्रयणमनुग्रह इति तस्य सर्वे पुण्यमभिनंदति तप इति स्वयं मानरहितेन नम्रेणान्येभ्यो मानदेन च सर्वजीवात्मा सर्वे
जीवः ३५ न तपआदिभिर्भिन्नवर्णभाग्योदयः किंतर्हि त्वत्कृपावेशमित्याहुः कस्यान्वयेन ३६ कस्या
नुभाव इति तपआदिना कलादयो यस्याः श्रियाः प्रसादमिच्छंति सा श्रीः ललना यस्मिन्नेव ललनाऽच
रत्यस्य त्वदंघ्रिस्पर्शाधिकार इत्यवाञ्छया तपआदिरूपाचरत् अस्मत्सर्पस्य सकिं कृत्वा इति कोविदो मन्यंते

तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन धर्मोऽथवा सर्वजनानुकंपया यतो भवांस्तुष्य
ति सर्वजीवः ३५ कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे तवांघ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः यद्वाञ्छया श्रीः ललनाच
रत्तपो विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ३६ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं न योग
सिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छंति यत्पादरजः प्रपन्नाः ३७ तदेष नाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यही
शः संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ३८ राम० राम०

३७ यत्तव पादरजः प्रपन्नाः प्राप्ताः पारमेष्ठ्याद्यपि किं कुर्मन्यंते ३७ अहो तदेव अप्राप्यं त्वत्पादरजः प्राप्ताः अन्यै
र्ब्रह्मादिभिरपि पुनः कथंभूतं पादरजः यदिच्छतः सेवामेव भवाविति प्रार्थयतः एव समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवः
अपेक्षितः संपन्नं भवति ३८ राम० ७३

66

गर्भेनगनेतियस्मातस्मातिभरेणाश्रवमतंमानेनपालिः यादृशे ग्रामश्रीकलेविरंसमानावसनादयो।
यासांताः शरणागतपन्नाः सत्यः नप्राणमुः स्वविग्रमननसोविह्वलचित्ताः भवन्ति तस्मिन् स्थाने गलाद्
यस्माद्दामीदेवाश्चमस्यापाप्मनापिभर्तमीतेमृतः भर्तेयोमुक्तमलेनस्यवाभूनयातिप्राणामाद्वेस्यति
शरणादमाश्रयप्रदं ३० प्रथमंतावन्नापितभगावेनदंडान्तमोदनेनोपशामयेत्मः स्तवनिन्याश्यो

हत्वास्यगर्भेनगनेतिभवावमत्रंयापालिं प्रगृह्यापविकृत्यफणानयत्रं दृष्ट्वाहिमायमपसेडबम्
मापत्नयश्चाताःस्मयद्दसनभूषणाकेशावधाः ३१ तास्त्वस्वविग्रमनसोथपुरस्कृताभाःका
यंनिधायभुविभूनयातिप्रणामुः साध्व्यः कृताञ्जलिपुटाः शमलस्यभर्तमोक्षेप्सवःशर
णदंशरणंप्रपन्नाः ३२ नागपत्न्यऊचुः न्याय्योहिदंडःकृतकिल्बिषेस्मिंस्तवावतारःखल
निग्रहाय रिपोः सुतानामपितुल्यदृष्टेर्धत्सेदमंफलमेवानुशासन् ३३ अनुग्रहोयंभ
वतःकृतोहिनोदंडोसतांतेखलुकल्मषापहः यदंदशूकत्वममुष्यदेहिनःक्रोधोपितेन
नुग्रहएवसंमतः ३४

हीतिमत्रदंडगतस्यादनेनकृतदंडशामितेर्देः स्वनिगृह्यार्थनंपंचभिःश्लोकैः ततःपद्मगयोषितो नचनिग्रा
हनुग्रहेलक्षणंवैस्यममितापाहुः धत्सेदममिति अनुशासन् आलायन् निगृह्यान्यनुगृह्णा
सेत्यर्थः इदानीमनुग्रहएवायंनतोनिग्रहइत्याहुरनुग्रहइति तांस्माकंयस्मादमुष्यसर्पत्वे हेतुरपिते त्रा
तस्मात्तथापापनिवर्तकोदंडोनुग्रहएवक्रोधोपिकृतेवप्रसीदमानोपीत्यर्थः ३४ ॥स॰

श्री भा॰ द॰ टी॰

न्द्रेन्द्राहंः अतेति श्रुत्या ह्यपः सितं भूतादिरूपाय अतः सर्वकारणरूपायेति अहंकारात्मतमानमस्येति त्रिगुणेनेतिप
दसहेकार्येपः त्रिगुणाभिमानः तेन गूढः स्वाशाभूत्तनामात्मनामनुभूतिर्येन तस्मै ४२ नन्वहंकारानाहन इति॥
स्त्वेति नमोऽनन्तायश्च हंकाराद्यपरिच्छेदात् अतः सूक्ष्माय अहं प्रपत्वात् अतएव कूटस्थाय षड्भाविकारभा
वात् अतएवविपश्चिते सर्वज्ञाय एवं वस्तुतः स्वतत्त्वात्स्थितिस्य मायामालेन पुनस्त्वं वेति नानावादानुरोधाय सस्थितिना
स्ति सर्वज्ञः किंचिज्ज्ञः बद्धः मुक्तः एकोनेक इत्यादीनां नानावादानामनुरोधाय हि मायया अनुवर्तते तस्मै किंवा वाच्य
कशक्तये अभिधानाभिधेयशक्तिभेदादपि नानात्वेन प्रतीयायेत्यर्थः ४३ अनाहतत्वमेव हेतुं तेन [illegible] यतः

भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ४२ नमोऽनन्ताय सू
क्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ४३ नमः प्रमाणमूलाय कव
ये शास्त्रयोनये प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ४४ नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ४५ राम॰

स्त्वं वेति नमः प्रमाणमूलाय मानकार्यः तत्त्वानुभवः प्रमाप्रमायोगगम्यवस्तुभिन्नं प्रमाणं चक्षुरादीनां चक्षुरादिरूपा
य अतएव कवये स्वयं तन्निरपेक्षज्ञानाय अतः शास्त्रयोनये वेदात्मकाय किं च प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमा
य नमो नमः ४४ अनाहतेनैश्वर्येणादेव ब्रह्मैति रूपेण सर्वोपास्यत्वेन नमस्यति नमः कृष्णायेति श्रीकृष्णेण रा
माय संकर्षणाय वसुदेवाय सुताय वसुदेवशासितं भूतसत्वं तत्र प्रकाशमाना यद्वा वसुदेवायेत्यर्थः सात्वतां भ
गवत्कानां पतये स्वाभीलोकादिना पालकाय एवं येन तस्मै श्रीकृष्णाय तस्मै नम इति ४५ राम॰

67

३४

नमस्तुभ्यं भगवते गुरवे सर्वादिरूपाय इत्यादिनानापदैः श्लोकैर्विशेषणानि पुरुषाय पुरे देहे शेते
न्तर्यामिरूपेण वर्तमानाय महात्मने एवमध्यात्मिकत्वमुक्तं । भूतावासाय आकाशाय आश्रयाय परदायकाले
भूताय इदमपि सर्वं भूतः परायकारणाय किंच परमात्मने कारणातीताय ३९ कार्यकारणातीताय च
समस्तं तमाह । ज्ञानविज्ञाननिधये ज्ञानेन पादिभिः विज्ञानेन विभूतिभिः उभयोर्निधये ताभ्यां पूर्णाय एकत्वतया
त्वमनन्तशक्ते ब्रह्मणोनेन च कथयं ब्रह्मणो कथं भूताय अगुणायाविकाराय कथं भूताय अनन्तशक्तये प्राकृता

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ३९ ज्ञानविज्ञान
निधये ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये अगुणायाविकाराय नमस्ते प्राकृताय च ४० कालाय कालना
भाय कालावयवसाक्षिणे विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ४१ राम

य प्रकृतिप्रवर्तकाय प्राकृताय इत्याकृताय अनन्तशक्तिप्रकाशाय प्रकाशमस्थः अगुणत्वादविकारं ब्रह्म
प्रतिमात्रत्वात्कारणतीनप्रकृतिप्रवर्तकोऽनन्तशक्तिः विज्ञाननिधित्वादीश्वरः कार्यतोऽनद्भेदात्मनेन न
इति ४० अनेन शक्तिमान्कालशक्त्या विश्वसृष्ट्यादिरूपेणेत्येति कालाय कालस्वरूपाय काल
नाभाय कालशक्त्याश्रयाय कालावयवानां क्षणादि समस्तानां साक्षिणे तत्स्वविश्वाय विश्वरूपाय त
द्विकेन तत्रैवहितस्तदुपद्रष्ट्रे इत्यामाशायविं तत्कर्त्रेन तत्कर्त्रे मायया विश्वहेतवे सर्वकारणरूपाय ४१

कृतः परावरगतिज्ञाय स्थूलसूक्ष्माणां गतिं जानते नन्वकारि भजमानायेत्यर्थः किंच तत्तद्द्रष्टे सर्वाध्यक्षाय सर्वस्या
धिष्ठात्रे कृतत्वात् अविश्वाय नविश्वं यस्मिन् तस्मै विश्वाय विश्वं यस्मिन् तस्मै द्विधा विधानायेत्यर्थः किंच तत्तद्द्रष्टे अ
स्य तत्पदार्थसाक्षिणे अपि तु अस्य विश्वस्य आत्मस्वरूपभावात् स्वत एव विश्वाविश्वाभ्यां हेतवे च द्वैतेन विश्वाद्रूपाय अद्वै
तरूपे अविद्यारूपाय यद्वा अविश्वाय विश्वातीताय तेजसे वा यत्र स्थूलहितायविश्वाय तस्माय या सो शोः तत्रदशस्याय नू
त इदं तस्मान् वश्यानां भावाभावमाणिनाऽस्यानुमानतश्च सर्वेणातिस्मृत सर्वोपितत्वात् सर्वाभिमानतां इति
निंदति शब्दस्य आयतनमन्यतमं स्वतिविशेषोगो दर्शनीयः पर्श्वपक्षा शांता अतः आहित्रोभिः प्रसन्नेन तस्मात्

परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्टेऽस्य च हेतवे ४८ त्वं ह्यस्य जन्म
स्थितिसंयमान् विभो गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् तत्तत्स्वभावान् प्रतिबोधयन् सतः समीक्ष
यामोघविहार ईहसे ४९ तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः शान्ताः
प्रियास्ते ह्यधुनावितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ५०

च भवे हरिः ४८ एवं तावद्गुणमोदनेन नमस्कारैश्च भगवंतं प्रसाद्य इदानीं तद्धीनानां प्राणिनां कोपशमायेत्याह
यं त्रयः प्राध्ययेते तत्र हे विभो अस्य लोकस्य जन्मादीन् त्वमेव करोषि अकृतः कालशक्तिः तां धारयतीति तथा तत्स्व
भावान् पृथग्भूतानीति प्रतिबोधयन् ईहसे अमोघविहार यद्वा अस्य जन्मादीन् त्वमेव ईहसे इत्यन्वयः कथंभूतः अनीहः अना
दिः याः कालशक्तिः तां धारयतीति तथा अमोघसंकल्पः ४९ अतस्तस्य तव एव अमूः तनवः तत्र शान्तादयः सृष्टाः
तथापि तवाधुना शान्ताः प्रियाः कृतः सतां परिपालने इच्छया ईहतः प्रवर्तमानस्य अतः तान् अवितुं स्थातुः स्थित

68

कथंचनमूर्तिं नेति निरासः नमो गुणारणीपायेति गुणा श्रमः कारणानि नानाविधप्रदीपयति प्रकाशयति
इति नयासत्ता विनाभिन्नोत्वेन च न मूर्तित्वमित्यर्थः ननु तथाप्यकस्य कार्यवत्त्वं हेतुत्वमाह गुणा
त्मच्छादनाय बलेन गुणोत्कृपासकानां कुलवर्त्तित्वनयात्मानुमाच्छादनानात्वेन प्रतीतायेत्यर्थः
ननु कथं नहि प्रतीतिः अत एक गुणाहल्युपलब्धायेति चितारीनां चेतनाध्येयसायादिहतीतां स्वप
लब्धाय गुणाद्रष्टे गुणसाक्षिणो कथं चिदुपलब्धपदे न तेषां यस्मादाह स्वसंविदे स्वसंवेदनायेत्यर्थः ७९

नमो गुणारणीपाय गुणात्मच्छादनाय च गुणाकृत्युपलब्धाय गुणाद्रष्टे स्वसंविदे ७९
अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये हृषीकेश नमस्तेस्तु मुनये मौनशीलिने ८०

अणो वानावद्यक्तत्वं दर्शयन्नो नमस्यति अव्याकृतविहाराय व्याकृतं मर्दितव्येत्यर्थः सर्वव्या
कृतसिद्धये सर्वकार्यात्मना प्रकाशहेतवे नोपलक्षणया भ्यायेत्यर्थः उपलक्षणानेतमाह
हृषीकेश करणप्रवर्तक किं विषयतिष्ठा यान मुनये आत्मारामाय किं साधनवशेन नहि मौ
नशीलिने मौनमात्मारामता तत्स्वभावाय ८० राम० राम०

श्री भा० दं० टी० ७९

तयुक्तमोभयमाप्नुयात् तस्मात् युष्माभिर्भयं नेत्याह नदीयमित्यासाद्य इत्योपि त्वया निर्गन्तव्यमित्याह ५९ त्वय्यत्र स्थिते
तत्र संभवतीति भावः नचात्र गरुडाद्भयं भवेदित्याह द्वीपमिति ६० इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे षोडशः १६ ना

य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनं कीर्तयन्नुभयोः संध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ५९ योस्मिन्स्नात्वा
मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ६० द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेत
मुपाश्रितः यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलांछितं ६१ ऋषिः एवमुक्तो भगवता कृष्णेनाद्भुतक
र्मणा तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरं ६२ दिव्यांबरस्रग्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः दिव्यगं
धानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ६३ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजं ततः प्रीतोभ्यनुज्ञातः
परिक्रम्याभिवाद्य तं ६४ सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह तदैव सामृतजला निर्विषा यमुना
भवत् ६५ अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः यानेसर्पं परिष्वज्यमत्तेपुनरिवागते ६६ गोपा
मूर्ध्न्य[illegible]भिहार्दैः सिषिचुर्नेत्रजलैर्जलैः कृष्णमक्लिष्टकर्माणमन्ये विस्मितचेतसः ६७ तुष्टुवुर्हि
ता गोपा हृष्टाः शिवजलां नदीं ६७ गीयमानः स गोपीभिश्चरितैश्चारुविक्रमः संस्तूयमानो गोपैश्च
कृष्णो व्रजमुपागतः ६८ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे षोडशोध्यायः १६ रामायनमः

69

तोसमदर्शनागलयेनेनिरयापयत् वेणून्सतुःस्वेनः श्रान्तांस्वमंस्ततरवारपात् १ रामः ७९

यद्वत्तत्वृत्तिरूपा वाणी तथापराधः नहि सोऽस्त्यशूति ५१ ग्रामस्त्वं गृहे गम्ये मां श्रुत्वं विनिवेदय मा इः ५२ तदा
त्वया मां गृह्णाति नाना यामित्ति भावः ५३ गृणोविविध तया सृज्यते इति विसर्जनं मत्त्रापि नाना स्वभावा स्वया
सृजतु ५४ जामाजन्मनिवत् ऊह मन्त्र येषां तेस्वयं कथं समागमः ५५ हित्वं सान्ततज्ञ तस्यां योगभवानिव

ग्रपराधः सकृत्त्रोसो ऽख्या स्वप्रजाकृतः होतम हेक्षितां नानाम्यूकस्य नामननाननः ५१ ग्रन्त
तहानिष्टमगाव स्त्राणा सेवजनित पवगाः स्त्रीणान साधु वाख्यानां पतिः प्राणाः प्रदीयतां ५२
विप्रहितं किं करीणा मन्त्रेयतवास्तया यस्य कृपानलि प्रने मुच्यते सर्वतो भवत् ५३ मृकं
इत्यु सनायापत्नी भिर्मगवान्समभिहितः मूर्छितेन मग्नाशिशं सविसर्जनोति कृ नैः प्रति
लच्चेद्विपप्राणाः कालियः पानकेहूहि कृष्णा त्वमुच्छ्रुतेन सर्पः प्राह कृतां जलिः का
लियः वयं खलाः सहोत्पन्ना नाम सादीर्घमन्यवः स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसत्
ग्रहः त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनं नाना स्वभाववीर्यौजो योनिबीजाशयाकृ
ति ५६ वयं च तत्र भगवन्सर्पा जात्युरुमन्यवः कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्व
यं ५७ भवान्हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ५८
शुकः इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान्कार्यमानुषः नात्र स्थेयं त्वया सर्प ..... याहि वि

कारण मित्युन ग्रहं विधेहि वा ममात्तया वा दंतीति इ स्वरत्वा निग्रहं वा विधेहि ५८ यतोगो भिस्त्र
दीभज्यता मिति ५९ भज्यतानदी पथिभि र्मनिभि श्च स्वग्रमी या हि ममात्तया ५९ राम

तांस्तु दृष्ट्वा गरुडः मधुसूदनपादाम्भोजं यथास्थितः ७ तस्य पाकं दृष्ट्वा गरुडाय तत्पादुरासदं ८ तदागत्यैकारणा
माहृतं तेन निवारितोपि ९ लेलिहः सर्पः तत्रागात्स्मीन् १२ जाह्नवस्य बलेनाभिहते १३ अग्रस्व ःम्रा

तेनासौ पुत्रः ससितस्य मस्तमाम्रंतुं वेगो मधुसूदनासनः पदेनैव सर्पेनहि रहप रोविषाजलानकट्टस्व
तस्मग्रविक्रमः ७ सुपर्णपक्षाभिहतः कालियातीवविह्वलः ह्रदं विवेश कालिन्द्याः तदगम्यं दुरास
दं ८ तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितं निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितो हरत् ९ मीनान्
सुदुःखितान्दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् १० अत्र प्रविश्य ग
रुडो यदि मत्स्यान्स खादति सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ११ तत्कालियः परं वेद ना
न्यः कश्चन लेलिहः अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः १२ कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गं
धवाससं महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् १३ उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः प्र
मोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याभिरेभिरे १४ यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव कृष्णं
समेत्य लब्धेहा आसँल्लब्धमनोरथाः १५ राम•

णांङ्रियाणि प्रमोदविभृतात्मानः आनंदपूर्णमनसः लब्धेहाः लब्धचेष्टाः १५ रामायनमः

ग्रसमेजसमप्रियं १ उपाहार्यैः सुपर्णाभयैः सर्पजनैः सर्पापचननाः नैः नागानां संबंधी यस्मिन्नेकैको
नागादीयुतेनयथाभयो यावलिः सुपर्णाय निरूपितः वानस्पत्यः वनस्पते मूले देयः नागालयपथाप
विहाराय यावलिः निरूपितः उपकल्पितः २ ते च नागाः स्वंस्वंभागं सुपर्णाय प्रयच्छंति नतो भीताः
गोपीथायात्मनस्त्राणाय ३ विषवीर्यमदाविष्टः तेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रूपुत्रः गरुडं कदर्थीकृत्य
विगणय्य यद्वा उपाहार्यैः सुपर्णाभयैः सर्पापचननाः तेन नागानां संबंधी यस्मिन्नेकैको नागोदीयते

राजोवाच नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः कृतं किं वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमंजसं
१ शुकः उपाहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः वानस्पत्यो महाबाहो नागानां प्राङ्नि
रूपितः २ स्वंस्वं भागं प्रयच्छंति नागाः पर्वणि पर्वणि गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महा
त्मने ३ विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे ब
लिं ४ तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् भगवान्भगवत्प्रियः विजिघांसुर्महावेगः कालियं समप
द्रवत् ५ तमापतंतं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्द
तायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ६ राम

यो भूतो यो बलिः सुपर्णाय निरूपितः तत्र स्वं स्वं भागं सर्वे नागाः प्रयच्छंति कालियस्तु न प्रयच्छति किं
तु स्वयमेवास्वादयन्बलिं स्वयमेव बुभुजे ४ विषमेवायुधं यस्य सः प्रत्यभ्ययात् योद्धुं प्रति जगाम उच्छ्रि
तानेकमस्तकः उच्छ्रितानेकफणः दद्भिः दंष्ट्राभिः दतायुधः दंतायुधः करालजिह्वः उच्छ्वसितोग्रलोचनः उच्छ्व
सितानि उग्राणि लोचनानि यस्य सः ६ राम राम

श्री० भा० द० पू० ७८

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे सप्तदशः १७ अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसंतगुणलालिते प्रलंबं हलेनात्र प्रलंबेनी।
लवान् हरिः कृत्वा नेकगणाग्रे कालियमसमकौतुकं बलभद्रलवनेगामसारोहपदानिहा गोपालकृष्णमाय
यागोपालनमेवमेकृयस्यानया २ वसंतमासमाहचतुर्भि ३ यत्र ग्रीष्मेपि निर्झराणां निर्ह्रादेन चीरवाणि निवृ
त्तस्वनाः कृत्वधनयो झिल्लिकाः कठोरध्वनयः सूक्ष्मकीटकायस्मिन् सरोनिपाठ सर्वांगयर्वेनातिघ इति कोश

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे कालियदमनं नाम सप्तदशः १७ शुकः अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभि
र्मुदितात्मभिः अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमंडितं १ व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्ममायया
ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयान्शरीरिणां २ स च वृंदावनगुणैर्वसंत इव लक्षितः यत्रास्ते भगवान्सा
क्षाद्रामेण सह केशवः ३ यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकं शश्वत्तच्छीकरर्जीषद्रुममंडलमं
डितम् ४ सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकंजोत्पलरेणुहारिणा न विद्यते यत्र वनौक
सां दवो निदाघवह्न्यर्कभवोतिशाद्वले ५ राम० राम० राम०

स्वराणां झिल्लिकाः कठोरध्वनिः तथाभूते वृंदावने भवति किंच शश्वत्तेषां निर्झराणां शीकरैः ऋजवः
ऋजीषाः स्निग्धाः ये द्रुमाः तेषां मंडलैर्मंडिते ४ यत्र ग्रीष्मे वने वा तिदावो ग्रीष्मः तेन तत्कालीनवह्न्यर्काभ्यां
च भवति यो दवः तापः अतिशाद्वले अतिहरिततृणकीर्णे यद्वा अतिकोमलशाद्वलेपि स्थाने ५ राम० ७८

नागाह्वत्तां प्रति पूर्वं सुभ्राः संतः सपदि विद्रुताः स्मयैः १९ नष्टलज्ञप्रज्ञानष्टप्राणाः पुनस्ते आगता
यथा यथा १९ अमणाकोविनाउपञ्चलनैः ज्वलेयात २० कालाग्निसदृशपादश्रैः समनोविभीमः कितव

तमस्त्राम्बुनमालिंगयनहासाशानुभावविन् प्रेम्नानंदकमारोप्यपुनः पुनरदैवत १९ नगा
गांचाहृष्टावत्सालेभिरपरमापद १९ नरेविप्राः समागत्यगुरवः सकलत्रकाः सुखेनकालि
यत्रेताहिष्णासुनः नवात्मनः १७ देहिदानेहिनानीनां कृष्णनिर्मितिहेतवे नदः प्रीतमनावान
नगाः स्ववंशानहारिशात् १८ यशोदाचमहाभागानष्टलब्धप्रज्ञामती परिष्वज्यांकमारो
प्यपुमोचास्रुकणान्मुहुः १९ तांरात्रिंतत्रराजेन्द्रक्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ऊषुर्व्रजौकसोगा
वः कालिंद्या उपकूलतः तदाशुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतोव्रजं सुप्तंनिशीथआवृत्य
प्रदग्धुमुपचक्रमे २१ ततउत्थायसंभ्रांतादह्यमानाव्रजौकसः कृष्णंययुस्ते ..... माया
मनुजमीश्वरं २२ कृष्णकृष्णमहाभागहेरामामितविक्रम एषघोरतमोवह्निः तावकान्
ग्रसतेहिनः २३ सुदुस्तरान्नः स्वान्पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो नशक्नुमः त्वच्चरणं संत
्यक्तुमकुतोभयं २४ इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्यजगदीश्वरः तमग्निमपिबत्तीव्रमनंतोनंत
शक्तिधृक् २५ राम

श्रीरामवियोगादिन्याहः नशक्नुमइति विमोहनोहिदंडेन ततः स्वशरणंगतान् गोपान् पाल्नतो
सांचनेनाहनवह्नितः २५ गोक २५ राम

श्री
भाग.
मू.
७५

हुडुरस्त्रावैः मंहकप्रतिभिः संदोलिकया दोलालंबनेनतृणानामिवलीलया १५ नयः अद्रिद्रोणयः पर्वतदर्यः
कुंजाः निचलता दिविदिनद्रावाणि कुंजेषु काननेषु प्रसरस्सच १६ पशुश्चारयतोः सतोः तद्गतस्तेनतया जिहीर्षु

क्वचित्खुड्डैःस्रावैर्विविधैरुपहासकैः कदाचित्स्पंदोलिकया कर्हिचिन्नृपलीलया १५ क्वचिल्लोक
स्विलयाभिःक्रीडाभिस्तौ चेरतुर्वने नद्यद्रिद्रोणिकुंजेषु काननेषु सरःसुच १६ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वने
रामकृष्णयोः गोपरूपीप्रलंबोगादसुरस्तज्जिहीर्षया १७ तंविद्वानपि दाशार्हो भगवान्सर्वदर्शनः
अन्वमोदततत्सख्यं वधंतस्यविचिंतयन् तत्रोपाहूय गोपालान्कृष्णः प्राह विहारवित् हेगोपाविह
रिष्यामो द्वंद्वीभूययथायथं तत्रचक्रुः परिवृढौ गोपारामजनार्दनौ कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्राम
स्यचापरे २० आचेरुर्विविधाः क्रीडावाह्यवाहकलक्षणाः यत्रारोहंति जेतारो वहंतिच पराजिताः
२१ वहंतो वाह्यमानाश्च चारयंतश्च गोधनं भांडीरकंनामवटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः २२ रामसंघट्टि
नोयर्हि श्रीदामवृषभादयः क्रीडायांजयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयोनृप उवाहकृष्णोभगवान्श्रीदा
मानंपराजितः वृषभंभद्रसेनस्तुप्रलंबोरोहिणीसुतं २४ राम·

72

याहेतमिस्तुया २० यथायथं वयोवास्यापन्नरूपद्वंद्वीभूय २१ परिवृढौ नायकौ तत्र केचन श्रीकृष्णसंघ
ट्टिनः कृष्णपक्षीयाः २० वाह्यमानाः पृष्ठेनोह्यमानाः २२ राम· राम· ७५

ननु बाहुल्यमेव कृतं संयत् नृपाहृत्य आगायेति अगाधानि तोयानि यासां तासां हृदिनीनां तटस्पर्शिभिरूर्मिभिः
भिः पुलिनैः द्रवन्पुरीषपङ्काः यस्याः तस्याश्च वंशे शाद्वलितं शाद्वलं नृपतीं च विषवदुल्बणाश्चण्डांशु
दृष्टमयः न गृह्णाति न हृतेते ४ नदन्तः विचित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन्

अगाधतोयहृदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो र
सं शाद्वलितं च गृह्णते ४ वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजं गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकि
लसारसं ५ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान्बलसंयुतः वेणुं विरणयन्गोपैर्गोधनैः संवृतो
विशत् प्रवालबर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ९
कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे १० गोप
जातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव नटं नृप ११ भ्रमणैर्लङ्घनैः
क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् १२ क्वचिन्नृत्यत्सु चान्ये
षु गायकौ वादकौ स्वयं शशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ १३ क्वचिद्बिल्वैः क्वचि
त्कुम्भैः क्वचामलकमुष्टिभिः अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया १४ राम॰

हृतेनः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिंस्तत् अविशत् ६ काकपक्षाः कुन्तलास्तान्धारयन्तौ भ्रम
णादिप्रकारैः नियुद्धेन बाहुयुद्धेन चिक्रीडतुः १२ बिल्वैः फलैः अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः
गाहणादिक्रीडाविशेषैः १४ राम॰

श्री. भा. द. पू. ८

अपूर्वस्स तो गतस्मृतिः महारवं समीरयन् असुः गतप्राणः मघवत आयुधेन वज्रेणाहतः २९ तदर्हणं प्रशंसाई ३० इति श्रीभावदीपिकायां अष्टादशः १८ कुतर्विद्भिर्विनिहतं गोपगोकुलसंकुलः मुंजारण्ये वनाग्निना ततः

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन् रुधिरमपस्मृतोऽसुरः महारवं व्यसुरपतत्समीरयन्गिरिर्यथा
मघवत आयुधाहतः २९ दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं बलेन बलशालिना गोपाः सुविस्मिता आसन्साधु साध्विति वा
दिनः ३० आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणं प्रेत्यागतमिवालिंग्य प्रेमविह्वलचेतसः ३१ पापे प्र
लम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः अभ्यवर्षन्बलं माल्यैः शशंसुः साधु साध्विति ३२ इति श्रीभागवते
दशमस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः १८ शुकः क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः स्वैरं चरंत्यो विवि
शुः तृणलोभेन गह्वरं १ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनं ईषीकाटवीं निर्विविशुः क्रंदंत्यो दा
वतर्षिताः २ तेऽपश्यंतः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा जातानुतापा न विदुर्विचिन्वंतो गवां ग
तिं ३ राम राम राम

73

तिरोधानतः दूरचारिणीः दूरचारिणीः वनाद्वनं निर्विशन्त्यः १ दावेन तर्षिताः तर्षिताः क्रंदंत्यः ईषीकाटवी
मत्वाः क्रंदनयनं तृणविशेषारण्यं निर्विविशुः २ कृष्णरामावादियेषां तेन तेनतो ३ ८

कस्मादृषिद्वेवनायग्रुरूस्तलेश्वस्मिन्निति ग्रवोदहणा मयोदातनः पदेहरमनान् २५ परशिष्ये द्वे वनतो
यदेवस्यत नितमासरवपुराश्रिताः पुरस्पार्श्वकृदः स्वर्णालेका वे नद्विगुमाने विमुह्यन्ति मानुकोय
माऽनुपतिवाछित रामो यमाऽनुपतिं नाशाणोपतिवहनीतिऽनुपति वाइ यस्मिन् यो वितस्थानेपुस्थिताः
विपत्ता भवतिऽपविद्योऽनुपतिः नदा सो ज्वदायथा भवति तद्वत् यथा विमर्थः २६ अनलमविवेगनप्रदीप्ते

भुवि यथं मन्यमानो नाम दानवपुंगवः वहन् वनं गाग दवोदनः पुरं २५ तमद्भुतन्या
तिशयं दोषं महास्त्रं विगतवनोऽनितवपुः समाश्रितः पुरस्पार्श्वकृदावभौ तद्विष्णुमान्
नुपतिवाछितो वदः २६ निरीक्ष्य तत्र तद्पुरलं भवे बदम्मती महद्गमूर्द्ध दितदोग्रदेह कम्
नलश्चिरवकटकाकिरीटकुण्डलविधाद्भुतं हलयर्धुरवदश्रुत २७ अथागतस्य तिभया
त्रिपुरवलाविहाय सार्थमिव हन्तमात्मनः कृपाहतश्चिवसिंहदनमाहिना स्ववाधिपाविव
मिववन्नरहसा २८ रामः

हरोयसिंस्तन भुजचितदसंलग्ना उग्रा रेणा यस्मिंस्तन यदी महत्कभ्रुकृदितरंयस्मिन् उग्रा रेणा भुय
स्मिन्नज्वलंत्यः शिखाः केशाः यस्मिंस्तत् २७ आगतात् एतत्तितात यस्य सः यतवता भयः आत्मनः
सार्थं गोपसमो हि विहाय यदातवि पुमहनन्त जयानयदा विहायसा यारका श्रमाणा आत्मनः श्राम
मर्थमिव हन्तमिति च श्रीरहसा वनवेगेन मृधि नाम स्य अतेव मममस्तके मूर्धि हनननीवितस्य परत्वाग

श्री॰ भाग॰ म॰ ८१

श्रीराधादिस्वगोपानां संगमात्सत्यमनन्ता सेव्यर्यमानिवक्रोद्धनवृद्धिविधानतः इतिवचनेद्वकोनविंशः १९
विशेषाग्राहरकरक्तोभावर्णनेनवनोविताः प्राहुरक्रीडानिकृष्णतेगोपराममधुजोहरेः हयोगादेयमानतया
हृदक्करहनश्रियोः तवर्णानतङ्कतेमयलीलाविवदया तत्रग्राहरङ्गणानेतनः प्रावर्तत्यादिहाविग्रात्या

कृत्स्नस्ययोगवीर्येनतद्योगमायानुभाविनं दावाग्रेयात्मनःश्लेषंवीस्यतेमेनिरेमां १४ गाःसवि
वर्णसायाह्नसहरामानन्दनः वेणुविराणयन्नोसमागात्सोपरमिहतः १५ गोपीनांपरमानंदमा
सोद्भाविरहशोन तणयुगशतमिवयासांयेनविनाभवत् १६ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधे
एकोनविंशोऽध्यायः १९ शुकः तयोस्तदद्भुतंकर्मदावाग्रेर्मोक्षमात्मनः गोपाःस्त्रीभ्यःस
माचख्युःप्रलंबवधमेवच १ गोपवृद्धाश्चगोप्यश्चतदुपाकर्ण्यविस्मिताः मेनिरेदेवप्रवरौकृष्ण
रामौव्रजंगतौ २ ततःप्रावर्ततप्रावृट्सर्वसत्त्वसमुद्भवा विद्योतमानपरिधिविस्फूर्जितनभस्त
ला ३ सान्द्रनीलांबुदैर्व्योमसविद्युत्स्तनयित्नुभिः अस्पष्टज्योतिराच्छन्नंब्रह्मेवसगुणंबभौ ४

74

सर्वेषांप्राणिनांसम्यग्ववृधुस्ततः प्रतीतोजीवनतस्थुयस्मांप्रावृट् विद्योतमानाःपरिधयःपरिवेशाःपरिवेषास्त
परिधिरितिविस्फूर्जितादिशायस्यासाविस्फूर्जितसहिताभेनभस्तलंयस्यासा इत्यादीनिविउरिदनीलवर्णानि
घनैर्विद्युद्गर्जितसहितैः आच्छन्नसगुणंव्योमगुणौगकञ्जीवाजी विद्युद्गर्जितांबुदानांसर्वजलमोभिरूपमा ८१

तासां गवां खुरैर्दद्भिश्छिन्नैः तैर्गोष्पदैरङ्कितं प्रपेदिरे ततो गवां मार्गमन्वगमन् नष्टाजीव्या गतजीविका
साधनाः श्रमवविचेतसः ४ मुञ्जाटव्यामिति सत्वगोपानां नाशहेतवे ५ गोपानां नाशहेतवेन वह्निः सर्वे

ततोऽपि सत्वरं च्छिन्नैर्गोष्पदैरङ्कितं गवां मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ४ मुञ्जाटव्यां
भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं स्वगोधनं संप्राप्य तृषिताः श्रान्ताः ततस्ते सन्न्यवर्तयन् ५ ता आहूता भगव
ता मेघगम्भीरया गिरा स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ६ ततः समन्ताद्दवधूमके
तुर्यदृच्छयाभूत्क्षयकृद्वनौकसां समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजङ्ग
मान्महान् ७ तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ऊचुश्च कृष्णं सब
लं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ८ कृष्ण कृष्ण महावीर हे रामामितविक्रम
दावाग्निना दह्यमानान् प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ९ नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्यवसीदितुं व
यं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः १० शुकः वचो निशम्य कृपणं बन्धूनां भगवान्
हरिः निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ११ तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणं
पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् १२ ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीर
मापिताः निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः १३ राम·

तः प्रादुरभूत् सारथिना वायुना ७ कृष्ण कृष्णेत्यादि मन्दस्मितमार्गादि जनितान् ततस्तामेव भाण्डीरं
नीत्वा तान् मोचयदित्यर्थः १२ तेनैव भाण्डीरमापिताः ततयदीण्युन्मील्य विस्मिता आसन् १३

श्री
भा०
द०
सूती
८२

हरिभिर्नीलैः शष्पैः बालतृणैर्नीलवर्णा क्वचित् क्वचिदिन्द्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहिता तत्र तत्र उच्छिलीन्ध्रैः छत्रा
कारैः कृतच्छाया नृणां राज्ञां श्रीर्नाम सम्पदिव ११ क्षेत्राणीति तदा हि हर्षएव विद्ध्वे देवसृन: प्रियं ग्राह्ययोर्मुदं
ददुः विद्युद्देश्यत्पन्नता वनतापदेवेति १२ अबिभ्रत् अबिभरुः यथा हरिनिषेवयेति हरिनिषेवयेति हरिसेवाया

हरिता हरिभिः शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ११ क्षेत्राणि
सस्यसम्पद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानतान् १२ जलस्थलौकसः
सर्वे नववारिनिषेवया १३ सरिद्भिः सङ्गतः सिन्धुः चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् १३ अपक्वयोगिनश्चित्तं
कामाक्तं गुणयुग् यथा १४ गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः अभिभूयमाना व्यसनैर्य
थाधोक्षजचेतसः १५ मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः नाभ्यस्यमानाः श्रुत
यो द्विजैः कालहता इव १६ लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदः स्थैर्यं न चक्रुः कामि
न्यः पुरुषेषु गुणिष्विव १७ राम

प्रेम्णा हि सम्यग्रूपं रूपं भवतीति तस्याः परमधर्मत्वात् परमसुखत्वाच्चेति तत्त्वदिति १३ कामाक्तं कामवा
सनायुक्तमिति च मनोर्मिमान् ऊर्मिमान् गुणयुग्विषयैर्युज्यत इति तथा निःसरितसङ्गतिसाम्यं १४ अधोक्षजचेतो
येषां ते १५ असंस्कृता अनभ्यासाः नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यं कालेनाहता इति तृणाच्छादनसा
साम्यं १६ यथा कामिन्यः पुरुषेषु १७ राम राम

75

८२

पर्जन्यो मेघस्तयोः वनस्य सूर्यः स्वगोभिः रश्मिभिः कालेषु यथाविततसमये अत्रानोपमाकरादाननालसमयेषु
नरानन्तास्त्विता ४ अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे प्राणजीवनं मुमुचुः कृपालवो यथा नना
शीस्यवायुभिर्वेपिताः अन्तकं पिनमार्गः तदाप्यायनाय जीवनमपि प्रयच्छन्ति तद्वन्महान्तो मेघाः तडिद्वन्तः

अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ५ तडि
त्वन्तो महामेघाः चण्डश्वसनवेपिताः प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ६ तपःकृ
शा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फलम् ७ निशा
मुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः यथा पापेन पाखण्डा न हि वेदाः क
लौ युगे ८ श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः तूष्णीं शयानाः प्रा
ग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्यये ९ आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योऽनु
शुष्यतीः पुंसो यथास्वतन्त्रस्य देहद्रविणसम्पदः १० राम

तमेव विधुनिरीक्ष्य प्रेरिताः जीवनं मुमुचुरिति ६ तपसा ग्रीष्मेण कृशा देवमीढा पर्जन्यसिक्ता मिहा
सद्वर्षीयसी उपचिता यथा काम्यतपसस्तनुः कामान् संप्राप्य पुष्टा यथेति ७ निशामुखेषु
सायं खद्योता भान्ति न ग्रहाः तमसा आच्छादिता यथा पाखण्डा अधीयन्ते न वेदा इति ८ अनुशुष्यतीः अनुशुष्यन्त्यः
सत्यः उत्पथवाहिन्य आसन् यथा अस्वतन्त्रस्य निरङ्कुशस्य देहद्रविणसम्पदः १० राम राम राम

श्री भा० दं० स्क० ८३

प्राह धिक्कृतांवीक्षं वर्णयति एवं वनमिति समभिः वर्षिष्ठं समृद्धं २५ वनौकसः पुलिन्दीप्रमुदिताः भगवान्
ददृशे तथा वनराजीर्मधुच्युतः मधुस्रवाः ददृशे गिरेः सकाशाज्जलधाराः तासां नादान् आसन्ना
नि कन्दवासिनीं गुहा अन्यद्वा वनौकसः प्रमुदिता आसन् तथा वनराजी वनराजयः मधुच्युता आसन्

एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजंबुमत् गोगोपालैर्वृतो रंतुं सबलः प्राविशद्धरिः २५ धेनवो मं
दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ययुर्भगवताहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनाः २६ वनौकसः प्र
मुदिता वनराजीर्मधुच्युतः जलधारा गिरेर्नादादासन्ना ददृशे गुहाः २७ क्वचिद्वनस्पति
क्रोडे गुहायां चाभिवर्षति निर्विश्य भगवान्रेमे कंदमूलफलाशनः २८ दध्योदनं समा
नीतं शिलायां सलिलान्तिके संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः २९ शाद्वलोप
रि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्च स्वोधोभरश्रमाः प्रावृट्
श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वकालसुखावहां भगवान्पूजयांचक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ३१ एवं
निवसतोः तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ३२

गिरेर्जलधारा आसन् तानेवंभूतान् ददृशे सर्वतो ददर्श भगवान् तथा धाराणां नादान् गुहाश्चेति
२२ शुद्धशरदं वर्णयति एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः ३१ विगतानि अभ्राणि यस्यां सा स्वच्छाम्बु
र्यस्यां सः अपरुषाः वाता अनिला यस्यां सः सा च सा च ३२ रामः

76

८३

॥ यदाग्रहे विहाय तानावेमा श्वरइति स्वपत्नीं नैवोचितयेति ॥

निर्वंशोत्था वहितश्रुतिरागांगिनिर्गर्जितस्याद्भुवति श्रुभान् अशोभतराणयतिकराग्रवेश्रसेम्पं वेश्रुणवान् निर्गत्तः पुरुषाययति १८ स्वभासाभासितया अद्दश्लेतिसवेतसेनवप्रकाशनेनाद्दकारेणाकृनोनीवोय या: १९ भैषागमोत्सवेषेषामनोहृष्टाः नानान्यमूर्तयः अनेकदेहाः २१ अश्वानानिपंकमाकरकेषु

यत्रविपतिमाहेईनिरंगणवर्गाणतस्मात् यत्केगलात्वतिकरेमुणवास्रह्मेषायथा १८ नरवनो पश्कनः तस्मात्राराननिवेशनैः अहमत्माभासितया स्वभावाद्यकृषायथा १९ मेत्रागमोत्सवाद् ह्यः मन्नानन्दकिस्विनः गदेशन्नमानिर्विलासयथाश्रुतननागमे २० पीनापः पादपाः पदि यासन्नानान्यमूर्तयः शाकृत्समाः नपसाश्वानायथाकामान्तरेषयथा २१ सरस्पांतरेषः स्तनगुरुत्वापिमारसाः गदेशुपानानकृतस्वगुणापाद्वदुनाशयाः २२ ननोन्नित्रिभिन्नत नवोवर्षनोश्चरे पापोदिनापसहादेवमार्गाः फलोत्रुग २३ अथंत्वनासुभिन्नाभनेभात मृतवनाः यथाविषाविनानयः कालेकालेद्दिजेरिताः २४ नमः

त्कानिरोधं सितदानियेषांनेषुपिन्मूलः नितरामावस्मान् मावस्माश्रुगृत्राकाश्च अथांनानियेषांगणित्र नुपसनानिवाकृताननियेषुशेषुपिङ हेतु २२ इप्साशेइहे २३ तत्राः प्रेरिताः श्राशिषः कामान्तविद्रप नयोपानानः दनिनापनयोवाद्दिजेरिताः अशेद्दितेरुक्ताः २४

श्री भाग. पूर्वे ८४

गाधेल्पेजले चरंतीति तथा ते मीनतया मेमीनादयः नैवाविदन्नैतन्नभिरे ३७ शनैः शनैरिति त्वममतां शिवपं
के गृहे तासि वामतां अपक्वतां जहुरिति ३९ आत्मनि जीवात्मन्युपरते सम्यक् त्यक्तक्रियो मुनिरिव निश्चलांबुः
अभूत्समव उपरतागमः निवृत्तवेदघोषः समुद्रिरिव तूष्णीं अभूत् समुद्र इत्यर्थः ४० केदारेभ्यो वृद्धसेना

नैवाविदन्क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुंबिनः ३७ गाधवा
रिचराः तापमविंदन्शरदर्कजं यथा दरिद्रः कृपणः कुटुंब्यविजितेंद्रियः ३८ शनैः शनैः
जहुः पंकं स्थलान्यामं च वीरुधः यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ३९ निश्चलांबुर
भूत्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे आत्मन्युपरते सम्यक् मुनिर्व्युपरतागमः ४० केदारेभ्यस्त्वपोगृ
ह्णन्कर्षका दृढसेतुभिः यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ४१ शरदर्कांशुजांस्ता
पान्भूतानामुडुपोहरत् देहाभिमानजं बोधं मुकुंदो व्रजयोषितां ४२ खमशोभत निर्मेघं शर
द्विमलतारकं सत्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनं ४३ अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुग
णैः शशी यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ४४

सेतुभिः दृढैः अगृह्णा
प्राणैरिति तेभ्यो हर्षैः
न् ततः प्रवहत्सु भावात् प्राणैरिंद्रियैः तन्निरोधेन इंद्रियप्रत्याहारेण ४१ देहाभिमानजं बोधं मिवा
व्रजयोषितां मुकुंद इवेत्यर्थः ४२ शरदा विमलाः तारका यस्मिंस्तत् शब्दब्रह्मणो वेदस्यार्थान् प्र
वीतरमीमांसानिर्णीतान् दर्शयतीति तथा तदिव ४३ ८४

मीरतानां गुणत्रिये यानया शारदा कन्वा नीरजानां गुणमाया ३३ यो मम इति यो मारीनां कलसंसी वनयो मालानुशार दहरत् शुभ्र मिता कमलजाता भाति यथा शुभ्र भमम् देहरतिन यथाहिमला वा रितो गायरव थो इकाहारणा जे भ प्र मे यथा भक्ति हे वतिन यथा सांतसां तेनान्यथा यागात् गुरुभिर पि कलाथ स्वनस्यानि यो गात् एवं यथा श्री मशरज्ञा हार यथा नहिता: वस्त्रपता दिसंका यं भक्ति हे रतिविचिकावा मरुत्यानं ते: तथाभूतानां शावत्सा कय

शारदानी रजो नमयो नीराणि प्रकृतिं यत्तु: शुभ्रानामिव चेतांसि प्रसन्नानि विवेकिना
३३ यो मम थे भूत यानस्य भव: पंकमपा मले शरदा हारा शुभ्र मिताकलभाति यथा प्र
मे ३७ सर्व स्वं जलदा हित्वा विरेजुश्शुभ्रवर्चस: यथा त्यक्तैषणा: शान्ता मुनयो मुक्तकि
ल्बिषा: गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचु: शिवं यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो
ददते नवा ३६ राम राम • राम • श्रीकृष्णाय नमो नम:

यात् वर्षासुहित्वा हि मिथ्याम्बुजलानि वर्षतीति यथा दवानस्य सम्यगम्बुजरा शुक्लोभाति हेरति एवंभूत:
पंकयापन् वर्षासु यथा यमुनी नीकामादि वासना मले श्रीकृष्ण भक्ति हरति एवंमपा मलं हरदिति ३७ स
र्वेयता: त्यक्ता: शुभ्र विततां कथा मथे: तै: ३७ सर्वथा व: नशुभ्रा आशा: कमैषया मिवज्ञानि नो तथा
मतं सर्वतो विलरति शुभितत्त्वाविदेवेहर यथा एवं गिरय: शिवं निर्मलं तोयं क्वचिन्मुमुचु: क्वचिन्नमुमुचु:मा

श्री· भाग· पुरा· ८४

पक्वं विशेषाद् इष्टहंसवनगतेहरौ तद्देश्यस्तनमाल्यपिगोपीभिः गीतमाधिशते इत्थं मेवंभूते तदेवाह श्यामदासमुक्ता
निजलानियमितस्नानताग्राणवानमनगानं कदेकामासमिन्यथः १ ततः कुसुमितवनराजिषु स्मृतिलोमलाभंगादिमा
श्चतेधाकलानितेजछानिसंतोसिसमीतो मनीश्राम्ब यस्मिन् स्तद्वनेकृत्वा वनात्राविपणवेतममवादयत् २ ततकस्म
वीणगीतेसतस्यउदवासेस्थानतनक्षत्वापात्तं यथाभवतिश्रजेस्थितवान् ३ विहितमनसामाक्तलविताभीः

मुकः इत्थं शारत्सकुंजलेपद्माकरसुगंधिना न्यविशद्वायुनावातेसगोगोपालकोच्युतः १ कुसु॰
मितवनराजिष्वभिर्भृंगद्विजकुलघुष्टसरस्सरिन्महीध्रे मधुपतिरवगाह्यचारयन्गाः सहपशुपालबलः
चकूजवेणुं २ तद्व्रजस्त्रियआकर्ण्यवेणुगीतंस्मरोदयं काश्चित्परोक्षंकृष्णस्यस्वसखीभ्योन्ववर्णयन्
३ तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितं नाशकन्स्मरवेगेनविक्षिप्तमनसोनृप ४ वर्हा॰
पीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालां रंध्रान्वेणोरधरसु
धयापूरयन्गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ५ टीका·

नायाहक कृष्णस्यगुणान्तासोमनसःक्षोभकेजातेतदावर्हापीडमिति ४ नटवद्वरं वपुर्विभ्रद्वृन्दावनंप्राविशत्
कथंभूतंवनं स्वपदैः कृतं रमणं रतिजनकं गोपवृन्दैः गीतकीर्तिः तथा वर्हापीडं शिरोभूषणं विभ्रत् वर्हं मयू॰
पीडंयस्मिन् हरिवपुषोविशेषणत्वाद्वेणुवादने स्वमुखे स्थिते रंध्रान्वेणोरिति अतो कृष्णमधरसुधये वसुपाणीद्धेणौ ८५
वेदस्वतीगीतवन्मोहितेमहैतिभावः ५ टीका·

समोष्णतादिकः शीतेनोष्णत्वेन प्रसूनवनसंबंधिनं मारुतमाश्लिष्य जनाः तापं जहुः न तु गोप्यः यतः कृष्णाप
हृतचेतसः तेन कारणेन तासां संतापः सहज इति यद्वा नकार उपमार्थे गोप्य इव कृष्णगतचेतसः सिद्धा इति चेतसा कृष्ण
मालिंग्य यथा गोप्यः तापं जहुरित्यर्थः ४५ पुष्पिण्य ऋतुमत्यः अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिश्च निःश्रेयसा
पि फलोदनुगम्यमाना ईश्वराराधनार्थाः क्रिया यथा फलैरनुगम्यमानाः समस्तभावा आभीयथेति ४६ उ

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतं जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ४५ गावो मृगाः
खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ४६ उदहृष्य
न्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्विना नृप ४७ पुरग्रामेष्वाग्रय
णैरिंद्रियैश्च महोत्सवैः बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ४८ वणिङ्मुनिनृप
स्नाता निर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिंडान्काल आगते इति श्री
भागवते दशमस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः २० राम

मनःकमलं रुद्धमिति मनस्येव निरासश्राभासं ४७ आग्रयणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैः इंद्रियैरिंद्रियार्थैः लौ
किकैश्च महोत्सवैः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां दर्शनादिमहोत्सवाभ्यां ४८ वणिजो मुनयो नृपाः स्नातकाः
ब्रह्मचारिण्यश्च वर्षया यथा सिद्धाः सन्तः ततो निर्गम्यार्थान् वाणिज्यसाध्ययात्रादिविजयविद्या
दीन्प्रपेदिरे प्रापयंत यथा मंत्रयोगादिसिद्धाः आप्रारब्धाः काले आगते स्वपिंडान्योगादिप्रा
प्यान्देवादिदेहानिति ४९ इति भावार्थदीपिकायां दशमे विंशः २०

श्री· भाग· टी· ८९

हे गोप्यः अयं वेणुः किं स्म पुण्यमाचरत् कृतवान् कथं यस्मात् को पि कानामेव भोग्यां सतीमपि दामोदराधर
सुधां स्वयं स्वातन्त्र्येण यथेच्छं भुंक्ते कथं यत्र अवशिष्टरसं केवलं विष्टरसमात्रं यथा भवति यतो यासां पुष्टः नासां च
नद्यो ह्रदिन्यः हृष्यत्त्वचः विकसितकमलवनमिषेण रोमांचिताः लसंतो येषां वंशो जातः तेन तरवो मधुधारामिषे
ण अश्रूणि तरवः मुमुचुः यथा आर्याः कुलवृद्धाः स्ववंशे श्रीभगवत्सेवकं दृष्ट्वा हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुंचन्ति तद्वदिति ९ हे
सखि वृन्दावनं भुवः कीर्तिं स्वमाहात्म्यविशेषेण तनोति विस्तारयति कथंभूतं यद्देवकीसुतस्य पादाम्बुजाभ्यां ल॰

अन्या ऊचुः गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानां भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टर
सं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः काश्चिदूचुः वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसु
तपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्ववरतान्यसमस्तसत्त्वं १० अपरा आहुः
धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेशं आकर्ण्य वेणुरणितं सहकृष्णसा
रैः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ११ राम· राम·

आ लक्ष्मीः शोभा संपद्येन तत् किं च गोविन्दस्य वेणुमनु वादनं निनादं श्रुत्वा अनन्तरं मेघगर्जितभीत्या मत्तमयूरा
ये मयूराः तेषां नृत्यं प्रेक्ष्य तत्र अद्रिसानुषु अवरतानि उपरतक्रियाणि अन्यानि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिन् तत्
नैतत्स्वर्गलोकेषु विद्यते अतो भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः १० हे सखि मूढमतयः तिर्यग्जातयोऽपि एता हरिण्यः
रचितां पूजां सम्मानं दधुः कृतवत्यः किं च कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिताः दधुः अस्मादृशास्तु गोप्यः [illegible]
समहेतत्र स्थिते इति भावः स्वाभिप्राये ११ ८९

79

अभिरेभिरे वर्णयंतः परस्परं परमानंदमूर्तिं श्रीकृष्णं परिष्वक्तनिरूपवर्णनमेवाह अक्षण्वतामिति द्वाभ्यां
९ प्रीतिगावचमावचतृष्णानावदिदसवफलं परमन्यन्न विदामः न विद्मः इत्यर्थः नेत्रफलं सखिभिः सह
पशूननुविवेशयतोः समकेशावयोर्वक्त्रं निपीतं तैरेव सृष्टं संचितं नान्यैरित्यर्थः कथंभूतं वक्त्रं अनुवेणु वेणुमनु
वर्तमानं तेनादयत् तथानुरक्तकटाक्षमोक्षं विसर्गो यत्र यैर्निपीतं तयोर्वक्त्रं तैरेव देवादि

इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरं श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयंत्योभिरेभिरे ६ गोप्यऊचुः अक्ष-
ण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु-
जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षं ७ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानवि-
चित्रवेशौ मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रंगे यथा नटवरौ क्वच गायमानौ ८ राम-

ण्वतामक्ष्णोः फलमिति ७ अन्यामाह चूतेति चूतप्रवालादीनां विचित्राभिर्मालाभिरनुपृक्तं स्व-
दं नटवरवत् संपृक्तं परिधानं नीलपीतांबरं ताभ्यां विचित्रौ वेशौ ययोः तौ कौतुकवशात् स्यास्तां गो-
गोपालसभायां मध्ये अलमत्यर्थं विरेजतुः अहो गोपानां भाग्यमिति भावः ८ राम-

श्री
भाग
पुरी
८०

हेऽत्र मातः स्मृतिमार्गे विहगाः पतितास्तेषां कृष्णोऽभवित महेति क्रमः कृष्णे हि नीलकमलदर्शने पुष्पदर्शने पुण्यफ
लायैव विनाशयन्त्या भवति तथा कथिताः प्रवालाः येषां तानतुम भृङ्गान् हृत्वालेख्याम्रश्यामा श्रीकृष्णेनोदितं प्रक
टितं कलवेणुगीतं नादेन पितृवेन मीलितदृशः स्पृहाकान्तवाञ्छः सन्तः येभ्युत्कर्तनीति तथाहि मुनयः श्रीकृष्णदर्शनं
यथा भवति तथा वेदान्तकर्मफलं त्यागेन वेदद्रुमशाखासु कथितपूर्वालक्ष्यानीयानि कामलोपेता पादपाः
स्थितिनः सन्तः श्रीकृष्णगीतमेव श्रुत्वेतिनेवा महेवत्सुणा भवितमहेमीतिभावः १७ आसांमेनाकथानयाः

अन्यास्तु: प्रायो वनानाविहगा मुनयो वनेऽस्मिन्कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतं आरुह्य ये द्रुमभुजा
न्रुचिरप्रवालान् शृण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः १७ नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षि
तमनोभवभग्नवेगाः आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः १५ दृ
ष्ट्वातपे व्रजपशून्सह रामगोपैः सञ्चारयन्तमनु वेणुमुदीरयन्तं प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः स
ख्युर्व्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपत्रं १९

पिखावर्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेन स्वचितेन मनोभवेन कामेन भग्नो वेगो यासां ताः आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं
यथा भवति तथा ऊर्मय एव भुजाः तैः कमलोपहाराः कमलान्युपहारो यासां मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति धारयन्
ति १५ लोकार्तिहरण शीलत्वादिसाम्यात्सख्युः श्रीकृष्णस्याम्बुदः तदुपरितः प्रेम्णा प्रवृद्ध सन् कुसुमा
वलीभिः कुसुमसमूहैः तनुभिर्वर्षैर्वा सह स्ववपुषा छत्रं विहितवान् १९ राम०

८

हे गोप्य यासूर्यं सुगानवनितानाग्रसमवो यस्मान्नरूपशीलं वयस्यं श्रीहं सनिरीक्षतेन वादित्रैर्वेणोः संक्रीडी
मीलक्ष्मणा विमानगाराख्यमाणे दशाहं वा नामकेषु स्थिता ऋषिसमे गानन्नसागः पीतविशिष्ट येयाः मस्तु द्रुः ध्वो।
हृतिमा महत्सूपन्यस्तनः केचरः पूज्यमानाः १२ अत्र सर्वेत्र चमसेदानानीव सेनाति देव व्यान्नरणा शैवत्ये
वातें भिन्नेहस्तमितेः कर्णपुटैः पिबन्तः सन्मः तथाश्यामा वत्सा अस्तनपाने सहमास्यसमनंतरामेव गीतं

अस्माद्भुः हंसनिरीक्षवनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वाचतनजं गानवेणुविचित्रगीतं देव्योविमान
गतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीव्यः १२ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगी
तपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः शावाः स्नुतस्तनपयः कवलाः स्म तस्थुर्गोविंदमात्मनि
दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः १३ राम॰

प्रायो बतांबविहगा मुनयो वनेस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतं आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वंत्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः १४
अतन्वन्नाख्यानकल्पलेशालसायनयोर्यमानाः गावः नेत्रध्यानाः १५
रामायनमः राम॰ राम॰

श्री· भाद्द· पुली· ८८

इतिभावैकविंशतितमः २१ द्वाविंशे गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया वर्ण्यते वागतः कृष्णो यत्तपसालो
मितोत्र मोपीनां कामतः कृष्णेनैः सीमद्रमसगमः कात्यायन्यर्चनोद्भूतनन्दप्रसादमहोदयः प्रथममा

एवंविधामगवतो याहंदावनवासिनः वर्णयेत्तामिप्रोगोप्यः कीमनन्यमनोयगुः इति श्री
मेत्रकविंशोध्यायः २१ मु ः हेमन्तेप्रथमे मासि नंदव्रजकुमारिकाः चेरुर्हविष्यं भु
ञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतं आप्लुत्याम्भसि कालिंद्या जलान्ते चोदितेऽरुणे कृत्वा प्रतिकृतिं देवीं
मानर्चुर्नृपसैकतीं २ गंधमाल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफल
तंडुलैः ३ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देविपतिं मे कुरु ते नमः
इति मंत्रं जपंत्यस्ताः पूजांचक्रुः कुमारिकाः एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः भद्रका
लीं समानर्चुर्भूयान्नंदसुतः पतिः उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैः रन्योन्याबद्धबाहवः कृष्णमुच्चैर्जगु
र्यांत्यः कालिंद्यां स्नातुमन्वहं नद्याः कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् वासांसि कृष्णं गायंत्यो
विजह्रुः सलिले मुदा ७ राम· राम·

मिमार्गशीर्षे १ महामाये इत्यादिसंबोधनैः नवनर्वि विरचाक्रमितिसूचयंतः प्रत्येकं प्रार्थयंते कृष्णेन
ह मवाह भूयान्नंदसुतः पतिरिति ... पूर्वांगमाह उषसीति गोत्रैर्नामभिरन्योन्यबद्धबाहवः
परस्परं गृहीतपाणयः ९ राम· राम· ८८

81

सारंकारमाहुः पुलिन्द्यः शबरांगनाः एणाः हरिण्यः कुंकुमस्तनग्राहमुख्यमेव पितानां स्तनेषु मंडितेनास
लिप्तेन पुनः स्पृशन्ति समयेऽरुणाय यस्याः श्रीकुंकुमस्य पदाश्रयोरागे रागोऽपि लक्ष्मीः कान्तिः यस्य तेन कुंकुमेन पु
पुनः स्तनस्य वृन्तस्य लेपु वक्षःस्थलानन्तलेपुरूषितेन लग्नेन तथा श्वेतस्य कुंकुमस्य दर्शनेन स्मरकामोत्कंठया
यासां ताः तेन कुंकुमेनाननं पुष्कले च पुष्पकामतसमेषु लिम्पन्त्यः तदा कामस्य व्यथां जहुः श्रुतस्त्राः कुरंगाक्ष्यः स्त्रि
गम्यामाहुरपुः स्यादेवं श्वेतं तथापि गमनेन लभन्ते इति १७ पुनरप्यस्मिन् यदेतं तस्य पदे स्मरणः शुश्रूयमद्रि
गोवर्धनः श्रुवहरिदासवर्यः कृतस्पन्दनश्रावः यस्मात् रामकृष्णयोः चरणस्पर्शेन प्रमोदोऽयस्य सः

एणाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेन दयितास्तनमण्डितेन । तद्दर्शनस्मररुजस्तृण
रूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥१७॥ हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्ण
चरणस्पर्शनप्रमोदः मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत् पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः १८
गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः । अस्पन्दनं गतिमतां पुल
कस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥१९॥ राम.

तयोः ... प्रविशतोर्गोमहेन्द्रदर्शनात् किंवदन्ति सततं मानं तनोति सहगोगणयोः निर्विषं विषमवहेन च सहवर्तमानयोः तो
योः पानीयैः सूयवसैः शोभनतृणैः कन्दरैः कन्दमूलैश्च यथा तथा विधिनैवायं मानं तनोतीत्यर्थः १८ हे सख्यः
इदं तु विचित्रं गोपैः सह गाः अनुवनं चारयतोः तयोः रामकृष्णयोः मधुरपदैः महावेणुनादैः शरीरिषु
गतिमतः तेषां मध्ये तनुभृत्सु चरणधर्मः तरूणां पुलकोद्गमश्च इति निर्योगपाशकृतलक्षणयोः निर्योगाः पा
दबन्धनरज्जवः अस्पन्दनगावो मुखेनापि यातः पाशाः स्युः कृतं लक्षणं शिरसि चिह्नं ययोः शिरसि निर्योगवेष्टनेन कं
दस्थपाशेन च यो ययोः चिह्नं शिरसा विराजमानयोरित्यर्थः १९

सूर्यं प्रपन्नाः सत्यो विवस्त्रा अपो अगाहत तस्य फलमाह इति यत् उदेवहेलनं अपराधस्तदर्थं अनैवगाह
नीतानामपि प्रायश्चित्तमेवाह यूयमाह सः पापस्य निर्हरणाय मूर्ध्नि अंजलिं कृत्वा अधोनमः प्रणाम कुरुतेति १९ इति
दोषत्वेनाच्युतेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्तिकामः तदशेषकर्मणां
साक्षात्कृतं स्वयमेव अशेषकर्मणां साक्षात्कर्तृ फलभूतं तं नेमुः अवद्यमृग्यतः अवद्यं पापं मार्जकः २·२८

यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनं बद्ध्वांजलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंहसः कृत्वा नमो वो
वसनं प्रगृह्यतां १९ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिं तत्पूर्तिका
माः स्वदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः २० तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान्देवकी
सुतः वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषिताः २१ दृढं प्रलब्धाः त्रपया च हापिताः प्र
स्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन्प्रियसंगनिर्वृ
ताः २२ ग्राम·

अत्यंतं प्रलब्धा वंचिताः यूयं विवस्त्रा इत्यादिना त्रपया लज्जया च हापिताः त्याजिताः अत्रागत्य स्ववा
सांसि इत्याग्रहेण प्रस्तोभिताः उपहसिताः सत्यं ब्रुवाणि नो नर्मेत्यादिना क्रीडनवत्कारिताः बद्धांज
लिमित्यादिना प्रायश्चित्तं कारिताः अभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् तत्र हेतुः प्रियसंगनिर्वृताः श्री

82

योगीश्वराणामीश्वर इति प्रसंगेनैतावद्गनोरक्षणात्तासामप्यैरक्षितास्तासां कर्मणः सिद्धये फलदानायेति ८
नीपकदंबवालः सहैकक एकैको वा अत्रागत्य स्वीकुरुत सहैव वा तत्र आसां कामाग्रह इत्यर्थः ११ क्ष्वेलितं परिहासं

भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः वयस्यैरावृतस्तत्र गतः तत्कर्मसिद्धये ८ तासां वासां
स्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः हसद्भिः प्रहसन्बालैः परिहासमुवाच ह ९ अत्रागत्याबलाः काम
स्वं स्वं वासः प्रगृह्यतां सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्षिताः १० न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे
विदुः एकैकशः प्रतीक्षध्वं सहैव वा सुमध्यमाः ११ तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः
व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः एवं ब्रुवति गोविंदे नर्मणाक्षिप्तचेतसः आकंठम
ग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् १३ मानयं भोः कृथास्त्वां तु नंदगोपसुतं प्रियं
जानीमोंग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः १४ श्यामसुंदर ते दास्यः करवा
म तवोदितं देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे १५ श्रीभगवानुवाच भवत्यो यदि मे दास्यो मयो
क्तं वा करिष्यथ अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छंतु शुचिस्मिताः १६ ततो जलाशयात्सर्वा
दारिकाः शीतवेपिताः पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्षिताः १७ भगवानाहता
वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितं १८ नाम·

प्रेमपरिप्लुताः प्रेमरसमग्नाः १२ अंग भोः कृष्ण अयन्नं मा कृथाः १४ हे कृष्णेति मनीकृष्णेति गढ
णीयं १६ प्रोत्तेरुर्निर्गताः १७ आहताः ईषदत्तनयोनीवस्त्र १८ नाम· नाम·

श्री
भाग.
पू.
५८

विप्रभार्यां तो मेत अंशाय यज्ञवाटं गम्यतां नवि प्राप्तां का वि समयुक्तेभ्यो विविदुमा: अंशा इति नाम्न मिनं दति व
नमि: ३१ हे स्तोक कृष्ण स्तोकस्य गोपा: एतान् द्रुमान् पश्यत परार्थमेव एकांतेन जीवितं येषां तान् तदा हवात वर्षादी

शुक: इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामा: कुमारिका: ध्यायंत्यस्तत्पदांभोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजं २८
अथ गोपै: परिवृतो भगवान्देवकीसुत: वृंदावनाद्गतो दूरं चारयन्गा: सहाग्रज: २९ निदाघार्कातपे ति
ग्मे छायाभि: स्वाभिरात्मन: आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकस: ३० हे स्तोककृष्ण हे
अंशो श्रीदामन्सुबलार्जुन विशाल वृषभौजस्विन्देवप्रस्थ वरूथप ३१ पश्यतैतान्महाभा
गान्परार्थैकांतजीवित: वातवर्षातपहिमान्सहंतो वारयंति न: ३२ अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्यु
पजीवनं सुजनस्येव येषां वै विमुखा यांति नार्थिन: ३३ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदा
रुभि: गंधनिर्यासभस्मास्थितोक्मै: कामान्वितन्वते ३४ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह दे
हिषु प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय आचरणं सदा ३५ राम.

त्सर्वं सहमाना: अस्माकं वारयंति ३२ सुजनस्य तपालोर्थिन इव ३३ निर्यासो रस: तोक्मा: पल्ल
वांकुरा: पल्लवादिसमूहै: कामान्वितन्वते प्रयच्छंति इति शेष: ३४ देहिषु जन्मसाफल्यमेतावत् कियत्
प्राणादिभि: देहिनां श्रेय आचरेत् ३५ राम.

83 ५०

श्रेष्ठसंगमेनसचितावृथीकृताः श्रंतोग्रहीतचिंताः सभोनोवेलः ग्रहीतचिंतनमेवादतस्मिन्इत्येतु
ज्ञापतेरुणाः लज्जाविलसितमीरुणयासाताः २३ रामोदयइतिमेताचात्मत्वदर्शयेतिश्रवलाः प्रति
२४ योः साध्वीभवतीनांमहद्भिर्नमेवसंकल्पो मनोरथः सत्यज्ञायांकुर्वामिवकृथितोपिमयाविदितः
समयाग्रनमोदितः ग्रतःसंभोगभवितमर्हतीतिइतिसंभावनोमया ग्रानेतिकोनेभविष्यतीतिसूचितं २५

परिधायस्ववासांसिप्रेष्ठसंगमसचिताः ग्रहीतचित्तानोचेलुस्तस्मिंलज्जायितेक्षणाः २२ ता
सांविज्ञायभगवान्स्वपादस्पर्शकाम्यया धृतव्रतानांसंकल्पमाहदामोदरोवलाः २४ संक
ल्पोविदितःसाध्वीभवतीनांमदर्चनं मयानुमोदितःसोसौसत्योभवितुमर्हति २५
नमय्यावेशितधियांकामःकामायकल्पते भर्जिताःक्वथिताधानाः प्रायोबीजायनेश
ते २६ याताबलाव्रजंसिद्धामयेमारंस्यथक्षपाः यदुद्दिश्यव्रतमिदंचेरुरार्यार्चनंसती

२७ राम· राम·

तत्कालइत्यमसाहनतथीति कामायपुनः कामभोगायविषयमहिम्नाकामस्यापिशांतिहेतुत्वा
दितिभावः कामाप्रोहहत्तोतः भर्जिताः दग्धाः क्वथिताः पक्वाधानाव्रीह्यादिबीजंकुरोत्पादनायनभ
वतीतिस्वकृपयात्रनः प्राहमयेमरंस्यथेतियानेति २९ सिद्धाः पूर्णमनोरथाः तदाहइमाआगामि
नीः क्षपारात्रीः मयारंस्यथेतिश्रावोयोकात्यायनीमर्तीःसत्यः २७ राम· राम·

श्री
भाग.
पू.
८१

देवयजनं यत्र तावत् अस्मद्विसर्जिताः आवाभ्यां प्रहिताः सेनीयावद्यंपुष्याकं कालत्रतज्ञा नगन्तथाप्ययाचनाहृ।
लोकं किमिति हास्यति इति येन याहृ कीर्तयेत इति अस्मानासमञ्जसं कापावलाभविष्यतीति भावः ५ अविह
रेति कहे वतमानो सतीवा यदमप्युलक्षतः अभिलषतः वडारमंध्रज्ञावयपुर्णितहिं यक्ष्यतेति ७ दीक्षिता
वयमभोज्यान्नाइति वदप्यंतीति स्वयमेवाशंक्याहुः दीक्षायाआरभ्याग्नीषोमे अल्लेभात्पूर्वं दोषः नतत्तोन्य

तत्रतेोदनं गोपायाचनास्मद्विसर्जिताः कीर्तयंतो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ५ इत्यादि
ष्टाभगवतागत्वायाचनततथा कृतांजलिपुटविप्रान्दंडवत्पतिताभुवि ६ हे भूमिदेवाःशृ
णुतकृष्णस्यादेशकारिणः प्राप्ताञ्जानीत भद्रं वोगोपान्नोरामचोदितान् ७ गावश्चारयंताववि
दूरओदनंरामाच्युतौवलषतौवुभुक्षिता तयोर्द्विजाओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा चवाय छतधर्मवि
त्तमाः ८ दीक्षायाःपशुसंस्थायाःसौत्रामण्याश्चसत्तमाः अन्यत्रदीक्षितस्यापिनान्नमश्नन्हि
दुष्यति ९ इतितेभगवद्याचनांशृण्वंतोपिनशुश्रुवुः क्षुद्राशाभूरिकर्माणोवालिशावृद्धमा
निनः १० देशःकालःपृथग्द्रव्यमंत्रतंत्रर्त्विजोग्नयः देवतायजमानश्चक्रतुर्धर्मश्चयन्मयाः ११

त्र सौत्रामण्याश्च सत्रामदा अग्नीषोमीया.... लंभात्पूर्वं सौत्रामण्यां चव्वः अभोज्यान्नात्वं नतत्तोन्यत्रपशुस्थि
त्रदोषइत्यर्थः ९ क्षुद्रेतम्भुस्वर्गादिवाशायेषांते यद्वाल्पदाशाः तुच्छाः नः करणाः भूरीणि क्लेशा
धिकानिकर्माणि येषांते अतोवालिशाः अज्ञाः मूढाः ज्ञानवृद्धाइतिमानवंतः १० तत्रकर्मकमषत्नेभ्यदे
शकालेत्यादीयामन्त्रमस्यैकथं देयं तत्राहदेशेति पृथग्द्रव्यपुरोडाशादिद्रव्यंतंत्रप्रयोगोधर्मोयन्म ८१

84

इत्यभिनेत्यत् प्रवालादिसमृद्धैः नतशाखानां तरूणां मध्येन यमुनां गतः प्राप्तः ३६ कुमारिकाभिः
पूर्वमेव तत्र मोक्षलतया अगृहीतभोज्यानामेव निर्गमनं तथापीत्युक्तम् ३७ इति श्रीभावार्थे

इति प्रवालस्तवकफलपुष्पदलोत्करैः तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ३६ तत्र गाः
पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ३७ त
स्या उपवने कामं चारयन्तः पशून्नृप कृष्णरामावुपागम्य गोपा वचनमब्रुवन् ३८ इति श्री
भागवते दशमे द्वाविंशोऽध्यायः २२ शुकः तत्र गत्वोपविष्टास्ते गोपाला यमुनातटे ।
बुभुक्षिता रामकृष्णौ जगत्पती १ गोपा ऊचुः राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्ह
ण एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथ २ शुकः इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान्देव
कीसुतः भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ३ श्रीभगवान् प्रयात देवयज
नं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः सत्रमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ४ राम·

द्वाविंशः २२ त्रयोविंशे तु गोपेभ्यो याच्याव्यपदेशतः तत्पत्नीर्यज्ञपत्नीः सोदीक्षितानन्नमापयत्
भक्ताया इति एकवचनं स्पष्टः साध्व्याभिप्रायेण तत्राना एकवचनम् ३

श्री
भा॰
द॰
स्कं॰

यत्नाद्विविधं बोध्यमाल्येऽभिसस्रुः प्रियं श्रीकृष्णमभिसस्रुः प्रतिवेदे हृष्टाः समुद्रं निम्नगा इवेति अत्र हेतुर्भग
वती निदीर्घकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताः २२ तथागताः सत्यः तद्ददृशुरित्याह २३ हिर
ण्यवत्परिधिः परिधानं यस्य तं पीतांबरमित्यर्थः वनमाल्यैर्बर्हैर्धातुभिः प्रवालैश्च नटवद्वेषो यस्य तम् अनुव्र
तस्य सख्युः अंसे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तं इतरेण हस्तेन लीलया अब्जं धुनानं भ्रामयंतं कर्णयोरुत्पलं यस्य तं

निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बंधुभिः सुतैः भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः २२ यमुनोप
वनेऽशोकनवपल्लवमंडिते विचरंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः २३ श्यामं हिरण्यपरिधिं वन
माल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालक
कपोलमुखाब्जहासम् २४ प्रायःश्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसः तमथाक्षि
रंध्रैः अंतःप्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेंद्र २५ राम॰

अलकः कपोलयोः यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं चेति २४ बहुशः श्रुतो यः प्रियतमस्योदयाउत्कर्षाः ते एव
कर्णपूराः कर्णौ पूरयंति हृतां यांजवंतीति तथा तैः कर्णाभरणैरिति वा यस्मिन् श्रीकृष्णे निमग्नमनसः आ
85 विष्टचेतसः तं लोचनरंध्रैः अंतः प्रविश्य सुचिरं परिरभ्य तापं जहुः यथाभिमतयो अहंमतयः प्राज्ञं सुषु ८२
प्तिसाक्षिणं परिरभ्य तस्मिन् लयं प्राप्य जाग्रत्स्वप्नविभितं त्यजंति तद्वदिति २५ राम॰ राम॰

मनुष्यो यमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो देहात्मदर्शिनो वयं महान्त इति मन्यमानाः १२ लौकिकीं गतिमिति न हि कार्या
र्थिनानिर्विण्णेन कार्या याचकेन न त्वपमानोऽनुभूयत इत्यादि लोकस्थितिं दर्शयन् १४ ज्ञापयत नैवाचयत
बलदेवेन गाहे वर्तते स्निग्धास्तन्मय्युषिता धिया स्निग्धाः अथवा स्निग्धा इति स्निग्धाः सह स्नेहेन

तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे १२ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः १३ तदुपाकर्ण्य भगवान्प्रहस्य जगदीश्वरः व्याजहार पुनर्गोपान्दर्शयँल्लौकिकीं गतिम् १४ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतम् दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया १५ गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासीनाः स्वलंकृताः नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् १६ नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् १७ गाश्चारयन्स गोपालैः सरामो दूरमागतः बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् १८ श्रुत्वाच्युतमुपायातं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसंभ्रमाः १९ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः

दास्यन्ति १५ प्रोषिताः प्रेषिताः १६ सहकृत्ये गोपालैः सह १७ तत्कथ्याक्षिप्तमनसः तद्दर्शनोत्सु
काः श्रुतच्युतमुपागतम् श्रुत्वा जातसंभ्रमा बभूवुरिति १९ भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदैः चतुर्वि
धं बहुगुणं संस्कारविशेषैः बहवो गुणा रससौरभ्यादयो यस्मिंस्तत् भाजनैः स्वामत्रैः भाण्डैः २०

त्रिवनोऽस्मान् न गृह्णंति हे श्रीकृष्ण मत्ता मत्तो भावितानामस्मद्भवतः पादाब्जयोः निपतितदेहानामस्माकमन्या
द्विगतिरपि न भवेत् मा भूत् तस्मादस्माकं शरणमेव विधेहि इति ३२ मयाऽप्येताः प्रत्याताः प्रयतदेवान्मद
भक्तिदेवत्वमृपीति ३३ तथापि नात्मन्यनेन शक्यम इति जगाद ३४ प्रीतये नमस्कारगणाय श्रीहह्

गृह्णंति नो न पतयः पितरः सुता वा न भ्रातृबंधुसुहृदः कुत एव चान्ये तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतिता
त्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिंदम तद्विधेहि ३२ श्री भ ग वा न् पतयो नाभ्यसूयेरन्पितृभ्रा
तृसुतादयः लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ३३ न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यंगसंगो नृणामि
ह तन्मनो मयि युंजाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ३४ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्त
नात् न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ३५ शुकः इत्युक्ता द्विजपत्न्यस्ता यज्ञवा
टं पुनर्गताः ते चानसूयवः ताभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ३६ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथा
श्रुतम् हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनम् ३७ राम

इदं अंगसंगः अंगानां संगः शरीरसंपर्कः तस्माद्गृहे स्थिताः पतिरूपेण मामेव ध्यायतेति भावः ३५ अनसूयवः
अदोषदृष्टयः सत्रं यज्ञमपारयन् पूर्णीचक्रुः ३६ तत्र एका द्विजपत्नी भर्त्रा विधृता वनिता देहं तत्रैव विहाय
चैतन्येन भगवंतं प्राप इत्यर्थः ३७ राम राम राम

86 ८३

अखिलस्य दृश्यस्य सर्वस्य द्रष्टा साक्षी नान्य आत्मा आत्मानं विजानाति अथैतेन हितो विश्वात्मकः सर्वात्मा: त्वमात्मा: सर्वा
आशा यासि ता: केवलमात्मनः स्वमेव हितसंयायुति २९ हे महाभागा: वः स्वागत प्रश्नमात्रमनेन
देवाह अहो भाग्यं इत्येवमुक्त्वा: अहो तव वचनं हितावह फलाभिसंधिरहिता अतएव वचनं हितो निरंतरमा
ह २॰ आत्मनः सर्वश्रेष्ठत्वं प्रतिपादयति २८ तत्स्मात्त्वं तान्याहुः पंचयान्यैर्ववजनंय क्वावटंगच्छत नन्वह

तात्मानमात्मकः सर्वात्मा: आत्मात्मारिह तथा विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा साहपद्मलिलाननः २९
स्वागतं वो महाभागा आप्यलोकं वा भर्किमु यन्नादिह तथा आत्मा सुपथदमिदं हि वः २७ न
न्वत्रा मणिककर्ण तिङ्गानाः स्वार्थदर्शिनः अहोतवस्य अहितायुक्ति मात्मनित्य यथा २८
आत्मानं रुढिमनः स्वात्मरारायत्मधनादयः ससत्रैयाणि पश्यामि पुत्राभिगंहम्मशिनः २९
यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः कोनवरः प्रियः तथा न देवयजनं पतयो वो हिमानयः ३० हित
पत्यः नैवं वो गेहिनि भवा नादितेन अस्मत्संगात्कृच्छ्रनिमित्तवयास्य त्वलं आसावयेत
त्वमिदास्य दारवन्सत्त्व के शोधिरेकुमतिलम्बसममलववधूत ३१ राम: राम:

नार्थः किमिति न स्वाम इति इत्यत आह पतय इति यतः यिश्चंति स्वमाप विश्व निपुणीता मनुग्रहा येत्पर्थः
३२ नन्वा सुपरुष निगम प्रतिता नमे भक्त्याः प्रत्युत सुपतौ निवेदयानि गम प्रतिपापतेव परं यादमूलं वासमु
नः आवतेन इति पदावस्त्र समवेतायामित्स्यमवरु भानेनके शोधितो वुदासी भवितनस्मात् मुवसात
तो विश्वास गरितिशेषः ग इत्येवं भवता युष्माभिः पतयः स्वसत्र यार्वविश्वनी लितिवाह: गह्वानि इति ३

श्री-
भाग-
पूर्वी
८४

द्विजातिसंस्कारः उपनयनं न क्रिया संध्योपासनाद्याः आत्ममीमांसा आत्मविचारः ४५ अहो कष्टं भगवता बाल
रूपस्य गोरेणासुबोधितान स्त्र आमिन्याद्गुः ४६ ननु स्वकृत्सौ स्वार्थी गोपावाश्रयाप्याममा मतो मुग्धान्स्मारयितुं वै नः

नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ४५ अथापि
ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ४६ नूनं स्वार्थविमू
ढानां प्रमत्तानां गृहेहया अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिम् ४७ अन्यथा पूर्णकामस्य
कैवल्याद्याशिषां पतेः ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडंबनम् ४८ हित्वान्यान्भजते यं श्रीः
पादस्पर्शाशया सकृत् स्वात्मदोषापवर्गेण तद्याच्ञा जनमोहिनी ४९ देशः कालः पृथग्द्रव्यं
मंत्रतंत्रर्त्विजोऽग्नयः देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ५० स एष भगवान्साक्षाद्योगी
श्वरेश्वरः जातो यदुष्वित्याशृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ५१ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः
स्त्रियः भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ५२ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे
यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ५३ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम्
अविज्ञातानुभावानां क्षंतुमर्हत्यतिक्रमम् ५४ इति स्वाघमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः दि
दृक्षवोऽपि ते विप्राः कंसाद्भीता न चालयन् ५५ याम॰

ज्ञाः ४८ स्वात्मदोषापवर्गेण तावो वत्सगवादित्यागेन ४९ इति श्रुत्वा नापूर्वं सर्वत्र ज्ञातवंतो षितया प्रीति ८४
५० तयोर्दर्शनाय न जग्मुः ब्राह्मणाः कंसाद्भीताः स्वाश्रमे स्थाय्यैव भगवंतमभजन्नित्यर्थः ५५

87

नुशीलयन् अनुकुर्वन् गोगोपगोपीविषयैः रूपवाक्कृतैः रूपेण वाचा च कृतैः रतिरेवं रमयन् रमयितुं
रेमे इत्यर्थः ३९ अनुस्मृतिप्रकारमाह नृविडंबयोर्नरानुकरणवतोः विश्वेश्वरयोः याच्ञामहन्म अनव
नः नेत्यनादृतवन्त इति अनुस्मृत्येति तदा स्वभार्याः गन्तुं निषेधमानं यतो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं मन्य

भगवानपि गोविंदस्तेनैवान्नेन गोपकान् चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ३८ एवंलीला
नरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् रेमे गोगोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ३९ अथानुस्मृत्य
विप्रास्ते अन्वतप्यन्कृतागसः यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडंबयोः ४० दृष्ट्वा स्त्रीणां भ
गवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ४१ धिग्ज
न्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम् धिक्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ४२
नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ४३ अहो प
श्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ दुरंतभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान्गृहाभिधान् ४४ राम॰ राम॰

व्यगर्हयन् ४० शौक्लं सावित्रं दैक्षमिति त्रिवृद्विगुणितं जन्म व्रतं ब्रह्मचर्यं क्रियाकर्मणि दाक्ष्यं च क्रियादा
क्ष्यमिति केवलं वा पदं धिगिति अपि ते पवयमधोक्षजे विमुखाः तेषां जन्मादिकं सर्वं धिगिति यतो यत
यथैः ४२ स्वार्थे हरिभक्तौ ४३ योऽविध्यत् अछिनत् तत्र दुरंतभावं भक्तिमपश्यत इति ४४ राम॰

श्री.
भाग.
पूर्वा.
२५

ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा यतः विदुषो यथावत्कर्मफलं स्यान्न तथाऽविदुषः ॥ ६ ॥ भवतामयं क्रियायोगः शास्त्रतो विचारितः
अस्तु लौकिक आचारः प्राप्तो वेति साधु सोपपत्तिकं यथा तथा कथ्यतामिति ॥ ७ ॥ आचारप्राप्तमेवेति सहेतुकमाह
पर्जन्य इति ॥ आत्ममूर्तयः प्रियमूर्तयः ततः किमत आह ॥ ८ ॥ तमिंद्रं वार्मुचां मेघानां ॥ तद्रेतसा तद्दृष्टिपयसा

ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥ तत्र ता
वत्क्रियायोगो भवतां किं विचारितः ॥ अथवा लौकिकः तन्मे पृच्छतः साधु भण्यतां ॥ ७ ॥ श्रीनंद उ० ॥ पर्ज
न्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः ॥ तेऽभिवर्षंति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः ॥ ८ ॥ तं तात वयम
न्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरं ॥ द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजंते क्रतुभिर्नराः ॥ ९ ॥ तच्छेषेणोपजीवंति त्रि
वर्गफलहेतवे ॥ पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥ य एनं विसृजेद्धर्मं परंपर्यागतं नरः
कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्स वै नाप्नोति शोभनं ॥ ११ ॥ श्रीशुक उ० ॥ वचो निशम्य नंदस्य तथान्येषां व्रजौक
सां ॥ इंद्राय मन्युं जनयन्पितरं प्राह केशवः ॥ १२ ॥ राम ॥ राम

88

९ ॥ उपजीवंति जीविकां कल्पयंति त्रिवर्गफलहेतवे धर्मार्थकामसिद्धये ननु कृष्यादिभिर्जीवितां किं
मिंद्रेणेत्यत आह पुंसामिति फलसाधकः पर्जन्यं विना कृष्यादिवैफल्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ इंद्राय मन्युं जनय
न्निति कोपजननद्वारा गवपर्वतादिद्रुमवतारयितद्देवताभिमानकारात्नन्वयमेवाभिप्रायः इत्यर्थः ॥ ११ २५

२३

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे त्रयोविंशः ॥२३॥ चतुर्विंशे महेंद्रस्य मखं व्याहत्य हेतुभिः ॥ कृष्णः प्रवर्तयामा
स गोवर्धनमुत्सवं ॥ भ सर्वाणां क्रियाणां वै निरासः सर्वेषु तु ॥ मखस्य नंदभगवद्युक्तमाख्य समचारयत् ॥ नाहं गताः
समागतमनसुतोत्सवं ॥ भ सर्वाणां क्रियाणां वै निरासः सर्वेषु ॥ भगवान् अपि तत्रैव निवसन् ॥ इंद्रयागकृतोद्यमान् ॥ गोपान् पप्रच्छेति शेषः
गतास्वदीनाः स्वाप्न मख्याः एव भगवंतं भजन्तु भगवान् अपि तत्रैव निवसन् ॥ किं मख फलं कस्य वोद्देशः देवता केनाधिकारिणा केन वा साध
नेन ॥२॥ हे पितः संभ्रमो यज्ञेन भवति सत्वराय मिति एवं ब्रुवन् ॥ किं मख फल केन देवताकेनाधिकारिणा केन वा सा
धनेन साध्यते ॥३॥ एतत् ॥ ब्रूहि महान् कामो मम श्रवणे वर्तते ॥ यद्वा तव मद्विषयो महान् कामो ह्युपपन्न इति ॥ तूष्णीं स्थिते

इति श्रीभागवते दशमे त्रयोविंशः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ॥ अपश्यन्निव
सन्गोपानिंद्रयागकृतोद्यमान् ॥१॥ तदभिज्ञोपि भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः ॥ प्रश्रयावन
तोऽपृच्छद्वृद्धान्नंदपुरोगमान् ॥२॥ कथ्यतां मे पितः कोयं संभ्रमो व उपागतः ॥ किं फलं क
स्य वोद्देशः केन वा साध्यते मखः ॥३॥ एतद्ब्रूहि महान्कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ॥ न हि गो
प्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥४॥ अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषां उदासीनो
रिवद्वर्ज्यः आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥५॥ राम

अत्याहनेति सर्वात्मनां सर्वं आत्मदृष्टीनां स्वगतं वचनं विद्यते ॥ स्वः पर इति दृष्टिर्येषां न स्यात् स्वः पर इति दृष्टि
र्वा देवतं ज्ञेयाधिप्राय इति येषां संतीत्याह अमित्रेति न मित्रं उदास्त उदासीनः ॥ विद्विट् येषां तेषां कृ
त्यं सर्वं कर्म न गोपनीयमिति विद्वत्तेषां स्वपरभेददर्शने उदासीनः शत्रुवद्वर्ज्यः ॥ आत्मवत्सुहृदुच्यते
सुहृत्संमतं न गोपनीयमित्याह उदासीन इति किं च सद्भिः सह विचार्य ज्ञात्वैव कर्म कर्तव्यं न तु गतानुग

श्री भा. टी. पू. ४४

तस्मात्स्वभावतो नित्यत्वस्य कर्मण एव सर्वकारणत्वात्कर्मैव पूज्यमित्याह १८ अंजसेति येन संभावयेन तत्तदेवतो दे
शो नइ आत्मायात्मकत्वात्कर्मणः कर्यदेव नाविना सिद्धिरित्याशंक्याह कर्मा गंमाग देवतेति पञ्च पूपम द्वेस्मिन
हेतुवादमाश्रित्य स्यो भवेद्देवता समर्थयति श्रेजसेति १९ हेतुवलेनेव वि यत्तेदोषमाह आजीव्येति उपजीव
ति सर्वतस्व हतिं वक्ष्यति तत्वे न वर्णानां हति माहस्वर्तेतेति १९ ब्राह्मणो वेदाध्ययनादिनावेश्यश्यतेः ज्ञातिवि

देहानुच्चावचाञ्जंतुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः १७ तस्मात्सं
पूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् अंजसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतं १८ आजीव्यैकतरं भावं यस्त
न्यमुपजीवति न तस्माद्विंदते क्षेमं जारान्नार्यसती यथा १९ वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भु
वः वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया २० कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तूर्यमुच्यते
वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोनिशं २१ सत्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः रजसोत्पद्यते
विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् २२ रजसा चोदिता मेघा वर्षंत्यंबूनि सर्वतः प्रजास्तैरेव सिध्यंति म
हेंद्रः किं करिष्यति २३ राम·

समाह कृषीति २० कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षा चतुर्थं कुसीदं वृद्धिजीवनं तुर्यं तत्र गवामपि वृत्ति
हेतुत्वाभिमत्याशंक्यानिरीश्वरसांख्यमताश्रयेणानिराकरोति सत्वमिति श्लोकद्वयेन २१ अन्योन्यं स्त्रीपुंरूप
योगेन २२ सर्वतः समद्रस्थितो यद्वा दिक्षुपिहर्दिदर्शनेन मेघा वर्तसर्वकार्यां तं हेषति भावः तैरेव मेघै रेव
सिध्यंति जीवंति तस्मादपि योगात्समार्थदेवतापेदेति येरनभ्राहस्वः प्रश्नति २२

४४

89

अयं तावत्कर्मजाड्ये दैवात्क्रिया करोति कर्मणि निवर्तमानात्कर्मणः केवलात्कर्मसिद्धिस्यात् अहो अनीशितेमा
त्मनाः समनिविन्नसित अज्ञाकर्मणः कारणकारणत्वेन सर्वनेतावर्तते विनिमानपपन्नेनाम ११ किंवितीव
त्वनर्तितसाह प्रभोनाः कर्मपरतन्त्रमीश्वरमन्येतेतन्मतमनुद्य निराकरोति १२ स्वयंकर्मभिरनिसोऽपि जी
वानां कर्मणां फलनुपीफलदाताकर्तारं भजते न तत्कर्मफलदानेन १३ अनन्यत्कर्मण एव फलसिद्धेर्नत्वा

श्रीभगवानुवाच कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विलीयते सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवा
भिपद्यते ११ अहिंसादीश्वरः काम्यफलं नूनमकर्मणां कर्ता भजते सोऽपि न हि कर्ता प्रभु
र्हिसः १२ किं सिद्धोऽहमनानास्वस्वकर्मानुवर्तिना अनीशेनात्मना कर्तुं स्वभावविहितेन तु
णा १४ स्वभावतो हि जनः स्वभावमनुवर्तते स्वभावस्य मिदं सर्वं सदेवासुरमानुषं १६

स्वतेश्वर अनागालसननरूपवानदेवतया क्रमसिन्याह किं सिद्धोऽसीति न तु कर्मणोऽपि आहेति रेतया
भपत्सर्वेवकथ्यसर्वथादेवतया अनुपयोगरूपाशकामाह स्वभावविहितमिति स्वभावेन प्राक्तनसंस्का
रेण विहितं यत्कर्म तदनुष्ठाय कर्मनीतान १५ एतद्धि सूक्ष्मोऽनिसभावतेवे इति प्रश्नेः संस्काराधीन
त्वात्किंमत्स्यामिचूणोमर्यः १६ राम॰

श्री· भा· द· टी· ९७

ननु इन्द्रेण तेन महेन्द्रमखे इन्द्रेणेति गिरिं द्विजांश्चेति यथायथं ३२ यथा यथं विलीन ... स्वं स्वं ... आदृताः सादराः
३३ अनांसि शकटानि अनडुद्युक्तानि तैः सह द्विजाशिषः द्विजाशीर्भिः सहिताः शान्तिपाठं पठद्भिः ब्राह्मणैः सहिताः
प्रदक्षिणं चक्रुः ३४ गोपविश्रम्भणं गोपानां विश्वासजनकं रूपं गतः प्राप्तः सन् बलिमपहरत् अमादयत् अभक्षयत्

तथा च व्यदधुः सर्वं यथाऽऽह मधुसूदनः वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ३२ उपहृत्य
बलीन्सर्वानादृता यवसं गवां गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणं ३३ अनांस्यनडुद्युक्तानि
ते चारुह्य स्वलंकृताः गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्विजाशिषः ३४ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं
गोपविश्रम्भणं गतः शैलोऽस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद् बृहद्वपुः ३५ तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्र आत्म
नाऽऽत्मने अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ३६ एषोऽवजानतो मर्त्यान्कामरूपी वनौकसः
हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवां ३७ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः यथा विधाय
ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ३८ इति श्री भा द पु स्कं चतुर्विंशोऽध्यायः २४

३५ तस्मै आत्मना आत्मने स्वयं व्रजजनैः सह नमः चक्रे अहो इति सार्धश्लोकपाठतः ३६ कामरूपी सर्पादिरूपः अस्मै
अवधेयाः शर्मणे ... ३७ कर्मैवालम्ब्य स्वभावाद्युक्त्या वाक् ... गवामहेशः वार्त्तिकशीदेवतेतीयमन्त्रो
देवदो ... मतानामभीष्टा ३८ इति भावार्थदीपिकायां चतुर्विंशः २४

९७

पुरस्य ग्रामानि जनपदादेशाः ग्रामाः ... योगा ... वनौकसो वनशैलाश्रय एवेति भावः २४ ब्राह्मणानपि संगृह्णन्
निरामयति मखमिति ... इन्द्रयागप्रयोगार्थं सम्भृता ... इमं मखं संभावयेति मार्थः पंचभिः सभागाः सा
धनानि २५ सूपमाद्यपायसके ... सयावाः ... गोधूमादिमयाः ...

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयं वनौकसः तात नित्यं वनशैलनिवासिनः २४ तस्माद्गवां
ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः य इंद्रयागसंभाराः तैरयं साध्यतां मखः २५ पच्यंतां विविधाः पा
काः सूपान्ताः पायसादयः संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यतां २६ हूयंतामग्नयः सम्य
ग्ब्राह्मणैः ब्रह्मवादिभिः अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः २७ अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डालपतिते
भ्यो यथार्हतः यवसं च गवां दत्वा गिरये दीयतां बलिः २८ स्वलंकृता भुक्तवंतश्च स्वनुलिप्ताः सु
वाससः प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् २९ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते
अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ३० श्रीशुकः कालात्मना भगवता शक्रदर्पं
जिघांसया प्रोक्तं निशम्य नंदाद्याः साध्वगृह्णंत तद्वचः ३१ राम०

अश्वादीन्दत्वार्थः अन्येभ्यो पाठता २८ योगको भावं ... नार्थं ... सहिताः दक्षिणाये
नदक्षिणाः नाथवादक्षिणाः ... २७ यवसं तृणावलिः ... २८ सर्वान् ... कंपनान

श्री॰
भाग॰
पूर्वा॰
९८

अवलिमानां आआविनानां हे हिचदेमनां पुनन स्पनयन श्रीमदेनयः हंमोगर्वेःनं ४ विमानलामेघानां
नाह अहवेतिस्त्वन्नेअनेतरमेवागामिष्यामि मरुद्गणे देवगणोः सह ७ मघवता इंद्रेणानिर्षुक्ता वधनं येषांते
प्रलयाग्नि प्रायेणावद्धा असन्नदा निर्भिन्ना वेपनाः स्तंनः आसारैः धारासंपातैः गोकुलंपीडयामासुः स्तनयित्नु

यथोप्रियावलिमानोह्हसेनापायितात्मनां पुननश्रीमदस्तंभं पञ्चनयनसेतयं ९ अहंहेवगवनं
नागामाहयाङ्गभेअजं मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नंदगोष्ठनिनाशया २ एवं कः इन्द्रमघवनाम्नामेघा
निमुक्तवेपनाः नंदगोकुलमासारैः पीडयामासवोजसा ८ विद्योतमानाविद्युद्भिर्नेदतः स्तनयित्नुभिः
तीव्रैमरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ९ स्थूणास्थूला वर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः जलौघैः प्ला
व्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतं १० अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः गोपा गोप्यश्च शीतार्ता
गोविंदं शरणं ययुः ११ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासारपीडिताः वेपमाना भगवतः पादमूल
मुपाययुः १२ राम राम॰ राम॰

मिरश्चानिर्मितेर्दतः गर्जतः मरुद्गणैरावहमहादिवा क्रुसमूहैः नुन्ना प्रेरिताः जलशर्कराः जलोपलान् ९
स्थूलवत्स्थूलाः अभ्रेषुमुंचत्सु सत्सु नतोन्नतं ततं निम्नम् उन्नतं हि प्रतीतं यथा भवति तथा भूर्नादृश्यत १० जात ९८
वेपनाः जातकंपाः ११ शरणागतानां पतिः शिशिरच्छिद्रहेतुः इति १२ राम॰ राम॰

91

पंचविंशे हृतपूजोऽव्रजनाशाय वर्षति छत्रमिति गिरिमासाद रक्षद्गोकुलं प्रभुः कृष्णनाथेभ्यो नंदादिभ्यः १
क्रुद्धः गणमिन्द्रः सांवर्तकं नाम संवर्तः प्रलयः तत्कर्तारो ये मेघाः तेषां प्रसिद्धं गणं प्राचोदयत् प्रेषयामास नन्व
कथं कृष्णनाथानां तान् महात्मा शक्रो स्वामी संभावनया निरस्तविवेकत्वादित्याशयेनाह वाक्यं चाहेमा
न्यिति ब्रुवः ईशमानी अहमेव ईश्वर इति मन्यमानः २ देवहेलनं देवस्यावमानना ३ अदृढैः असमर्थैः कर्म
मयैः क्रियानिर्वर्त्यैः क्रतुभिर्नाममात्रेण नौनिभैः नाममात्रेण या नौका तत्सदृशैः आन्वीक्षि

श्रीशुक उवाच । इंद्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहितां नृप गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नंदादिभ्यश्चुकोप
सः १ गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चांतकारिणां इंद्रः प्रचोदयत् क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत २
अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसां कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनं ३ यथादृ
ढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नामनौनिभैः विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षंति भवार्णवं ४ वाचालं बा
लिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमानिनं कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियं ५ राम

कीमात्मानात्मविवेकनिरूपणं ४ न वाचालं संबहुभाषिणं बालिशं शिशुप्रायं स्तब्धं अनम्रं पंडितमानिनं पंडितंमन्यं
भवत्स्वमविनीत अज्ञं निंदायां योजितोऽपि ईश्वरभावनी श्रीकृष्णेनेति तथापि बालवाक्यं शास्त्रं यानि वाल
घ्य मर्त्यं शिशुं बलिं रथि मानं तस्य मन्यस्य स्वाभावादन्य स्वस्तं नास्ति यो यस्मात् सर्वेन्तर्यामिनः पंडि
त मानिनं स्वलविदा बहुमाननीयं कृष्णं मदानंदरूपं पंचप्रकृत्यंतः यापि भक्ते वा तस्य तन्मन्यमानपापानि यथा
नमिति ५ राम राम राम

यथोपजोषं यथासुखं सव्रजाः शकटमंडलीसहिताः २० सव्रजाः शकटमंडलीसहिताः सोपजीविनः भृत्याः
पुरोहितादिसहिताः यथावकाशं संकोचेनस्थिताः २२ पदात् स्थानात् सप्तदिनानियावत् २३ व्युदप्रायाः

अथाह भगवान्गोपान्हे ऽम्ब तात व्रजौकसः यथोपजोषं विशत गिरिगर्तं सगोधनाः २० न त्रास इह
वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः २१ तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णा
श्वासितमानसाः यथावकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः २२ क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा
तैर्व्रजवासिभिः वीक्ष्यमाणो दधाराद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदात् २३ कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येन्द्रो
ऽतिविस्मितः निःस्तम्भो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् २४ खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं
च दारुणं निशम्योपरतं गोपान्गोवर्धनधरो ऽब्रवीत् २५ निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भ
काः उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः २६ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनं श
कटोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः २७ भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः पश्यतां
सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया २८

92

विगतोदकप्रायाः स्वल्पजला जाता इत्यर्थः २६ शकटोढोपकरणं शकटैरूढं उपकरणं भाण्डादिकं य ५५
था भवति तथा गोधनमादाय शनैर्निर्ययुः २७ राम·

तोयतोपीनां प्रार्थनमाह तमेव नार्थाय स्वतहोऽकालेनवोऽकालेवर्षणः प्रस्माकं देवादिन्द्रात्रातेरतिन्मदेहिः २३ वि
तापन्नासूर्वं पेवकृपितेनेन्द्र एकेनतहस्तेनैकस्य मेनेनदाह २४ अपवतकनयस्यनहर्षतोऽग्निपातविवा
तोऽयस्मित्नत अतिवातशिलामयशिलाप्रवृष्टे २५ नत्रप्रतिविधि प्रवन्धो वर्धनो द्रलमाह २५ प्रतिविधि
प्रतीकार स्वसामर्थ्येन स्वपयिष्यामिनेवचसाया लोकेश्वमानिताश्रीमदलहतोन मोहरिष्यामि बहुवचने।

इसलक्ष्मणमहाभागलवायंगोकुलेमभो ज्ञानमहेसिद्देवान्ः कपिलाङ्गकचलल २३ शिलावर्षवि
पातेनक्षम्यमानमवेतेन निरीक्ष्य भगवानमेनेकपिलेन्द्रकृतंहविः २४ अपवतम्लनवर्षं अतिवा
तशिलामयेस्वयामेनिहतेस्वाभिविंहीनागायवर्षति २५ नत्रप्रतिविधिःसम्यगात्मयोगेन
साधये लोकेशमानिनामोञा इतिघेश्रीमदंतमः २६ नहिमद्वाचयुक्ताना सुरालामीश
विस्मयः मतो सतोभ्रानभगः प्रणामायोपकल्पते २७ नस्यात्मच्छूलेगोसमन्नायमम्वि
गृहे गोपायस्वात्मयोगेन सोयमेवव्रतप्राहितः २८ इत्युक्तैकेनहस्तेनोकत्वागोवर्धनाच
ले दधारलीलयाकृष्णः छत्राकमिवबालकः २९ राम० राम०

नवनन्नादीनमित्येति २९ ननुदेवाः सात्विकाः तद्दत्ताप्रकृनस्तेषांतमः नयाहनहीतिमदावः मतो
मदकिंवानन्तुमतानां स्वरालां ईश्वरावयमितिविस्मयो गर्वो हि यद्दिहस्याप्रहतत्तेष्वनष्टमतः तेविवनेसा मानभ
गः अनुग्रहएवेत्याह सत्वमिति २० गोयाथेरातिथ्यामिति सोयमेवत्राव्रतो नियमः सवत्सानामात्रादि २१

श्री
भाग॰
चू॰
१०

यद्यस्मात् बालकस्य कृष्णस्य अद्भुतानि कर्माणि तस्मात् ग्रामेषु गोपेषु कथं जन्मार्हति आत्मजुगुप्सितं ग्रा-
म्याणां हे अद्भुतानि कर्माण्युद्दिष्टानि दशभिः यः सप्तहायन इति २ सप्तहायनः सप्तवार्षिकः कथं बिभ्रत् स्थित इ-
ति पुष्करं पद्मं गजराट् महागज इव ३ महौजसः महाबलायाः तनोः वयः प्राप्यैव अनेन बाल्यकाले न यथा पीयते ४

गोपा ऊचुः बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै कथमर्हत्यसौ जन्म ग्रामेष्वात्मजुगुप्सितं २ यः
सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ३ तोकेनामीलिताक्षेण
पूतनाया महौजसः पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ४ हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य
चरणावुदक् अनोऽपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतं ५ एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा
दैत्येन यस्तृणावर्तमहन् कण्ठग्रहातुरं ६ क्वचिद्धैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले गच्छन्नर्जुनयो-
र्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ७ वने संचारयन्वत्सान्सरामो बालकैर्वृतः हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुख-
तोऽरिमपाटयत् ८ वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशन्तं जिघांसया हत्वा न्यपातयत्तेन कपित्थानि च लील-
या ९ हत्वा रासभदैतेयं तद्बन्धूंश्च बलान्वितः चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितं १० रामे॰

अथ शयानस्य मासस्य त्रयः परिच्छेदकाः यस्य उदक् ऊर्ध्वं चरणौ हिन्वतः चालयतः प्रपदेन पादाग्रेणाहृ-
विपर्यस्तं विपरीतं अनः शकटं अपतत् ५ यो दैत्येन ह्रियमाणः सन् तृणावर्तमहन् कण्ठग्रहातुरं यथा स्यात्तथा ६
हैयंगवस्तैन्ये नवनीतचौर्ये बाहुभ्यां तावपातयत् इत्यन्वयः ७ हन्तुकामो यस्तं बकं वेशं अरिं बाहुभ्यां

१००

निर्भृताः पूर्णाः यथायथं वयोऽनुरूपं परिरंभणादिभिः समीयुः उपजग्मुः सदाशिषः श्रेष्ठा आशीर्वादाः २९
बलिनां वरः बलिनां श्रेष्ठः स्नेहकातराः तथाविधानि गोवर्धनोद्धरणादीनि कृतानि गायन्त्यः गोपिकाः
त्यः ईयुः ययुः कृष्णगतो यथा प्रेम्णा हृदि स्पृशन्तीति हृदिस्पृशस्ताः यद्वा कृष्णम् तस्य गुणैर्ननता सा

तं प्रेमवेगान्निर्भृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरंभणादिभिः गोप्यश्च सस्नेहमपूज
यन्मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः २९ यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च बलिनां वरः
कृष्णमालिंग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ३० दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगंधर्वचा
रणाः तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ३१ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि देवप्र
चोदिताः जगुर्गंधर्वपतयः तुंबुरुप्रमुखा नृप ३२ ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रि
तो राजन्स्वगोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मु
दिता हृदिस्पृशः ३३ इति श्रीभागवते दशमे पंचविंशोऽध्यायः २५ शुकः एवंवि
धानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः १

हृदि स्पृशन्तीति हृदिस्पृक् तस्य ३३ इति दशमे पंचविंशः २५ षड्विंशे विस्मितान्गोपान्कृष्णस्या
द्भुतकर्मभिः नंदो गर्गोक्तिमाख्याय तदैश्वर्यमबोधयत् समभ्येत्य नंदं समभिगम्य यद्वा ते

श्री भा॰ द॰ सु॰ १८१

तत्तस्मान्नन्द कर्मसु विस्मयो नास्तीति नंदस्योक्तिः ॥ २२ ॥ इत्यद्धा साक्षान्मां प्रति समादिश्य गर्गे स्वगृहं गते
सति तदानीं मन्ये मानोस्मि ॥ इदानीं कृष्णं नारायणस्यांशं मन्ये ॥ अक्लिष्टेनः अक्लिष्टकारिणमिति ॥ २३ ॥ गर्गगीतं
दृष्टश्रुतानुभावकरमनुस्मरन् ॥ प्रकटितं प्राप्तमस्य प्रीतिं प्रार्थयन्ते देवइति ॥ २४ ॥ यज्ञविप्लवेन या रुट् तया देवे इ
न्द्रे वर्षति सति ॥ वज्राश्मवर्षानिलैः वज्रानि जलशार्करवातीवायुभिः सीदन्तः पालाः पशवः स्त्रियः सीदन्ति पालाः पश्चा

पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः २० य एतस्मिन्म
हाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः २१ ॥ तस्मान्नन्दकुमारोऽयं
नारायणसमो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥ २२ ॥ इत्यद्धा मां समादिश्य गर्ग
च स्वगृहं गते ॥ मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ २३ ॥ इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं
तं व्रजौकसः ॥ दृष्टश्रुतानुभावास्य कृष्णस्यामिततेजसः ॥ मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्म
याः ॥ २४ ॥ देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मवर्षानिलैः ॥ सीदत्पालपशुस्त्रियात्मशरणं दृष्ट्वानु
कम्प्युत्स्मयन् ॥ उत्पाट्यैककरेण शैलमबलो लीलोच्छिलीन्ध्रं यथा ॥ बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेन्द्रमदभि
त्प्रीयान्न इन्द्रो गवां ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः २६

वः स्त्रियश्च यस्मिंस्तत् ॥ तथा आत्मा स्वयमेव शरणं यस्य तं गोष्ठं दृष्ट्वा ॥ अनुकंपी दयावान् ॥ उत्स्मयन् सोऽपि
मनाग्विकुर्वन् ॥ शैलमुत्पाट्य अबलो बालो लीलार्थं मत्स्मिलिंद्र यथा ॥ एकेन करेण बिभ्रद्धरन् ॥ गोष्ठमपा
त् पालितवान् एवं महेन्द्रमदभित्तद्गर्वापहः इत्यन्तेनाध्यायार्थं स्मारयति ॥ स एवेभ्यः नः कृष्णः नः प्रीयत्

श्रीभागवती २५ ॥ हरिभक्तिः २६ १८१

आशीविषवतो मृतिकुरविषः यासौ गृहीदः वग्राशीविषन मादीदमम् ॥ गोपानिकः हाभावि
कः कथमिति किं सर्वेषा मान्य स्यादिति शंका ॥ सुकृमयति विस्मयेनाभिनाथे न वदति ॥ कसम

प्रलंबे वा तदपि नेत्रायुगं वलेन बलशालिना ॥ प्रमोदयद्भिर्गोपगणैर्गोपाद्या रामवह्निनः
२२ ॥ आशीविषतमाहीन्द्रदमनाद्विमृदाह्रदात् ॥ प्रमत्तोऽह्यप्यमुष्ना वंको सौ नितिविषा
द्वा ॥ २३ ॥ दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन्सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ॥ नंदते नय स्मात्सन्ध्याप्यात्म
निकः कथं ॥ २४ ॥ क्व सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणम् ॥ ततो नो जायते शंका व्रज
नाथ तवात्मजे ॥ २५ ॥ नंद उवाच ॥ श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शंका च वो मुके ॥ एनं कुमारमु
द्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ २६ ॥ वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनुः ॥ शु
क्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ २७ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्म
जः ॥ वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ २८ ॥ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य
ते ॥ गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ २९ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकु
लनंदनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ ॥ ३० ॥ राम०

तापन इति ॥ ३१ ॥ प्राक् पुरातनमेव गर्गो वाक्यं वाक्यं न स्मृतिनष्टं दृष्टीलेनेन निरन्तसंभाननमा
मस्तन्तावद्यातक मे इदानीं तेनैव वाक्येन गायान् परिहृतानि स्मृत्यामिति ॥ ३२ ॥ राम०

श्री· भा· पू· १०२

हे ईश तत्कृता नो भवितुमर्हन्ति देहलोभयोः परस्पराश्रयतानन्तकृताः देहसंबंधकृताः तदेवाः लोभादयः होभमम्
माहात्म्यसर्वति ननु ज्ञानिनामपि ते दृश्यंते अत आह अबुधलिंगभावाः अज्ञानिनां [illegible] अज्ञानसंबंधकृतत्वार्थः
यावद्ग्रामादिसर्वताबज्ञानितमेवासिद्धमित्यर्थः लोभाद्यभावविषयान्नमयोदिरूपमित्याह तथापीति ननु तर्हि
देममसतो यालयुक्तस्य काशंकिः किं वा कारणं कोवारिगोऽस्य पाकृतस्य तत्राह पितेति जगतो विपितो जनकः श्राकृत

कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो ये बुधलिंगभावाः तथापि दंडं भगवान् बिभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै
खलनिग्रहाय ५ पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंडः हिताय चेच्छातनुभिस्स
मीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ६ ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनः त्वां वीक्ष्य कालेऽभ
यमाशु तन्मदं हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनं ७

परेशास्त्रधीशो नियंतेति इहुधारणोदिन्नयम् कालत्वात् समर्थः तस्मात्तदंडाली लावतारैः समीहसे नवस
मीहालीलैव जगदीशमानिनामस्माकं मानं विधुन्वन्नित्यर्थः कथमेतदित्याह ह्यइति ६ मद्विधाज्ञा इति
अज्ञाः अज्ञता जगदीशमानिनः कालेभयकाले विपद्याश्रयन्तिहष्ट्वा त्वामभयंभयरहितं वीक्ष्य आशु तन्मदं
जगदीशमदं हित्वा विगतगर्वाः संतः आर्यमार्गं भजंति अतः खलानामपि शासनं दंड इत्यर्थः एवंभा
गावन्नुरूपमभिप्रायं बालवदेव त्वमापयति सत्वमिति ७ राम· राम·

95

१०२

षड्विंशत्सप्तम्यन्तः षड्विंशोऽवसानोऽहति: यत्र तत्पञ्चविंशत्या वर्तविंशति: इत्यत्र समविंशेन
रालेखकस्य प्रभवयाम् । वर्णितं मम मीढाम्या समिषेकमहोत्सवः गोवर्धने धृते शैले इति शुक्र
त्वमभवन्नाममवेतनः नचेदं प्रागनेकिं कृतं वा लत्यादि विविक्तं उपमोमन्यादिना प्रयाहहरामे
रित्यनेन ग्रथन १ विविक्तं वर्णनेपादयोः १ पद्मर्शनमप्रकाकृष्यमतः कवेहलनः कवाव
नः २ प्रथमश्रीकृष्णस्य पक्षनश्या सोऽनुभावः हृष्टः पक्षतानभावोपनसङ्कः नहरिलेकेशा
हमिति मयेऽयस्यसः नयममापत्यं तमसह इति वक्तनवनावर यथायोनालवनपानग्रा।

मूलं: गोवर्धने धृते शैले आसारादिति भेजे गोलोकाराद्भगवान्के स्वसारभिः शक्रएव
१ विविक्तं उपसंगम्य प्रीतिः कृतवेलनः पद्मसंपादयो वेनकिरीटेनार्कवर्चसा २ इ
ष्टप्पक्षता नभावोऽस्य कृष्णस्यामित तेजसः नहष्ट्वलोकशामरइंद्रः प्राह कृतांजलिः ३
विशुद्धसत्वं तवधामशान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कं मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो नवि
द्यतेते ग्रहणानुबन्धः ४ ग्रम॰

कृतमिति वक्तनर्थिः ३ विशुद्धसत्वं
नः कृतवाक्यमाह विशुद्धस
धामसह्रूपशान्ति मेकरूपं अतएव तपोमयं मदुरजानं सर्वेस्वमित्यर्थः कृतः ध्वस्तरजस्तमस्कं यतः प्रत
श्रविद्यमतेरजसमसीयस्मिन् अतएवायमस्मदादिषु दृश्यमानो मायाकार्यं रूपो गुणसंप्रवा
हः गुणैः संयोगानेहतितथामसमादइत्यर्थः अतएव नविद्यतेयतः अग्रहणो ज्ञानेनाववप
नं इति तथा सर्वेतसमेताना त्वीनेषः अज्ञानमेव योदायराग्रज्ञानतन्मेकं तररूपसंबंधोनसः नचा

श्री०
भा०
मूली
१९३

आसारवायुभिः गोष्ठनाशायेदमकृतं चेष्टितम् १२ तथापि मोऽहं त्वयानुगृहीतोस्मि ध्वस्तस्तम्भ इत्यादि यतःस्थ्योद्यम इतिच्च ईश्वरं त्वामिति प्रायेण निर्वहितं भगवानपि तं वैवाहमयेति १४ इंद्रश्रियादेवतानाम १५ दंडपा
णिः बहुवचनं करणात्तयामि प्रायेणानन गतश्च स्वर्गोपि तं वैवस्वतादिति चेन्न यादृक्कृपयामिति मदनुशासनेन य

मयेदं भगवन्गोष्ठनाशायासारवायुभिः चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना त्वयेशानुगृही
तोस्मि ध्वस्तस्तंभो वृथोद्यमः ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः १३ शुकः एवं संकीर्तितः
कृष्णो मघोना भगवानमुम् मेघगंभीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् १४ मया ते कारि मघवन्मख
भंगोनुगृह्णता मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येंद्रश्रिया भृशम् १५ मामैश्वर्यमदांधो हि दंडपा
णिं न पश्यति तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् १६ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मे
नुशासनम् स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः १७ अथाह सुरभिः कृष्णमभिवंद्य मनस्वि
नी स्वसंतानैरुपामंत्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् १८ कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्म
न्विश्वसंभव भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत १९

96

आमूर्वितत्र स्थीयतामित्यर्थः युक्तैरप्रमत्तैः स्तंभवर्जितैर्निरहंकारैः हे कृष्ण कृष्ण इंद्रेणाहृता भवता सनाथा
यथा कृतार्थिता इत्यर्थः १८ १९ १९ १९ १९ १९३

यदेवं नामेव ग्रसतीमतिः पुनर्मा भूत् इति प्रार्थनानंतरं महानयमपराधः गोवालकरूपः कथं हंतव्य
इति वेदनमाहनवेति ८ भुवो भराणां पुनः चंडरूपाणां नन्यानां नरूपाणां च हननाभाराणां नन्यपस्पृष्ट
भावत्सृपतीनाममभवाय रवभवो यत्रुको ग्रहणात्मविनाशभवाय श्रोतोमममनुतोवकन्वादत्पनापरा
धिनोपिलंतव्यमितिभावः त्वमायवत्रभमत्कृतोनि नमइति नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायनमः पुरुषा

सत्त्वं यथैव ऋषयेऽस्मृतयत्कृतोऽहं सत्त्वविद्रुमः प्रभावम् देवं प्रभोथाईसिशुद्धचेतसो मे
वपुनर्भवतिवीक्षामेस्मतो ८ तवावतारोयमंशादतेयो भुवो भराणां पुरुषाणामनन्यना च
सृपतीनामभवाय देवभवाय युग्माश्रु श्रहणाल्लुवर्तिनाम् ९ नमस्तुभ्यं भगवते पुरु
षाय महात्मने वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः १० त्वमकुण्ठापानरेहाय वि
श्वद्रष्टानमूर्तये सर्वेशे सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ११ ताम·

य प्रवीनयोमिति महात्मनेऽग्रेनः स्यात्तु सपतिं हि त्राय कृतः वासुदेवाय सर्वनिवासाय सा
त्वतां यादवानां पतये न हि किम हि यादवानेमाह शिवाभक्तानां कृदेन श्रूकृपा लीलादेहाय तत्रा
पि विश्वद्रष्टानमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै मा मूर्च्या सर्वस्मैकृतः सर्वस्य बीजाय कारणाय तत एव सर्व
भूतानात्मनेनमइति कृतागोमहत्मनेनाके मपराधनिवेदयति मयेदमिति ११

श्री
भाग.
पू.
१०७

देवनिकायेषु देवसमूहेषु केनचः प्रदर्शनीया मत्कृपा इत्यर्थः भावः गोपदृष्टीनामपि हताभाईतामनयन् अग्र
वैनित्यर्थः २९ नानारसौघाः लीलास्विवाह्निमः श्रक्षेष्ठपत्याः कथमपि विनेव पका ः उभयथा श्रीलाइमः ३
स्मानीनू गर्भगतान्मानीन् उत्क्षत्रान् बहिः प्रकटान् अविश्र्वतविभक्तः २ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दश
मेसप्तविंशः २७ अष्टाविंशतितमेनदानवधनेवरुणालयात् वैकुंठदर्शनेनाथगोपानामनुवर्णितं गावधे
नेनकृतदेवनिकायकेनवोपवाकिरंश्वास्कृतपुष्पवृष्टिभिः लोकाः परं निर्वृतिमाप्नुवंस्तुयो।
गावंस्तदा गामनयन्ययाकृताम् २९ नानारसौघाः सरितोहतापश्यासन्ददनुतः श्रेष्ठ पयः।
प्रययोगियोविभ्रकन्मणीन् २७ कृष्णेभिषिक्तेतानिसर्वाणिकुरुनंदन निर्वैराण्यभवंस्ता
तकूराण्यपिनिसर्गतः २८ इतिगोगोकुलपतिंगोविंदमभिषिच्यसः अनुज्ञातोययौशक्रो
वृतोदेवादिभिर्दिवम् २९ इति भा व द म प्तम ष्टो ध्यः २२ शुकः
एकादश्यांनिराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् स्नातुंनंदस्तुकालिंद्यांद्वादश्यांजलमाविशत् १
तंगृहीत्वानयद्भृत्योवरुणस्यासुरोंतिके अविज्ञायासुरींवेलांप्रविष्टमुदकेनिशि २ तम.

नेसमम्कृत्यवशेहत्वापुरंदरंनेदानयनतः कसोवरुणंववशेनव कलामात्रायांद्वादश्यांपारणमि
तिवशान्सुरीवेलामविज्ञायेवारुणास्यानुबोमवशानुवलेननिषुपदकेप्रवि तदस्मिनोवरुणस्यभृत्या
नयदितितथाचशास्त्रे कलावाद्वादशीदृष्टा निशीथादूर्ध्वमवहि आमध्याह्न क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शं
भुशासनादितिवदंतिचवरुणाः अज्ञानतामामकेनामि श्रीभगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः २ तम. १०७

त्वंनः परमंदैवंदेवताहे जगत्पते गोविप्रदेवानां ये श्रमेव साधवः तेषां भवाय अभ्युदयाय त्वमेव नन्व
वतीनामिंद्रोऽसि इत्यत आह इंद्रमिति २० अतएवं रक्षस्व इत्याह यत्स्तंध्यः ननु देव इंद्रो भवति मनुष्योऽहं
कथमिंद्रो भवेयामिति चेदत आह अवनीर्णोऽसीति २१ सुरभिरात्मनः पयसाभ्यषिंचत् इंद्रश्च

त्वंनः परमकं दैवं त्वंन इंद्रो जगत्पते भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः इंद्रं नस्त्वा
भिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा चोदिता वयं अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तये २१ शु
कः एवं कृष्णमुपामंत्र्य सुरभिः पयसात्मनः जलैराकाशगंगाया ऐरावतकरो
द्धृतैः २२ इंद्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः अभ्यषिंचत दाशार्हं गोविं
द इति चाभ्यधात् २३ अहं हि इंद्रो देवानां त्वं गवामिंद्रतां गतः गोविंद इति लोके
त्वां गास्यंति भुवि मानवाः २४ तत्रागतास्तुंबुरुनारदादयो गंधर्वविद्याधरसिद्ध
चारणाः जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संननृतुर्मुदान्विताः २५

काशगंगाजलैः २२ देवमातृभिः देवैर्मातृभिः अदित्यादिभिः देवैर्मातृभिः प्रेरितो गावः पशू
न् गाः स्वर्गवा इंद्रत्वेनाविंदत् तल्लेभिरे गोविंद सम्भ्यधात् नामकरणं चान्वितमर्थः २३ यम॰

श्री भा. द. टी. १९५

औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते ते अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयामुपाधास्यदुपधास्यति नो अस्मान्
प्रति वा इति विमृशतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ११ इति एवंभूतं स्वानां तेषां संकल्पमनोरथं अखिलदृक् सर्वज्ञः
स्वयमेव विज्ञाय तेषां संकल्पसिद्धये कृपया एतद्वक्ष्यमाणमचिंतयत् १२ अविद्या देहाद्यहंकारः ततः
कामः ततः कर्म तैः उच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वीयां गतिं न वेद १३ स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं वैकुंठा

ते चौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरं । अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ११ इ
ति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयं । संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिंतयत् १२ ज
नो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः । उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् १३ इति
संचिंत्य भगवान् महाकारुणिको विभुः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् १४ स
त्यं ज्ञानमनंतं तत् ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यंति मुनयो गुणापाये समाहिताः १५

ख्यं तमसः प्रकृतेः परं देहादिषु स्थितानां दर्शनमशक्यमिति प्रथमं देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्श
यामासेत्याह सत्यमिति १४ सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडमनंतमपरिच्छिन्नं ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं शाश्वत्
सिद्धम् गुणापाये गुणानां मोहे ज्ञाने निर्गते यत्पश्यंति तत्तथैव दर्शयामास १५

98

९५

नानो भगवद्भयवशाप्तमभयदः मा भैष्टोऽत्यभयं ददत् नेदं पितामहोऽप्यस्य समीपं १४ स्थवयेसा
श्रेष्ठतम ५ ग्रहदानीममयाहदो निभृतात्मनः यस्त्वदृशं न जानात्येव प्राप्य श्रामभित्यर्थः
यहानिभृतः प्रणमनाय इति किञ्चाथवा श्रोधिगतः सर्वेत्वा काशपतिताऽपीत्यर्थः इतः प्र
वेनेवविधोऽर्थोऽम इत्यर्थः किंच समस्तारोपितिनि रममइत्या शापनाद त्वत्पादभ्रान इति श्रुधनः

[illegible] गोपालास्तमपृष्टंतः कस्य वामेति वक्तुमुः भगवांस्तदुपश्रुत्य पितृदेवहितादनम् [illegible]
३ नेदं पितामहो राजन्नस्माभमयदोऽहरिः ४ प्राप्नवान्स्फटीकेशो लोकपालाः [illegible]
पर्येषा महत्याप्रनयित्वाहृत्तनदृशं नमहात्मवः ५ वचनः श्रुद्यमेनिभृतोऽहेदीश्वा [illegible]
घाथोधिगतः प्रभो तवाहमातनभगवान्नवाप्रः परमसुनः ६ नमस्तुभ्यं भगव [illegible]
ते ब्रह्मणे परमात्मने नयत्रणुयत्रेमायालोकस्थितिविकल्पना ७ ग्रजानता माम [illegible]
केन शृङ्केनाकार्यवेदिनां श्रानीतोऽयं तवाङ्घ्रितनभोद्यनमहीसि ८ गोविन्दनीः [illegible]
यनामघषितवमाल ९ श्रुकः एवं श्रमाद्विकः कमाभगावान्सर्विलोचनः श्रा [illegible]
दायामात्यपितरं वश्रूनां वाचवलम्भदम् १० नेदस्तनीद्वियत्स्या लोकपानमदार [illegible]

पाकोऽत्वम् ६ भगवतेनिवृत्तिशयेष्ठ्यणीय ब्रह्मतो मूर्त्तायपरमात्मने एवं सीवनियंत्रे नवरेतः
नयवृति लोकस्य स्थितिविकल्पयति वामायात्सायन्नेनमुखाने श्रुविषमाने वतिहानीत्यर्थः
७ श्रीद्वियमहत्पूर्व लोकपालस्य महारयमश्रमयोलोकस्थितिविकल्पनामायानघ्र

त्पुनर्विशेषतया स्मार्यमाणेषु हि प्रमुख्ययोर्हरेः गोपीभीरासमुखं संभोगसुखा ‥ पंकोल्लके ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकं
दर्पदर्पहा जयति श्रीपतिर्गोपीरासमण्डलमण्डनः ननु विपरीतमिदं परदाराविनोदेन कन्दर्पविजेतृत्वप्रतीतेः
मैवं योगमायामुपाश्रितः आत्मारामोऽप्यरीरमत् साक्षान्मन्मथमन्मथः आत्मनावरुद्धसौरतः इत्यादिषु
स्वातन्त्र्याभिधानात् तस्माद्रासक्रीडाविडम्बनं कामविजयख्यापनायेत्येव तत्त्वम् किंच शृङ्गारकथापदेशेन
विशेषतो निवृत्तिपरेयं पञ्चाध्यायी इति व्यक्तीकरिष्यामः तावच्छीरिति यातावलाव्रजस्त्रियः समयसार

शुकः भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः तदो
डुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शन्तमैः स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् प्रियः
प्रियाया इव दीर्घदर्शनः २ दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुङ्कुमारुणम्
वनं च तत्कोमलगोभी रञ्जितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ३ राम राम

मुपाश्रितवानिति प्रतिकूलमित्यर्थः तदा तस्मिन्नेव क्षणे तत्प्रीतये उडुराजः चन्द्रः उदगात् उदितवान् दीर्घका
लेन दर्शनं यस्य सः स्वप्रियायाः स्मरणेन वक्त्रं कुङ्कुमेन यथा प्रियो विलिम्पति तथा प्राच्याः ककुभो मुखं
शन्तमैः सुखतमैः करैः रश्मिभिः अरुणेन अनुरागेण विलिम्पन् अरुणीकुर्वन्नित्यर्थः सप्रसिद्ध उडुराजः
तथा चर्षणीनां जनानां शुचः संतापं ग्लानीं मृजन् अपनयन् २ कुमुदविकसनं विद्यते यस्य तं कुमुद्वन्तम् अखण्डमं
डलं रमायाः आननस्य मुखस्य आभा यस्य तं नवकुङ्कुमारुणम् एवंविधं चन्द्रं तथा वनं च तस्य कोमलैः गोभिः रश्मिभिः रञ्जितं दृष्ट्वा
कलं मधुरं जगौ आगायत कथं वामदृशां वामाः कमनीयाः दृशो यासां तासां मनोहरम् ३

ब्रह्महृदं ब्रह्मैवाक्रूरः तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात् ते ब्रह्महृदं ते तन्नीताः प्रापिताः तत्र त्रि
मग्नास्तत्र शय्या क विशेषमाह पुनः कृष्णेनोद्धृताः समाधेर्वियोज्यापिताः सन्तो ब्रह्मणः तस्यैव लो
कं वैकुंठाख्यं ददृशुः नतु ब्रह्मणि निमग्नाः पुनर्लोकदर्शनप्रवृत्तिरभवेत्याशङ्क्याह इति यत्र यस्मिन्नक्रू
हृदि निमित्ते सलिले ब्रह्म अग्रा दृष्टवान् पृथक्पतीतिस्तु वाशब्दान्तरागमकत्वादुक्तनिर्देशः तस्मात्
तं स्तुवैयं भगवतीति किं विदूष्यसंभावितमित्यर्थः अथवाक्रूरतोऽयं ब्रह्म दृष्टवान् तस्य पद्मनाभस्य

ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा १६
नंदादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानंदनिर्वृताः कृष्णं च तत्र छंदोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः १७
इति श्रीभागवते दशमस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः २८

ब्रह्माक्रूर इति नाम ते हृदं नीताः सन्तो ब्रह्मणो लोकं ददृशुः पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः पूर्ववत्तं दृष्ट्वा विस्मि
ता बभूवुरिति नियतवह्नि तान्वयेऽत्र शरीरिरुक्तस्य नाप्रमादयति यद्वाऽक्रूराध्ययनाद्यधिगमिष्यति
भाविततनिर्भयवत्पुराः नाक्रूरः अक्रूरो योगी मनसा निवृत्तो सत्यं परलोकमधिगच्छति तथा
१६ तत्र तस्मिन्नन्दादयः कृष्णं छंदोभिर्वेदैः स्तूयमानं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः इति दशमेऽष्टाविंशः २८

श्री
भा०
कृ०
गुर्जी
९१

नरश्चोपविनिर्गमो यामिन्त्याः प्रागतिज्ञावनायुक्ता स्मरानितं यः स्मरतीत्यर्थः किंतस्तदानीमेव तं परमात्मानं प्री
त्यर्थं ध्यानतः प्राप्तः सतो गुणमयं देहं न इति श्लोकद्वयेनाह दुःखेति एतन्न कथं जह्यः परमात्मने तेजावा
भावाविन्याशकाह नावञ्च आपीति न हि वक्तुं शाक्यं उद्दिश्य पेत्ते ब्रह्मयामस्त्वपि चीनाम न च दिव्यभावः
नक्ततस्याघि प्रारब्धकर्मवैयम्येति कथं जह्याह सद्यः प्रलीयन्ते इति ननु कथं मोगमेव तेजः प्रारब्धक
र्मक्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह दुःखेति दुःखमहायः प्रेमविरहाः तेन तीव्रतापाः तेन प्रतापिताः

दुःखमहाप्रेमविरहतीव्रतापप्रतापिताः आनन्दप्राप्त्यानुतापक्षीणनिःशेषात्क्षीणमंगलाः १० तमेव परमा
त्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः जहुर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबन्धनाः ११ राजोवाच कृष्णं विदुः प
रं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् १२ श्रीशुक उवाच उक्तं पुरस्तादेतत्ते
चैद्यः सिद्धिं यथा गतः द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः १३

सम्प्रभाविताः सोऽन्ताः अतो ध्यानेन परमात्मप्राप्तिः तत्कालसुखदुःखाभ्यां बन्धःशेषकर्मत्यागात् गुणम
यं देहं जहुरिति ११ ननु यथाप्यतिपुत्रादीनां वक्तव्यैश्च मन्येऽपि न तु जनानां मोक्षः तथा ब्रह्मभावात् एवंके
ष्वपि ब्रह्मत्वज्ञभावे न तत्प्राप्तिः कथमासां देहादिना कृतैः कथं विदुः परं कान्तमिति परिहरति १२ अयमा
वः जीवस्याहोऽन्ते ब्रह्मत्वे हरिस्तु हृषीकेशत्वादनादृतम् अतो न तत्र ब्रह्मत्वज्ञापेक्षेति ननु देही कथमनादृतः
स्यादित्यत आह उक्तमिति १३ राम राम राम

२०

100

मलापितउत्तमोयाभिः ताः सकोतोयत्रतत्र गीतध्वनिः मार्गेणा
मुग्धा यत्नाय अन्योन्यममलहितः मलापितउद्यमो याभिः ताः सकोतोयत्रतत्रगीतध्वनिः मार्गेणा
नयमः नवनवगनयेवलानिकुञ्जलानि यासां ताः श्रीकृष्णस्य कुशलकृष्णवर्णानतमवर्णा विज्ञाना
ननुत्तमाम वश्यविस्मकर्म निर्मूति आननयन्य इवार्थविमिनं कर्म विद्यायमनुस्मरेदाह ४ पयः स्व
लीलालापामभिप्रियतनत् काथमप्रती हमाणाः काश्चिद्यथुः मयाव गोपुमकलान्नपकीमन

निशाम्यवीतेनतदनेनगवर्थेनवज्रास्त्रियः कृष्णविषमामानसाः मानगुरुमोन्यमलहितोय
माः मयत्रकान्तानवलोनकुञ्जलाः ६ इहस्यामियथुः काश्चिद्धाहाहिता ममसकाः
पयोविभ्रिमसेयावमनहासापरायथुः ५ परिवद्धयत्पलहिता पायययपः शि
शुरूपयः भ्रूभ्रूमेनः पतीन्काश्चिर्दश्रुत्वापायमभोजनम् ६ लिपत्नः प्रसन्नमामा
श्रमेनः काश्चलोत्रने स्तनलवत्ताभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः तावायमाणाः
पतिभिः पितभिर्भ्रातृबन्धुभिः गोविन्दापहृतात्मानोनन्यवर्तन्तमोहिताः ८ अन्ता २
र्गृहगताः काश्चिद्गोप्यो लब्धविनिर्गमाः कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः

हाम्यमनवतायै ५ अमाः प्रसन्नेनः मंगोहर्तं नाद्भिर्वैनः काश्चकाश्चित्कृष्णलहार्यै
गमयाकथमपिकर्मेतदासक्तमनसा फलतेनेतियानयमाहयमस्मृति १ स्यानतः सत्र
पतश्रुमा इ॰॰ध्रीयायारणनविपर्ययप्रमानिवस्ताणि आभरणानि यासां ताः वस्त्रा
भरणकर्णिकाकरणाभरणकवेकृताययुविति नवकृष्णा कृष्ण मनसा विज्ञाः प्रभवंतीत्याह

सतीहे सत्याः संप्रमत्तमितहूतीः प्रमाहू २२ यं विना माबाव पालितविनाः उपपन्नं युक्तं प्रीयते प्रीता भवंति हृष्टा
हृष्ट स्पर्शनेन निर्वेतयति भर्ते तिस्यादि श्लोकत्रयेण २३ हे कल्याणयाः यत्स्वर्गसंकर्षणकल्कु दुःस्याद हृदयपत्पन्ना

तद्यात माचिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः क्रंदंति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत २२ अथवा
मदभिस्नेहाद्भवत्यो यंत्रिताशयाः आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयंते मयि जंतवः २३ भर्तुः शुश्रूषा
णं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया तद्बंधूनां च कल्याणः प्रजानां चानुपोषणम् २४ दुःशीलो दु
र्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोपि वा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी २५ अस्वर्ग्यमयशस्यं
च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः २६ श्रवणाद्दर्शनात्
ध्यानान्मयि भावोनुकीर्तनात् न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् २७ श्रीशुकः इति विप्रि
यमाकर्ण्य गोप्यो गोविंदभाषितम् विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् २८ ताम:

रसौ त्वं अतः कुलस्त्रियाः सर्वे प्राणिनो हि संदर्शनमेवास्माकं भावः तमेव प्रार्थयितव्यो नाम इति चेत्तत्राह २३
२५ २६ यद्या श्रवणादिभिर्हृदयस्थ प्रेम मयि प्रभवति सन्निकर्षेण सभी पस्थेन तथा ततो गृहान्प्रतियात २७
किंच श्रवणादिभिः नादिनो तदेण विना प्रामानो नश्यति माहृहृतेति २८

गुणात्मनो गुणनियंतुः भगवतः परस्वेच्छयाभिव्यक्तिः अतो न दोष इहस्थमन्वपि मते इति भावः अ
नायथा कथं चिन्नदासक्तिर्मुक्तिकारणमित्याह कामिति एकं अभेदं सौहृदं स्नेहं भक्तिम् न च भगवतो
यमिति भागवतं इत्याह नचैवमिति १६ अतः श्रीकृष्णमेतस्मात् विचारादिकं मुच्यति प्रसंगमाह १६
वाचः पेशैर्वाग्विलासैः १७ सर्वाः ससंभ्रममागता विलोक्य सभयमिवाह व्रजस्येति लज्जयाहं

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः
कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते १५ न
चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते १६ ता दृष्ट्वा
न्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् १७ स्वा
गतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणम्
१८ रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः
१९ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृढ्वं बन्धुसाध्व
सं दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् २१

इहस्थितमात्मस्याह रजन्येषेति १८ किंच विचिन्वन्तिम गवेषयन्ते बन्धूनां साध्वसं भयं मा कृढ्वं मा कुरु
तेत्यर्थः गोपबन्धूनां अपि नाभ्यलं विलोकयन्तीः प्रत्याह १९ २० राकेशस्य चन्द्रस्य करैः र
ञ्जितम् यमुनास्पर्शिनो निलस्य लीलया मंदगतिस्तया एजंतः कंपमानास्तरूणां पल्लवाः तैः शोभि

श्री
भा.
दश.
टी.
९५

अथवा यद्धर्मोपदेशाय पदे स्थाने उपदेशाय धर्मोपदेशाय इच्छसि तथापि सति अस्मासु वयं धर्मे विजिता समाना अस्मनीषु
तया धर्मे विदाय उक्तमेव एतत् स्तनत्वं धर्मोपदेशाः किं त भवान् नास्तीति अथवा यदुक्तं एतत् उपदेशापदेतद्धा
तेषु कथास्तु नाम मन्त्रविद्या स्वामि नि सति एवं कान्तानां व मित्यर्थः यत् स्तनभृतां तमात्मापकल्पयाय हाव
रूपमात्यादि अप्स्रष्ट्रं प्राणं धर्म इति एव मेतत् तथ्यवास्तु उपदेशापदेश अप्सु स्वीयतेन उपदेशमानानां तथा।
दीनां पदेश विद्यानेकतद्दीशनाहि ईश्वरमापि सन्निविनाके पिपति पुत्रादिना मा स्लि अन्यत्समानमूलमति।

कुर्वन्ति दिन प्रियरतिं कुशलाः स्व आत्मनि नित्यप्रियपतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् तन्नः प्रसीद
परमेश्वर मा स्म छिन्द्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ३३ चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु य
न्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलात् यामः कथं व्रजमथो कर
वाम किं वा ३४ नमो नमः

विस्तरेणाथ तत्सहायारोपेण हृत्कृत्य तस्य प्रार्थयते पूर्वश्लोकटीका ३२ कुशलाः शास्त्रनिपुणाः रतिं कु
र्वन्ति नुथाव शास्त्रं किं प्रतन्याकरिष्यामो येषां नो यमात्मा लोक इत्यादि किं वा प्रति घात इतियदुक्तं तदशास्त्रा
वितादीनां पदत्वादितर्थः ३३ यदस्माकं चित्तमेतावन्तं कालं सुखेन गृहेषु निर्विशति अपितु एतत्त्वया
पहृतम् करावपि यो गृहकृत्येषु निर्विशतस्तावपि त्वया पहृतौ सुखेन सन्तोन्मतानयातिवा ३४

102

९५

शुचः शोकाद् दुःखेन मम सनेन प्राप्ततो विंशतिपल मह प्राप्त यायेतु तानि यथेश्वरी श्रवस्रशे हिम
त्वा तथा प्रयत्नेन महीलिबसः तथा प्रहीन कज्जेन हविभिः कृत्वकृत्य मानिता लयम्: तमी
स्थिताः दुःखदुः खभराधारता: किंच २९ किंचित्प्रभालका पवेशान गह्वरा गिरी याताः
सेवभक्ता याप्रेरितमित्यादि प्रयत्न रमिव प्रतिभाष माला प्रत्याहता लता मा म: २ नृपशेखर हे

कृत्वा मम त्वं च शुचः प्राप्त सनेन प्राप्त हिंवा य ताणि वातेन भुवं लिवेसः ग्रहे रूपा
न पृथिवीभिः कृत्वकृत्य मानित प्रसन्नमयुरूनंदुः खभरा: स्मतमली २९ प्रेरिते न रवि
व प्रतिभाषमाला कृसतरव विनिवर्तिन भवकामाः नेत्र प्रसन्न हरिता पदतैश्च किं
चित्सं च भगद्वरागिरौ श्रुवनान्तरता: २ मेव विभो हि तिभवानादितेनृपास मत्यनुप
वे विषयांस्तव पादम्मूलम् भक्ताभजन्त्स्तद्व च गुरुमात्मना स्मात्रे तो यथा दि ग्रहणा
भजनेन मधुरत्न ३१ यस्तव पत्य सहसा मनसा निरगात्सीलास्वधर्म इति यम विरा
त्वयां भ्रमतेव मनसदुपदेशपदेतयो शोप्रसृतो भवास्तन्नृभनता कि ल व प्रताया २

तारवगुरवक्ष्यपादमतेसकाः सेविनवती मुक्तान्मज जन्स्व मानुनेति यश्च कं भवेः प्रभूतां
स्त्री तां मित्या हिनान वाह ३१ तयाधर्म विदति सोपहास एवमतदुपदेशानापदे विषये तत्त्व
स्य उपदेशनहेतुः दृशानिविविहिताबालेनमवा उदेशानाभीशपरमावगदितिभावः प्रा
त्मा कि लभवानितिमोरपसाहितवमामाला माला प्रतिवेशाइतिश्रन: प्रेणवंधुः भवानिति सर्वे
सुप्रकारतीयं तव प्रवाहिल्यर्थः ३२ नम• नम• नम•

श्री भा० टी० ९९

ग्रलकावृतमुखं कौ घ्राणे याहतमुखं तु ध्याङ्कुंडलश्रोः श्री यथो तो गला पूर्णे ग्रधिमितत् अधरयोः सुधा यस्मिंस्त
मुतमुखं वीक्ष्य दत्ताभयं भुजदंडयुगमत्तः वक्षःश्रियाएकमेव रमणं रतिजनकं वीक्ष्य तदास्य एव भवाम इति नत्वत्र
दुःखितमोषयसि तव नाह्वः ३९ भ्रुगह्वरह्रस्वकला लापदानि मुरलि तथा आयतं दीर्घं मूर्छितं स्वरालापभेदः तेन ना
यात्रा नेत्रकलपदामृतं यद्वेणुगीतं तेन संमोहिता का वा स्त्री आर्यचरितान्निजधर्मान्न चलेत् यन्मो

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुंडलश्रीगंडस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् दत्ताभयं च भुजदंडयुगं विलो
क्य वक्षःश्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ३९ कास्त्र्यंग ते कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितार्यचरिता
न्न चलेत्त्रिलोक्याम् त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ४० व्य
क्तं भवान्व्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता तन्नो निधेहि करपंकजमार्त
बंधो तप्तस्तनेषु च शिरःसु च किंकरीणाम् ४१ शुकः इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखी
भिरच्युतः उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः उपगीयमानः उद्गायन्वनि
ताशतयूथपः मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मंडयन्वनम् नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालु
हिताः पुरुषाश्चापि चलिताः किंच त्रैलोक्यसौभगमिदं रूपं निरीक्ष्य पुलकान्यबिभ्रन् स्पर्शादरस्यापि संगोपि
यदि तावत् मास्त्रीपि मृगादीन् पितबद्ध्या अवतारणाधिता बंजिनधर्मप्रतिमानातो युक्तं किंपुनस्तद
त्वं भवेतेति भावः ४० व्यक्तं निश्चितं ४१ विक्लवितं पारवश्यप्रलपितं गोपीररीरमत् रमयामास ४२ प्रि
यस्मेक्षणेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां ताभिः उदारहासः द्विजाः दंताश्च त एव कुंदकुसुमवद्दीधितिर्यस्य सः ए

103

१९

ग्रतः श्रेणश्रीकलः अस्मात्कं तवा पराभवपूर्वकेणानैव वहासे नइ स्मितेन अवलोकनेन कलगीतेन जातो यो
ऽसकृद्याग्निः कामाग्निः नैमिशृता येद्यता वेरकोऽग्निर्मित्यैदुविति चेन्नेयाद्वः १४ इमयालस्या दलस्या
दनोत्सवे दुमाचक्षवे वातदीपका विदेवनुसवेदा अवर्णयजनाश्रियायस्यचानस्यन च अवर्णजनन श्रियता
दृत्त्येका विरमियदिं कान्तायनादृशोम अस्मत्त व्य हवत्या वयं तत्र स्वन्वयाभिरमिता आनंदिताः स
न्याः नदावभ्र अन्यसमत्तत्स्यान्मपुनपारयामः तस्मात्स्वपन पानो तो वनेइति भावः तत्पाद
सोभागपतति विजयमित्याहुः श्रीविति १९ श्रीतल्पीः वत्सिमायत्य स्यानेलव्यापितलस्यासहत
सिंगागनत्त्तनिधराशृतपूर्वकेन दास्यावलोकवलगीतनपृष्ठयाग्निः नोवेद्दयं विरहना
ग्रायशुक्रदेहा ध्यानेनयामपदयोः पदवीमृत्वेन १५ यदीत्तुना वतवपादतलं दसायां
दत्तत्त्वाणक विदरण्यजनश्रियस्य अस्मात्सैतमग्रतिनात्यसमदमत्तः स्यानेनयाभिरमि
तानववारयामः १९ श्रीयमदाचुजरजः चकमेतलस्यालव्यापिवत्सिपदकिलश्च
त्पनेप यया: सवीताणाकलनस्वरप्रयासः तद्दृयंवतव पादरजः प्रपन्नाः २० त
न्नः प्रसीदहृजिनार्दनतेप्रिमूलप्रासाविसृज्य वसती स्तदुपासनाशा त्वत्सदरस्मितनिरीक्षणती
व्रपदोव्रजद्गुः कामयतेस्मभृत्यैः प्रवैहंहृष्पमिति सोभाग्यानिदेकोतिः यस्याल्पाः सवीताणकने
श्रीरात्मनोविलोकयत इत्पनरस्यमग्ये पात्रसादीनानपोभिः प्रयासः सातदुजः तदृहृयमपि
प्रपन्नाः २१ हेहृजिनार्दनदुःखहंता तदुपासनेन दुजनपवाशायासीताः दुयत्वसतीवेद्दान्ति
सृत्ययानिनश्वप्रासाः नवत्सदरस्मितविहस्मितेन निरीक्षणेनवयः तीव्रः कामस्तेनतप्तविह्वानानः

श्री
भार
टी०
१०२१

गत्वा व्रजन्यामसिताम्भो विभ्रमेदिनानि विलासनिशीथिनानि नैषु मनोरमा आलापस्य विहारस्य स्त्री
गस्य विभ्रमा ग्रन्थे विलासा लेख्यु रम्यापले शोत्या दिभिर्वा दिक्षु निग्रहणा निविलानि यामानाः श्र
नलसि त्रवाम्या यामालान स्मरि विधाप्रघ्राजगद्र स्त स्तकरणाना श्रीउव्रु २ प्रियस्य गत्वा दिषु
प्रति नृफास्त्रा विहाम्रतेयाया मामाः श्रनः क्रस विहार विभ्रमः कलसे व विहार विभ्रमाः श्रीग

गत्या व्रजाम सिन विभ्रमे निनै मनोरमालापविहार विभ्रमैः श्रानिमधिताः प्रमद्य र
मापले स्ना स्नाविचेष्टाजगद्गल दात्मिकाः २ गतिस्मिन्प्रहाणाभाषणा दिषु प्रियः प्रि
यस्य प्रतिगृहफमतेयः श्रमा वहानिन्य बलाल स्तदात्मिका न्यवे रिषुः क्रस विहार विभ्रमाः
३ गायत्यस्त्रेरमये व सह नाविधि वालन्मत कवहनाहन यमकु राकाशा वदनावहि
भूतेत्र सत्त प्रकषवनस्यानीन ४ राम॰

विलासायामासांताः अहमेव क्रस इति परस्परं निविदितवंत्यः ३ वनाहतां नां गच्छतो विविक्त
रमणायन उन्मानतनपनमाह वनस्पतीन पप्रच्छुः भूतेषु तदेमध्येसंतप्रकषवनादिभ्य सततस्मिन्मय
वयविनवभिः मनहत्या रोष पशेषयुरित्या चाया प्रहादीन्यप्रच्छुतिहणावदति ४ राम॰

104

१०११

बाहुप्रसारणपरिरंभणकरादीनामालंभनं स्पर्शश्च नर्मपरिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः क्ष्वेल्याक्रीडयावलोकश्च हसितैश्च कामं तासामुद्दीपयन् रमयामास ४७ महात्मनो विशुद्धचित्तात् ४८ तत्सौभगमदं सौभाग्याभिमानं मानं च केशवः कं ब्रह्माणमीशं च वशं नयतीति केशवः अन्तर्दधे ४९ इति श्री

बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिं रमयांचकार ४७ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ४८ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत ४९ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ श्रीशुकः अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपं १

भागवतदीपिकायां दशमे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ त्रिंशे विरहसंतप्तगोपीभिः कृष्णमार्गणं उच्यते वनाद्वनं भ्रमंतीभिर्वने वने अचक्षाणाः अपश्यंत्यः १ राम. राम.

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
९॥

हे लिलिलिते मैनयाकिं तपः कृतं मेयाते केशवांघ्रि स्पर्शं न स्वाके याव स्पांशि स पृष्ठं नोन मावो यस्याः सा
कृताः तायते स्त्रगस्ते वस्तुलकि नाशमादिर तुभा मिघोम सेन त्र विशेषं पृच्छति अपि किमयमुत्त
मः श्रुतिस्पर्श संभवः नवोयदे श्रांघ्रि स्पर्श सम्भवः यद्दानेनावत् किं नु कृतक्रम विक्रमा त्स्वभ
तत्रिविक्रमस्य यदा सवाक्रमणात् अहो अथवा देवावदेवस्पर्शनेनोपि पूर्वं मा ह श्रद्धुषः परिभवं

किंते कृतं लिलितपो वनके शवांघ्रि स्पर्शंतमवो स्तुलकिनां गकहेवि भासि अप्युत्रिसं
भवउरु क्रमविक्रमतो दाहोरवाहवपुषः परिरंभणेन ९ अप्पत्तुपत्न्यपगतः प्रियये
हगात्रसंगतवपाकुसुचि रंजितहे तिमन्नुलोवः कांतांग संगकुचकुंकुमरंजिताया कुंद
स्रजः कुलपते रिहवातिगंधः ११ राम॰

नेति अत्रस्यार्थे नेहुपस्तुदर्शयेति ९ तु हित्या ह सुष्ठं स्मान् गेन सभा स्याहः अपीति
हे सखि एणा पति स्प्राप्यति किं मनः प्सवीन स्नुः गात्रैः स्तटे सुलवाहादि भिरिव यथा सहे हि सह
कृत्स्ययेन यति कांतायाः कुचसंगाद्ग्रनकुचकुंकुम रंजितायाः कुंदस्रजः कुलपते रिहगंधः कुलप
तेः श्रीकृष्णस्य वाति प्रागच्छति ५ राम॰

105

९॥

प्रेमहासमहितेनवनलोकनेनरसाकर्मेनाहत्वा बोराष्वगतः वः युष्माभिः किं दृष्टमिति ५ अलिकुलैः सहत्वा
त्वाविभ्रमन्नवातिप्रियः त्वयः किं दृष्टमिति ५ अलिकुलैः सहत्वानुविभ्रन् नवातिप्रियः त्वयः कि
दृष्टमिति हेकुरवकादयः यो दृष्टमितयक्षस इतोगतः कश्चिदिति ९ अलिकुलैः सहत्वानुविभ्र
न् नवातिप्रियः त्वया किं दृष्टमिति ७ गच्छन्तीर्विकोपिनस्तनादिमाः पञ्चभ्रुविति मा तत्पादीन्स्मृ

दृष्टो वा कश्चिदस्माभिः सतत्वग्रोधनो मनाः । नेदस्मृत्वा गतो लत्वा प्रेमहासावलोकनैः ५
कश्चिन्मुरवकाशोक नागपुन्नागचम्पकाः । रामानुजो मानिनीनां यातो दर्पहरस्मितः ६
कश्चिन्नलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये । सहत्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियो च्युतः ७
मालत्यदर्शि वः कश्चिन्मल्लिके जाति यूथिके । प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः
८ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपाः । येऽन्ये परार्थ
भविका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ९ रामः

ति हे मालति मल्लिके जाति यूथिके वो युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् किं यात
इति यूयं मानिनीनां गोपीनां विरहाद्दृष्टमिति शेषः ८ फलादिभिः सर्वप्राणिनामुपका
रत्वात् पञ्चप्रभृतिविरहतादीन्पृच्छन्ति हे चूतादयः ये अन्ये च परार्थभविकाः परार्थं परोपकारार्थं भविक
जन्म येषां ते यमुनोपकूलाः यमुनायाः कूलं समीपे वर्तमानाः तीरवासिनः इत्यर्थः हे भवन्तः र
हितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं मार्गं शंसन्तु कथयन्तु अत्र रामो तयोरन्तरमातिभेदः को

श्री भाग. दशमे ११२

दूरगा दूरे वर्त्तमानाः गाः यद्वद्यथा आनयेत्तथा आहूय यत्कृष्णमनुकरोति तामनुवर्त्तमानां अनुवर्त्ततीति वा पाठः अन्याः
साधु साध्विति प्रशंसंति १८ तस्मिन् कृष्णे मनो यासां ताः १९ यतंती प्रयत्नं कुर्वती अंबरं उत्तरीयमुन्नि
दधे ऊर्ध्वं धृतवती २० पिदध्वं निमीलयत २२ सुदृक् सुनयना आस्यं पिधाय सा सुदृक् मुखं पिधाय

कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायंत्यश्च काश्चन वत्सायतीं हंति चान्या तत्रैका तु बकायतीं १७ आहूय दूरगा
यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्त्ततीं वेणुं क्वणंतीं क्रीडंतीमन्याः शंसंति साध्विति १८ कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य
चलंत्याहापरा ननु कृष्णोहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः १९ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहि
तं मया इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यतंत्युन्निदधेंबरं २० आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप दुष्टा
हे गच्छ जातोहं खलानां ननु दंडकृत् २१ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणं चक्षूंष्याश्वपि
दध्वं वो विधास्ये क्षेममंजसा २२ बद्धान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले भीता सुदृक्पिधायास्यं
भेजे भीतिविडंबनं २३ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदावनलतास्तरून् व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि प
रमात्मनः २४ पदानि व्यक्तमेतानि नंदसूनोर्महात्मनः लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादि
भिः २५ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छंत्योग्रतोबलाः वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् २६

106

ति विडंबनं भयानुकरणं भेजे २३ एवं पुनरपि वृंदावने लतास्तरूंश्च कृष्णं पृच्छंत्यः वनोद्देशे वनप्रदेशे व्यच
क्षत अपश्यन् २५ ध्वजादीनि सम्यग्भाति २६ ११२

फलभूपभारेणनतांस्तरून् कृष्णं दृष्ट्वा प्रणतानिति मत्वा प्रियया सह तस्य गतिविलासं संभावयन्त्यः पृच्छन्ति बाहुमिति तुलसिकाल्या अलिकुलैः अनुगम्यमानो मदान्धैः अन्वीयमानः अनुगम्यमान इह वस्तरव इति १२ कांश्चिद्वाहुः पृच्छत इमा लताः कृष्णस्य संगतास्तेन स्पृष्टाः पृच्छत १२ ननु स्वपतिसंगतानां तत्संगतिं कुतो ज्ञास्यथ इत्याह वनस्पतेः पत्युर्बाहून् आश्लिष्टा अपि अहो भाग्यं नूनं तन्नखैः स्पृष्टाः उत्पुलकानि बिभ्रति नहि स्वपतिसंगमात् ईदृक् पुलकसंभव इति भावः १३ उन्मत्तवत्तस्य स्फुरितं तन्म

म ६

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभिनन्दति चरन्प्रणयावलोकैः १२ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो १३ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः १४ कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनम् तोकयित्वा रुदत्यन्या पदाहञ्छकटायतीम् १५ दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः

पतितं स्वर्गीयमापन्ने तास्ता विचेष्टाः अनुचक्रुः तदात्मिका इति यद्वा कृष्णः स्वपति इतीति उन्मत्त वत् गोप्य उन्मत्तवचसः स्फुरत्सोप्यस्फुर्त कृष्णान्वेषणेन कातराः अतिविह्वलास्तच्चक्रुः अनुकृतवत्यः १४ कस्याश्चिदन्यकारणवतीभिः प्रपद्यन्ते तत्र च कृष्णस्य स्तन्यपानं पुनरेके नानुकारणमिति विवेकः पूतनायन्त्याः पूतनावदाचरन्त्याः कृष्णवदाचरन्ती स्तनमपिबत् तोकायित्वा तोकवदाचरन्त्या

श्री भाग. टी. २२३

प्रपदाभ्यां पदाग्रमात्राभ्यां आक्रमणानि तान्येतानि सम्मर्दनेन यतोऽतएवासकलेपदे पश्यतेति तस्याः कृष्णस्कन्धारोहणेन उपवि
ष्टायाः ... केशप्रसाधनमिति कान्तं सविशेषत्वमिति श्लक्ष्णानि चूडयतानि चूडाकारेण ग्रन्थनं कुर्वता
उपविष्टम् ३६ रेमेत्यादि कोक्तिः आत्मरतः स्वतः तुष्टः आत्मारामः स्वक्रीडः अखण्डितः स्त्रीविभ्रमैरेना।

प्रपदाक्रमण एते पश्यतासकले पदे केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतं ३५ तानि चूडयता
कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ३६ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोऽप्यखण्डितः कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्री
णां चैव दुरात्मताम् ३७ इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ३८ यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः
स्त्रियो वने सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ३९ हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः
४० ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ४१ एवमुक्तः प्रिया
माह स्कन्धमारुह्यतामिति ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ४२ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि
महाभुज दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ४३ अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरितः
ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ४४

दृष्टा तत्याः किमिति रेमे अत आह कामिनामिति ३७ स्त्रीणां दुरात्मतां मानसाधनेति अध्यायां ३९ कामोयाव
मागमने साधनं यासां ताः गोपीर्हित्वा मां भजत इति हेतोः आत्मानं वरिष्ठं मेने इति ४० कामिनां दैन्यं दर्शयति
... अन्तर्हितेत्यर्थः अतं ... आह ... ४२ अन्विच्छ।
एवमुक्त इति अखण्डितमाह तस्मात्स्कन्धारोहणयत्नायामन्तर्हित इत्यर्थः

107

तेन कमलेनांसे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः करेणोर्हस्तिन्याः २८ रहः एकांतस्थानं २९ हे आल्यः हे सख्यः अहो धन्या अ-
ति पूज्याः गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः न वयं तेन यानि निर्गमात्परित्यज्यंते देहः विद्येकेणात एव कमलपाणिः शक्यंते इति
भावः ३० अन्या आहुः तस्याः इति गोपीनां धनं सर्वस्वं अधरं भावः भवेदेवं यदि तस्याः पदानि संदृश्यानि न भ-

कस्याः पदानि चैतानि याताया नंदसूनुना अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा २८ अ-
नयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः यन्नो विहाय गोविंदः प्रीतो यामनयद्रहः २९ धन्या अहो अमी
आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः यान्ब्रह्मेशौ रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये ३० तस्या अमूनि नः क्षो-
भं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यत् यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुंक्तेऽच्युताधरम् ३१ न लक्ष्यंते पदान्यत्र त-
स्या नूनं तृणांकुरैः खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ३२ इमान्यधिकमग्नानि प-
दानि वहतो वधूम् गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रांतस्य कामिनः ३३ अत्रावरोपिता कांता पु-
ष्पहेतोर्महात्मना अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ३४ ताम

वेयुः तदा तानि तत्र तत्र अंकुरैः खिन्नं ऊर्ध्वं नीतेति तत्संदृश्यानि केवलं कामपदानि आरोपणेन वेविति तन्मयः तानि
इमानि पुनरत्यंतं गमनत्वात् तस्य प्रेमाक्रांतये तान लक्ष्यंते इत्यादिना ३१ खिद्यंती सुजातानि ऊर्ध्वं
तिलेपस्याः तां उन्निन्ये स्कंधमारोप्य नीतवान् ३२ तस्य हेतुमाह इमानीति अधिकभारेण निमग्नानि ३३

श्री भाग स्कं १० ९८

शारत्साग्रचेष्टात्कालीयि स्त्रशिशापुनातसत्तस्वस्निजो स्व श्री कृष्णमापुनाते सम्यक जातं यन्मूर्तिं संत्रविकसितंप
येनस्मा देवगर्भे याम्यी: ता स्व स्मा तिस्वत्नी नितथ्या तयाह शादे श्रेणाद स्वरमना पूस मोगपतेवरदभीहप्रस्त्र स्त्र
मृदासिका अमस्मा रा सी स्ता निम्नैती मारयत: तेनलबलु याजियमाणाइहलोके अयं बधो न भवति किं तु भवन्त
वीनस्त्रवह शापदन्तरणाणप्रयं पृणाया स्वयाह रूपता मिति मध्या संभवनमवं यवा संदेहः २ किंतु वह स्मान
त्र मल्लरूपया गदितना किंमिति इदानीं हशामन्यथ्य प्रयाणन यमीमाहुः हृषनि हे हम भमें ग्रहविषमयात्रा

शरद्दशा येसाधुनानमत्सरस्निजो स्व श्री सृष्टाहवा स्वतनाच्यते प्रपुष्टहाशिकाव स्वदतिम्नतो नेह
किंत्रुष: २ विषजलात्प्रयाद्यालवात्तस्माद्वृषमारुताद्वैद्युतानलात् वृषभयात्मजाद्विश्वतोभ
याद्वृषभते वयं रक्षिताप्रभु ३ नवेलगापिका नेदनो भवानखिलदेहिनामात्महक् ब्रह्मणार्थि
तो विश्वगुप्तये सखउदेयिवान् सात्वतां कुले ४ राम॰

लोकात् अग्रयोनाश: तस्माद्यालवात्तस्मात् अग्रासवात् वर्षमारुतात् हेहस्मा सहवायो: वैद्युतानलात् व
न्दपातात् वृषारिष्ट: तस्मान्मयात्मजात् व्योमाद्विश्वतोत्स्माद्पि सर्वतोभयाच्चकालियदमनात् रक्षि
ता: किमिदानीमुपेक्षसे इति भाव: ३ अपि च विश्वपालनया वनीतास्य नवभक्तो पेक्षा अनुचितमेवं चित्त मित्या
शयेनाहु: नखलेति हे सखे भवान् खलु निश्चितं यशोदासुतो न भवति वकिंतु सर्वप्राणिनां बुद्धि साक्षीन
व सर्वकिंहरूपो भवतित्याहु: ब्रह्मणासंप्रार्थनाणो विश्व पालनाय प्रार्थितवान् सात्वतां यदूनां कुले उदेयिवानि
त स्वभक्तानामस्माकं प्राप्ति नाच्छन्दयं संपादयेत्याहु: ४ राम॰

108

९८

ततस्तया विहिताः कृत्वा लेपमध्याय वनमाविशन् ततो हेरे नेयप्राणा विस्मिताः ४९ आत्माशङ्कां तेनमः सा
सान्त्विपि सगद्गदा वे वृत्ततवे मः नदात्मिकः सचवान्नाया सामो ता ततस्यायाजस्थः किं तद्गृवे यत्रश्री
कृष्णे प्रसन्नानि तामी नरवकालिंद्याः पुलिनमागम्य कृष्णभावयति आयतीति तथाताः कृष्णा
गमनं कोलिनयाताः सिलिता स्तम्भः कृष्णमेव ततो विति ५८ इति दशमे विंशतमः ३ पद्
विशोनिाशात्ताः कालिंद्याः पुलिनमागताः कृष्णमेवानुध्यायन्तः प्राप्य ततो रागमम् हेमीत्

ततो विशालनयनेरङ्गो तस्या याव दिव्या भान्ने ततः प्रविश्य मात्वसंततो निवहन्त हेरे ४९
तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्म
रुः ५० ततः पुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभावनाः समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकां
क्षिताः ५८ इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे विंशतितमोऽध्यायः ३० गोप्यऊचुः जयति ते
धिकं जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतास

ततो जन्मना व्रजः यथा धिकं भवति तथा जयति इन्दिरा शश्वदत्र यस्मात्त्वमत्र जातः तस्मादिन्दिरा ल
क्ष्मीरत्र हि शश्वत् अत्र वर्तते एवं तत्र सर्वे हि सन्तोऽस्माकं अत्र तावकाः त्वदीया गोपीजनाः त्वयि
धृतासवः त्वय्येव धृताः प्राणा येषां ते त्वां विचिन्वते अन्वेषयन्ति अतः हे दयित दृश्यतां तावकाः
ति यद्वा अस्माभिरन्वेषणं नित्यमिति यद्वा त्वयाऽस्मदीया त्वां विचिन्वते इति श्रयत सतां गणो बहु
तो व्रजः तावकास्त्वयि धृतासवः त्वां विचिन्वते तेऽस्मद्विधाः त्वयि विचिन्वते ममकिं चेतसा

श्री भा० द० टी० ११५

कथयामृतं सुहृदन्तः तप्तजीवनं प्रसिद्धमाद्यमताडून्कषमाहुः कविभिर्ब्रह्मविद्भिरपि ईडितं स्तुतं देवभोग्यं त्वमृतं तैर्न
स्तुतं श्रीकृतं किंच कल्मषापहं कामकर्मनिरसनं नत्वमृतं नैवंभूतं किंच श्रवणमंगलं श्रवणमात्रेण मंगलप्रदं
न त्व हानाय हेतुः किंच श्रीमत् सुशांतं उत्तमादकमेवं भूतं त्वत्कथामृतं ये तत् गृणंति विस्तारयंति ते भूरिदाः तेषु वंशव्य
स्वबहुदत्तवंतः सुकृतिन इत्यर्थः एतदुक्तं भगवति सर्वत्र ये केवलं कथामृतं गृणंति ते पितावदति भूयांसः किं
पुनः ये तां पश्यंति अतः आयायामहे त्वया हृष्टामिति शासिते यस्याभवति तथा भुवि ये गृणंति निरूपयं
ति ये भूरिदाः बहुदातारः जीवितदत्ता इत्यर्थः यद्वा एवंभूतं त्वत्कथामृतं ९ ननु तर्हि मत्कथा श्रवणेन

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणंति ये
भूरिदा जनाः ९ प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलम् रहसि संविदो या हृ
दिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयंति १० चलसि यद्व्रजाच्चारयन्पशून्नलिनसुंदरं नाथ ते पदम् शि
लतृणांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांत गच्छति ११ रामः

वनिहता भवेयुः किमदर्शनेन तद्धि लालसत्वमिति हि भावयंन तथापि शांतिं न विरामः इत्याहुः प्रहसितमि
ति १० हे प्रिय हे कुहक कपटसंविदः संकेतनकर्माणि किंचनसर्यच यश्रुतिप्रेमाद्विविधाः त्वपुनः अस्मा त्व
केनहेतना कपटमाचरसीत्याहुः श्लोकद्वयेन चलसीति १० हे नाथ हे कांत यद्यदा व्रजाच्चारयसि पशू
न्चारयसि तदा नलिनसुंदरं कोमलं ते पदं शिलैः कणिशैः तृणांकुरैः सीदतीति क्लिश्यति इति नो मनः क
लिलतां मनस्तापं गच्छति प्राप्नोति एवंभूतं स्वतावत् दुःखशांतिं न विभावयम् ११ रामः

109 ११५

विरचिताभयं देहस्थितिपुर्यपि हंसने भयात् हे शरणामीशु पोषशरणामामानो विरचितं रनमभयं येन तत्र
घाढेकान कामदेवदरेनथा श्रियः करग्रहानीति तन्नेवकारमाहे हेनः शिरसि धेहि श्रीगोप
य ५ हे व्रजजनार्तिहन्तृ हरी रविजजनानां यः स्मयश्रगवः तस्याध्वंसनेन शोकं स्मितेयसातनया
भजते हे सखे भवत्किंकरीः नः अस्मान् भजन आश्रय्यत्वा तिरि निक्षितेन प्रथम तावत् जलरुहाननं चा
रु योषितां नः दर्शय ६ अविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापकर्षणं पापापहरणं तृणचरानुग
तमनुगच्छति तथा शोभाप्रयेन श्रियो निकेतनं भीयानि केतरा फणिनः कालियस्य फणा

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् करसरोरुहं कान्त कामदं शि
रसि देहि नः श्रीकरग्रहम् ५ व्रजजनार्तिहन्वीरयोषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित
भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ६ प्रणतदेहिनां पापकर्ष
णं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनं फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छ
यम् ७ मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण विधिकरीः

रार्पितं ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु हृच्छयं कामं कृन्धि ७ हे पुष्करेक्षण तव मा
धुर्यया गिरा वल्गुनि रम्याणि वाक्यानि यस्यां तथा बुधानां मनोज्ञया यया मोहितं तत्र्यः अ
तनीरिमाः नः विधिकरीः अधरसीधुना अधरामृतेन आप्याययस्व सजीवय सर्वः किंवा
स्माकं त्वहि रहेतथा मम मेवमस्तां किं तत्तत्कथामृतं आपय यहिः वर्णितमिमाः तवेति ८

श्री· भाग· पु· ११९

द्विजनवनकनमत्वाद्विलसेवेदमित्याशि श्रेयाद्दतस्मात् हे अच्युत पतीन् सुतान् अन्वयान् बंधिनः भ्रातॄन् बांधवांश्चातिवि
लंघ्य तव समीपमागतानायवकथं भजस्यागतिविदः अस्मदागमनं गीतवाद्येन जानतः गतिविदो तव चनवोद्गीतेन अद्भुतगीते
न मोहिताः हे कितव प्राव वंचकतायाधिलोनिशि स्वयमेवागतानाः त्वास्ते कः त्यजेत न कोपीत्यर्थः अतः त्वयात्यक्तानाम
स्माकं प्राणत्वबहृष्णानितरान निरानद्दोगस्यानहृष्णोनस्यागमेवहिति त्याज्यनित्याहुः इत्येनाहसीति १६ श्रियो धामते
वृहद्विशालं उरः वक्षस्थलं वीक्ष्य अतिस्पृहा भवति तथा च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति १७ तवव्यक्तिः अभिव्यक्तिः व्रजवनौकसा
वृजिनहंत्री विश्वमंगलं सर्वमंगलरूपा च अतः तव स्पृहात्मकमनसां नः मनाग
स्वजनविशेषेण हृन्निवर्हणं ...

पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य तेन्त्यच्युतागताः गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितवयोषितः
कस्त्यजेन्निशि १६ रहसिसंविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम
ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः १७ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमंगलं त्यज मनाक् च
नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं १८ यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रियदधी
महि कर्कशेषु तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किं स्वित्कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः १९

यत् किमपि त्यजसे च कार्पण्यमज्ञतेन्येहीनमधीः किंतत् स्वजनहृद्रोगानां यदति गोपीनिषूदनं नाशकं श्रेय
धन त्वमेवमसीति महात्माभिप्रायः श्रुतिप्रेमपर्थिताकृदस्मश्चाहुः यति १८ हे प्रिय यत्ते तव सुजातमतिपरान् क
ठिनेषु स्तनेषु शङ्किताः शनैः शनैर्दधीमहि धारयेम यत्ते न अटवीमटसि नयसीति पाठे पशून् का विद्यमानो वा
आत्मानमेव वा नयसि प्रापयसि तेन ततः तत्पादाम्बुजं वाक्रूयादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किंस्वित्कथं
तन्नाम न व्यथते तिभवानेवायुर्जीवनं यासां तासां नो धीर्भ्रमति व्यथतीति १९ राम· राम· ११६

नंतविनयविलये साधकानेनीलकंठनलैराज्ञैतैयनरसमलेयोरनः स्फुरितेषनहंसाननेस्फुलिमालापा
गमस्फुरितपद्मेनत्यमाननविधेभंनणुहसदृश्रदेशेयन्नामनसिकंबल सदयस्फुरिसग्रपयसिनत
संगहरासिकपरसमितिभावः स्त्रतायुनाकंपदविरामयकविति प्रार्थयते श्लोकद्वयेन १२ हृ
आधिकन हेरमनापदाजेनसलिलाविनआपदि अंगप्रानमानलापविचलेकं शनसदृसेवा
समयेवाविसदतमनवरालकमलकामनापशानयेन: सनेप्रुपयेति १३ अपियदेवीरने
पयाभृतनाविनवरेदिकयभतमधाभूतसानिनेनना दिनेनवेएनासदृशेविनमितिनादाभृन
हिनपविलयेनीलकंठनसेवेनहंसाननंविधुदाहनं वनरगसलेदधायनमंडुमेनासिनः सावी
रयास्फुरसि १२ प्रतानकामदपयजाविनं धरणिसंडनधयमापदि गलापकनशनन
तेरमणान: सनेप्रपयामिहन्नु १३ सवनवर्जनपुण्यकनापानं स्वनिनवएनासदृशविनं
इतरागविस्मारणनूणाविनवीरनसेधाम्भत १४ मुदनिद्रवानद्रिकाननकुयिद्रीगोपने
नामपरयतोकयिलकनेनलश्रीमदवनेनडुदीसनायलकहया १५ गम॰
नास्मिनमितिभावः इतरागमविस्मारणंनूणांडलवेमुसार्वभोमादि राज्यसकलसुराग मिथुंकविसारय
तिविलोपयतीतिनरयानन् किंबहुना मपिलहृशनेनसदृशमदयेनन्तडु: नहमुसवेलागपविलापे
नयनयदवयतापुपागताः देवतकयमसारूपकमनदृसेरुनिमकरुणामाडुः अरनीति दृयेन १६
युधराभवान्कानननहेडावनअतिसमस्तिगंस्फुतिनदान्नामयप्रयतार्थितनांबुदिः नागायमदिभुवबहुन
लिपवमशानेड्रः लेम्प्रनापुनप्रकयेविहिनोतेन कश्चीमम्मालनन् उत्तश्रीदेवयाणांमनिधांहशीपसहन
प्रसाःजडःअदः निष्पिधयामानमयिअनरयसदामितिवदनसलम्भी १७

श्री
भा
दश
टी
१२

हृदि कृत्स्नदृश्य मावे प्रपेन यः ८ ग्रामसीम्नां ग्राम्य यथा सम्मुख्य बोजनाः यद्ग्रामे ग्रामरे ग्राम्य यथा संस्मारि ला
यद्ग्रामे सोप्य संग्राम्य यथा विच्छेने नमा य स्पो जीमु ९ पुरुषः परमात्मा शान्तिभिः संता दिमिय यायद्दाउपा
सकादि पुरुषो नु शायी प्रकृत्या पुपाधिमिह लोक्य वानतदत् १० विकसत्कुंदमंदारैः समभियोलिलः तस्मा
तषट्पदाययस्मिस्तत् ११ पारथ्यदानूतासदोहै धसदोघातमः सविगतेतमोय स्मिस्तत् ग्रतः शिवमुरु

तेकाश्रिमेवर्ग ग्रा हृदि कृत्य निमीत्य पुलकांग प्रमदा लेयोगीवा तेद संस्मृता ८ सर्वा लाः केषा
वालाकृपरमात्मवनिहताः नष्टविरह तेनाय ग्रामं ग्राम्य यथा जनाः ९ नामिर्षिपूतशोकामिमंग
वानस्मृताहतः यतो वनाधिकं तान पुरुषा शांतिभिर्यथा १० ताः समादाय कालिंदानिविश्य पु
लिनं प्रभुः विकसत्कुंदमंदारसौरभ्यानिलषट्पदं ११ शरच्चन्द्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवं
कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकं १२ तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा
ययुः स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबंधवे १३ नम नमः नम

रेऽत्र तृषेस्तवैः तयैव चित्त्या श्रात्मनाकोमला वालुका यस्मिन् एवंभूते पुलिने ताः समादाय निविश्य प्रमन्तता
यस्मिन्यां स्तवते ततैव चिन्ता कावाऽलाम वृन्दं १२ पुत्रकामा च्युतः कृतया यथा यथा यमथः यथा कर्मकारं कृत्य तपः प
भि हेतो पिक स्रोरोवनेति पुर्वागाव यः १२ मुत्रकामाकम्पुः कृतया यथा यथा यमर्थः यथा कर्मकांडकृतयः प
रमत्त्वरमय प्रपत्ताः तत्कर्मानवर्धेयत्तां इतिभवति तावकांतत्परमच्छद ह्लादाह्लाद पूर्णाः कामान्तं वयं
हानि तद्दृर्हिति ग्राम कामांचामप्रमाणतम भजमित्याह स्वैरिति स्त्रचीक्लृपत्रयया माधः आत्मबंधवे ग्रनयोमि २२०

इति श्रीभागवते दशमे एकत्रिंशः ३१ द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरिः तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सान्त्वया
मास मानयन् सप्रेमामृतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः सद्येन दयिता पीकृद्धेतानदनेनेति इत्येवं प्र
लपन्त्यश्चित्रधा अनेकधा प्रसङ्गेन सुस्वरमुच्चैः कृष्णदर्शनलालसा अभिरहृदया यासां ताः १ साक्षान्मन्मथमन्म

इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकत्रिंशोऽध्यायः ३१ शुक उवाच इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्र
धा रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः १ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः पी
ताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः २ तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः उत्तस्थु
र्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ३ काचित्कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा काचिद्दधार
तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितम् ४ काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् एका तदङ्घ्रिकमलं सं
तप्ता स्तनयोरधात् ५ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला घ्नन्तीवैक्षत्कटाक्षेपैः सन्दष्टदश
नच्छदा ६ अपरानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तच्चरणं यथा
७ राम राम

थः मन्मोहनस्य कामस्यापि मनसो मोहकः काम इति ताः कामस्यापि मोहक कामरूपः २ तन्वः कर चरणा ३
द्यः ... कतो अञ्जलिना सहर्षम् गृहीत्वाद्धयेन ४ भ्रुकुटीमाबध्य प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा दशनाधरौ
सन्दष्टो यया सा कटाक्षैः कटाक्षाः तेषां प्रक्षेपाः परिभवाः तैः ताडयन्तीवैक्षत ६ अनिमिषन्तीभ्यां दृग्भ्यामापीतमपि सा

श्री. भा. द. टी. ११८

न तीयप्रश्रस्योत्तरमाह भजन्त इति अयमर्थः ते बहुविधाः पंचेन्द्रियाभ्यासमाः अपगाहृशः केचिद्रामकामाः विष
यदर्शने पि मुक्तिकामास्ते विभोगस्पृहारहिताः अनेपप्रेमनस्तामूर्त्ताः अन्ये तु कंटकः अतिकठिनास्तथापि मयल
गोष्ठक इति स्मृत्या अपकृतो यऊन्मत्तः तस्मेड स्तोतीति तथाभे २९ अन्नतापसकोटिगणमात्मानं मत्वा अहिंसा
केभेः परस्परगत्स्थितिन महोक्ता हृष्ट्वाह्यातो देविनिहे सत्वे अहं तेषां मध्ये न कोपि किंचित्परायकारही
कः परमनुप्राप्तक्रमथ मयी ग्राभजनामेन्यहंनिहृन्वयोति धनत्थान प्रद्गृस्थना नभजामि वनस्पहंतान मा

भजन्तो पि वते केचित् दुर्जनत्यभजनः कृतः ग्रामात्यामाल्योमकामाश्रहंन्नाग्रकंटकः २९ नाहेत
समोभजन्तो पि जनतूभक्त्या मिमीषाश्रहं तेनिहृत्ये यथाधनो लद्यधनेविनहेत स्थितमास्मविभु
तो नवेद २० एवं मूर्खोद्वितलोकवेदस्थानां हि वोमयानहुमपेवताः मयापरो हंभजन्ता
निरोहितं मासयेत्तमाहं यतत्मियं प्रियाः २१ रामायनमः राम॰

हृयचे ति तत्स्थनसेवविंनया विभूतः सर्वोग्रामस्थ इति यावत् अमत्रलाति यासाग्रपिनवेद २० एवंमूर्खो
द्वितलोकवेदस्थानामदर्थं मद्वितलोकवेदस्थानां मदर्थं मद्वितो लोकः पुत्राप्रकाशनी तत्त्रात्स्थाः
तातयश्चस्तेहपरित्यागात् यामिस्नासावो पुष्पाकं परो त्वमदर्शने यथाभवति तथा भजनात् पुष्पात्प्रेमा
लापात् स्पृष्ट्वतेवति रोहितं श्रन्तर्धानेन स्थितं तस्मात् हे बलाः प्रियामामासयतेदोषाद्रोषनदृष्टेमा
अहं यतनयोग्याः स्थ २१ राम॰ राम॰ राम॰ ११८

गोपीसभागतः ताभिः संमानितः सन् चकास शुशुभे त्रैलोक्यस्य या लक्ष्मीः शोभा तस्या एकमेवं पदं स्था
नं तद्वपुः दधत् दर्शयन् १४ तत्र भगवतो कृतं ज्ञानातद्वचनैर्वा पादपूरितकामः सूक्ताभिप्रायो लोके
तज्ज्ञातमिवापृच्छन्ति भजतो इत्याह १५ भजतः प्राणिनः अनु पश्चात् एके भिन्नजना अनुसारेण भजन्ति केचि
देतद्विपर्ययो यथा भवति तथा तद्भजतामपदानामभजतो हि भजन्ति अन्ये तु नोभयानिति न वेदितामिश्रा

तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितः
त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं दधद्वपुः १४ सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहाससलीलेक्षणविभ्रमभ्रु
वा संस्पर्शनेनांककृताङ्घ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषिरे १५ गोप्य ऊचुः भजतोऽनुभजन्त्ये
क एक एतद्विपर्ययम् नोभयांश्च भजन्त्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भोः १६ श्रीभगवानुवाच मि
थो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा १७
भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः १८

यस्मात् स्वमाह मिथ इति १९ हे सख्यः उपकारमस्य प्रत्युपकारस्तथा ये मिथो भजन्ति ते स्वार्थं न भजन्ति किं तु
आत्मानमेव कुतः हि यस्मात् स्वार्थैकान्ततः यमो येषां ते तत्र न सौहृदमतो न सख्यं न च धर्मा इति
देशात् सौहृद्याद्भजनवदित्यर्थः २० येत्वभजतो भजन्ति ते द्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च
तत्र यथाक्रमं धर्मकामौ भवत इत्याह भजन्त्यभजत इत्यादि १८ राम. राम.

श्री भा० द० स्कं० ११५

ततस्तत्र स वीक्ष्य सुधा समं मन्दिरं स्त्रीकानां देवानां विमानशतैः संकीर्णं नभो बभौ ५ तस्मिन्नाले श्री कृष्ण
संहितानां नलसंकीर्णैः ७ महामरकता नीलमणि विद्रुमानां मणीनां मध्ये नाभिः स्वर्णवर्णा भिन्नाभि
श्चाभिः सुवृत्तभेगोपीदृष्टा भिन्नाश्चाविनेबु मध्यप्रदाहृन्निमेकवद्धनं ८ स्वयमानाभि श्रुभ्रेभेन यानां
श्रुचिनेन रेज विमाहवाह मासैषि निभ्रावि धुतिभिः कलत्रालनैः भज्यमानैर्मैः ध्वनिः कृष्ण सुन्दरीयव

यामस्ये रत्नतमस्ता वद्दिमान शतसंकुले दिवौकसामदारागामोन्मुकाय हस्तानमनो ५ ततोऽ
दृश्यतो नेहनिपेतुः पुष्पवृष्टयः जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकालयशोऽमलं ६ वलयानां नूपुरा
णां किंकिणीनां च योषितां सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ७ ततोऽतिशुशुभे ताभि
र्भगवान् देवकीसुतः मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ८ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः
सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः स्विद्यन्मुख्यः कबरदशनाग्र
न्थ्यः कृष्णवध्वो गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ९ राम राम

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतं १० काचित्
समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति तदेव ध्रुवमुन्निन्ये
तस्यै मानं च बह्वदात् ११

११५

परमार्थं शृणुतेत्याह नेति निरवद्यसंयुजां निरवद्या संयुक् यासां वो विबुधानां आयुषापि प्रतिकृ
लेनापि स्वीयं साधुकृत्यं प्रत्युपकारं कर्तुं न पारये न शक्नोमि या गेहशृंखलाः संवृश्च्य छित्वा
मां माभजन् तासां सन्निमित्तवृश्चनमयुक्तं न यानेव मेकं निष्टं न साधोः यु प्रा कमेवसाधुना साधु
कृत्येन तद्युष्माकं साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु युष्माकं स्वीयेनैव मया न एव ततमन्क्तं प्रत्युपकारं
केनेत्यर्थः २२ इति श्रीभागवते दशमे द्वात्रिंशः ३२ त्रयस्त्रिंशेततोगोपीमंडलीमध्यगो हरिः प्रि
याभिः रमयामास ह्लादिनीवनकेलिभिः ततरासगेहे राजन् यद्वा तस्य भगवतो गतवपुषाकारं यत्रा
नपारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः यामाभजन् दुर्जरगेहशृंखलाः
संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना २२ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२ श्रु
कः इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिताशिः
षः १ तत्रारभत गोविंदो रासक्रीडामनुव्रतैः स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबा
हुभिः २ रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमंडलमंडितः योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्व
योः ३ प्रविष्टेन गृहीतानां कंठे स्वनिकटं स्त्रियः ४
तदंगोपचिताः संस्पर्शात् प्रवृद्धा आशिषो यासां ताः १ रासक्रीडां रासो नाम बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषः
तां अनुव्रतैः अन्योन्याबद्धाः संग्रथिता बाहवो येषां तैः सह २ तदेवाह रासेत्यादिना यत्र दृश्यते तासां
वेश्याः स्त्रियो नाम्नि चतसृणां मध्ये तासां मंडले तु यथा स्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तेन
कंठे गृहीतानां स्त्रीणां स्वनिकटं स्त्रियः अभिमन्यमानाः तत्र योगेश्वरेण कृष्णेन
स्वं स्वं निकटे मन्यमानाः कृष्णेन कंठे गृहीतानां ततो भगवतः आलिंगनादि कृष्णेन नयसर्वाः स्त्रियः स्वस्वनि

कर्णोत्पले आलकविटंकैरलकालंकृतैः कपोले घर्मो वक्त्रे श्रीः प्रभा यासां ताः वलयनूपुरघोषवा
द्यैः स्वकेशेभ्यः स्रस्ताः स्रजो यासां ताः यत्र भ्रमरा गायका तस्यां केशाः स्वशिरः कंपनादिपुष्पह
स्त्रियः वक्त्रे वैमिस्र्यमिति तं भगवता सह ननृतुः भ्रमरा एव गायकाः यस्यां रासगोष्ठ्यां १८ प्र॰ आगोप्यानां
नाविभ्रमैर्भगवता सह विजह्रुः एवं श्रीभगवानपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेमे इत्याह एवमिति तद्विलासा

कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः गोप्यः समं भगवता ननृतुः
स्वकेशस्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्यां १८ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामवि
लासहासैः रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिंबविभ्रमः १९ तदंगसंगप्रमु
दाकुलेंद्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा नांजः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमाला
भरणाः कुरूद्वह २० राम॰

नभिभूतस्यैव वर्ततो दृष्टान्तः यथार्भक इति स्वप्रतिबिंबविभ्रमः क्रीडा यस्य स्वप्रतिबिंबेनैव ताडयति स्वयमेव स
वेकलीका शालसांगप्रसादपूर्वं तादात्म्यादिगुणातिशयेन ताभिः सह रेमे यथार्भकः स्वप्रतिबिंब
तिति १९ तासां भगवद्विलासैराकुलताबभूवेत्याह तदंगसंगे तदंगसंगप्रमुदा प्रीतिस्तयाकुलानि
इन्द्रियाणि यासां ताः विस्रस्तवस्त्रकेशादीन् अंजः सम्यक् प्रतिव्योढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं समर्था राम॰ राम॰ राम॰ १२॰
नबभूवुः विस्रस्ता माला आभरणानि च यासां ताः २॰

114

नृत्यमानाः नूपुरैः रक्तकंठः नानागारे नितंबकाः कलसाभिमर्शनेनसंस्पर्शेनमुदिता हरेर्विशं १ मृदंगे
न हृहस्वरेनाती षड्जादिस्वरालापानागतीरुमिश्रिताः कलात्वीनाभिः सुसंकीर्णाः प्रीयमाणेनसमानिता
पूजिताननात्प्रत्ययमेवभूवाख्यानानाविशेषकृत्वा उत्रित्य उद्गीनवृत्तीतस्येममने बहुदान एवंनृत्यगीतादिना
श्रीकलसमानितानानातासौ आतिप्रीतिविलसितहरमाह २ अन्यविवलयानिमदिकोचयस्याः सा ३

इत्युक्तैर्नृत्यमानारक्तकंठो रतिप्रियाः कलसाभिमर्शमुदितापन्नीतेनेदमाहतं १ कावित्स
हमकंदेन स्वरजातीरमिश्रिताः उत्रित्य पूजितानेन श्रीयतासाधुसाधिति तदेवभुवमुन्नित्येत
स्मानेनचवहुदान् २ काचिद्रासपरिश्रान्तापार्श्वस्थस्य गदाभृतः न्यधात् बाहुनास्त
थं श्लथद्वलयमल्लिका ३ तत्रैकांसार्पितं बाहुं कलसेयोत्पलसौरभं चंदनालिप्तमाघ्रा
यहृष्टरोमा चुचुंबह ४ कस्याश्चित्राट्यविक्षिप्तकुंडलत्विषमंडितं गंडं गंडेस्य यस्याश्चादता
त्तूलचर्वितं ५ नृत्यती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला पार्श्वस्थाच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताध
त्तस्तनयोः शिवं ६ गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभं गृहीतकंठ्यस्तद्दोर्भ्यां गाय
न्त्यस्तं विजह्रिरे ७ राम

उत्पलस्य सौरभमिव सौरभं यस्यतं बाहुं ४ नाट्येनृत्ये नविक्षिप्तयोः चंचलयोः त्विषः प्रभाभिर्म
ण्डितं कपोलं तस्याः भूते स्वगंडे सददर्धत्याः मंद्यांजगंधयताः ५ कूजंती कूपुरे मेखला च यस्याः
सा ६ एवमन्याश्च गोप्यो यथायथानानाविध्रैविजह्रुरित्याह गोप्य इति तत्र लंधवा अस्मेच
मंदधोत्यमाह ७ राम राम

श्री॰ भा॰ पु॰ १२१

स्वरनिनाद्यारामो भिरुग्रतोयी मुंडलेश्वरशिखास्थलजलसृष्टी उद्गीतैर्वनसृष्टी उद्गीयति २७ यमुनायाउपवने जलस्थल
प्रसूनैर्नानागंधैर्वासितेहृतानिलैर्जनस्पर्शानि दिष्टानदालि अन्तर्विरचन् यद्दाहिशशुक्लतरेवसुस्थले वयस्मिन् तस्मिन् वनेश्
गानानुसरणानामुषित्वा आत्मनः २७ तासहस्त्रीजनितामयाति एवमिति सहस्रैः सप्तमकल्पः अनुरागिणी हृदि इवस्यः
एवसती निपुणाः सेवितवान् शारद्याः सुकथा रसाश्रयः शारदिभवाः काव्येषुकथा मानायेरसाः तेषां शास्त्रय
भ्रमाति शाः यद्वा निशाइत्यतयोगेद्वितीयाः शृंगाररसाश्रयाः शारदिश्रासिद्धाः काव्येषुवर्णाः कथाः तासांसेवर

सोभसलेष्ठुवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णो ह्लिनः प्रहसंती भिरनलतोषा वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमा
नो रेमेनदासर्वितिरवगजेन्द्रलीलः २७ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधानिलजुष्टदिक्तटे चचार
गम्यमद्भ्रमरगणौहतोयथामदच्युद्द्विरदः करेणुभिः २८ एवंशशांकांशुविराजितानिशाः सत्यकामोनु
रताबलागणः सिषेवआत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाःशरत्काव्यकथारसाश्रयः २८ राजोवाच स
स्थापनाय धर्मस्यप्रशमायेतरस्य च अवतीर्णोहिभगवानंशेनजगदीश्वरः २९ सकथंधर्मसेतूनां
वक्ताकर्ताभिरक्षिता प्रतीपमाचरत् ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनं ३० आप्तकामोयदुपतिः कृतवान्वै
जुगुप्सितं किमभिप्रायएतन्नः संशयंछिन्धिसुव्रत ३१ शुकः धर्मव्यतिक्रमोदृष्टईश्वराणांचसा

तिपवसहसात्मनेवावरुद्धसौरतः सुरमधानः ननुसवलितोयस्येति कामजयोक्तिः २८ प्रतीपंप्रतिकूलमधर्म
मित्यर्थः आवरुतनवान् नवेवायमेमात्रफलं अभूतामादिवत् किंतस्मस्मात्मसिक्रमित्याहपरदाराभिमर्श
नमिति ३० आप्तकामस्यनायमधर्मइतिवत् युधिवकाममाभिलिदिते कानाभिप्रायोण्रहनवानितिपृच्छतिआ
सकामइति ३१ परमेश्वरेकृत्यत्याग्नपरिहृत्सामामतोमहतांहतमाह धर्मव्यतिक्रमइतिसाहसंच
दृष्टंप्रजापतीन्द्रसोमविश्वामित्रादीनांतच्चतेषांतेजस्विनांदोषायनभवति ३२ रामायनमः १२१

115

नकेवलं ताः पृथक्कालेन्द्रियाः किंतु देवयोषितोऽपीत्याह कृष्णेति किंच यावन्नाकेन विस्मितेन गतो विश्रामाय ततः प्राप्य नासर्वपिग्रहाः नैवं तत्रैव तस्थुः तनस्त्रासि तिरीयांस्तो विस्मृत्या खलविजडीवति २१ अथ भावा कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः इति प्रत्येकं ताभिर्याचितः भगवतोऽप्रियानावेला अनंतरं सामर्थ्यं मायया पाइति तथैव प्रतिश्रुतवान् तावंतमात्मानं कृत्वा रेमे इति यावतीस्तावत्यः २२ कृपातिशयमाह तासामिति हृष्यंगताश्रांतमनसा शंतमेन सुखेन इति जानाग

२१ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभ
वत् २१ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लील
या २२ तासामतिविहारेण श्रांतानां वदनानि सः प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणि
ना २३ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विड्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन मानं दध
त्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः २४ ताभिर्युतः श्रममपोहि
तुमंगसंगघृष्टस्रजः स कुचकुंकुमरंजितायाः गंधर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रांतो।

यानां चरितमाह २३ स्फुरतां स्वर्णकुंडलानां च कुंतलानां च त्विषा गंडेषु या श्रीः तया सुधितेनामृतायितेन हासेन स
हितेन निरीक्षणेन ऋषभस्य पत्युः श्रीकृष्णस्य मानं दधत्यः तत्क मणिज गुनस्स्पर्शकरकैः नखैः स्पर्शे ना
प्रमोदो यासां ताः २५ अथ जलक्रीडामाह ताभिरिति तासामंगसंगेन घृष्टस्रजः तस्याः अतएव तासां कु
चकुंकुमेन रंजितायाः संबंधिभिर्गंधर्वपालिभिः गंधर्वा गंधर्वपतयः इव अनुद्रुतः अलयः तैः स्वडु

श्री भा० द० टी० २२२

एवं भूतेऽस्य धर्मभावेन या कुर्वतः पापानेयाय समर्थः स … ज्ञानेन मुहूर्तेऽप्यात्मने प्रासे ३८ भगवतः कामविजयमुपपाद्य
श्रोतॄः श्रवणादेः कामजयफलमाह विक्रीडितमिति आपदेणाधीरः सन् हृद्रोगं काममाशु अपहिनोति त्यजतीति इति श्री भा टी का द
७ स्कंधे श्रीधरस्वामिविरचितायां श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः विद्याधरं गिरिशापाच्छङ्खचूडं तथावधीत् चतुः
त्रिंशे त्रिंशः ३४ नन्दं त्विहाहिनाग्रस्तं नन्दं हरिरमोचयत्

नासूयन्खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्दारान्व्रजौकसः ३८ ब्रह्मरा
त्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ३९ विक्रीडितं व्रजवधू
भिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमा
श्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ४० इति श्रीभागवते दशमे रासक्रीडानाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३ श्रीशुकः
एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तेऽम्बिकावनम् १ तत्र स्नात्वा सरस्व
त्यां देवं पशुपतिं विभुम् आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतेऽम्बिकाम् २ गावो हिरण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः
ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ३ ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य यतव्रताः रजनीं ता
महाभागा नन्दसुनन्दकादयः ४ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन्विपिनेऽतिबुभुक्षितः यदृच्छया गतो नन्दं शया
नमुरगोऽग्रसीत् ५ स चुक्रोशाहिनाग्रस्तः कृष्ण कृष्ण महानयं सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय

परे शान्तः कामे विक्रीडनकामतः अनङ्गमहात्म्यं निर्जितं तथा विद्याधरापि … कामजयमुपपाद्य तेन कामवि
जयं प्रतिपादयितुं दर्शयतीत्यर्थः गावः गाः मधु मधुरं मध्वन्नं मधुना सहितमन्नं देवः पशुपतिः २ जलमात्रं
प्राश्य यतव्रताः उपोषिताः तां दिशां तत्र उषुः स्वप्नं बभूवुः ४ महानहिः अजगरः उरगः उरसा गच्छतीति अजगरः

५

श्रीभागवत … २२२

116

तर्हि यथा दावत्ति थ्रेय इति यायं नान्योपि कुर्यादित्याशंक्याह नैवेति अनीश्वरः देहादिपरतंत्रः य
थारुद्रव्यतिरिक्तो विषं जग्ध्वा भक्षयन् कुर्यात् तर्हि तदाचारस्य प्रामाण्यमत आह ईश्वराणामिति ३२
तेषां वचः सत्यमस्खलं क्वचित् साधु देवस्याचरितं क्वचित्सत्यमतः स्ववचोयुक्तं तेषां स्वयमसायत्रमत भवि
रुद्धं नेदाचरेत् ननु तर्हि तेषामपि किमेवं साहसं याह कुशलेति ३४ आरब्धकर्मणामा
त्रमेव तेषां कृतेनान्यदित्यर्थः प्रस्तुतमाह किमुतेति ३५ कुशलाकुशलान्वयो न विद्यते इति किं
पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः यत देवस्य स्यादिति ३६ यत्पादपंकजपरागनिषेवनेन तृप्ताः यद्वा यत्पाद

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथारुद्रोऽब्धिजं विषम् ३१
ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् तेषां यत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ३२ कु
शलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते विपर्ययेण वानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ३३ किमु
ताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः
३४ यत्पादपंकजपरागनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः स्वैरं चरन्ति मुनयोपि
न नह्यमानास्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंधः ३५ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनां योन्तः
चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ३६ अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रितः भजते तादृ

पंकजपरागनिषेवणेन तृप्ताः तेन यान्ते तत्साम्प्रति भक्ता इत्यर्थः तथा ज्ञानिनश्च न नह्यमानाः बंधनमप्राप्नुवंतः ३
परदारत्वं गोपीनामर्थात् तत्पतीनां दूषणं इति इदानीं परिहरति सर्वान्पालिनः अतःस्वानामेव कापि हिंसा रुगोपीनामपि
३५ योन्तः चरति सोऽध्यक्षः साक्षी सचक्रीडनेन देहभाक् ननु स्वारामेविलासः येनूराधः स्यादिति
निजकर्मबंधेन ग्रामकाम निर्जिताः प्रहृतिरितमत आह ३६ श्रृंगाररसाकृष्टचेतसः प्रतिबद्धिर्मुखाननपि
स्वपरान् स्वाधीनान् कर्तुमिति भावः ननु मायया निजाभिरास्वी हि नमवंति विरोधिलज्जाह नास्मयेति ३७

नवसंगमाहृदकराविदिति २१ विनमन्मीति मूले भ्रुवो यथोक्तो २२ किंच निशाप्रवेशमानयंतो ऽदितिः ऽङ्गपः स्नार
काम्बुयस्मिन्सन् मलिकागंधेन सुमाग्रलयो यस्मिंस्तत् २३ अविबद्धनादमेधुगायकस्य चित्तमधुरा मपिता
स्तरमंडलमंडितयुगपत्कलस्य पतोमताः श्रवणो यो मंगलेय यथाभवति तथाजगतः आगायतामिति २४ सू

आदिदेहं तिहत्सेवमायुक्तान् सुदर्शनं तद्दिव्याह्विन्क्रमः शंखचूडमताउयत् २५ कदाचिदथगोविं
दोरामश्चाद्भुतदर्शनः विजह्रतुर्वने रात्र्यां मध्यगौ व्रजयोषितां २१ उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृ
दैः स्वलंकृतानुलिप्तांगौ स्रग्विनौ विरजोंबरौ २२ निशामुखं मानयंतावुदितोडुपतारकं मल्लि
कागंधमत्तालिजुष्टं कुमुदवायुना २३ जगतुः सर्वभूतानां मनः श्रवणमंगलं तौ कल्पयंतौ युगपत्
स्वरमंडलमूर्छितं २४ गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेश
स्रजं ततः २५ एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरो
ऽभ्यगात् २६ तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनं क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकि
तः २७ क्रोशंतं कृष्ण रामेति विलोक्य स्वपरिग्रहं यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावतां २७ माभै
ष्टेत्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमं २८ स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ का
लमृत्यू इवोद्विजन् विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया २९ तमन्वधावद्गोविंदो यत्र यत्र स धा
वति जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन्स्त्रियो बलः ३० अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः ज
हार मुष्टिनैवांग सह चूडामणिं विभुः शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरं अग्रजायाददात्प्रीत्या

किंलाः ऽङ्गीमत्तीनविभाः संमतप्रेशात् इयत्ते यस्मात् तमाल्लानं देहं स्वस्तः केशाश्च स्रजो यस्य देहस्य देह
स्पर्शं ततो नाविदन् २५ निरीक्षितोर्निरीक्षमाणयोः नाथो यस्यास्तं कालयामास हठाप्रेरयामास २६ गा

117

विप्रयुः ताडयामासुः उल्मुकैर्ज्वलत्काष्ठैः ७ आलानैर्सैलिव ८ विद्याधरेषु विनिहतेषु ९ यः पश्यालक्ष्मा
योऽभत्स भवान्क इति ११ प्राहसं पदेशितवानस्मि प्रलब्धरूपहसितैः मदीयैर्नैव पापेन निमित्तेन १३ यद्यतः

तस्य प्राकं दितेश्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ग्रस्तं च दृष्ट्वा विप्रं तासमं यो विप्र पुरुन्मुकैः ७ आ
लानैर्दत्तमानोपि नासंचलद्भुजंगमः तमस्पृशत्पदाभ्येत्य भगवान्सात्वतां पतिः ८ सर्वभग
वतः श्रीमत्पादस्पर्शाहताशुभः भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितं ९ तमपृच्छद्धृषीके
शः प्रणतं समवस्थितं दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनं १० को भवान्परया लक्ष्म्या रोच
तेऽद्भुतदर्शनः कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापितोऽवशः ११ सर्प उवाच अहं विद्याधरः कश्चित्सु
दर्शन इति श्रुतः श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरं दिशः १२ ऋषीन्विरूपाङ्गिरसः
प्राहसं रूपदर्पितः तैरिमां प्रापितो योनिं प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना १३ शापो मेऽनुग्रहायैव कृ
तस्तैः करुणात्मभिः यदहं लोकगुरुणा पादस्पृष्टो हताशुभः १४ तं त्वाहं भवभीतानां प्रप
न्नानां भयापहं आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन् १५ प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्म
हापुरुष सत्पते अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर १६ ब्रह्मदण्डाद्विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत द
र्शनात् यन्नाम गृह्णन्नखिलान्श्रोतॄनात्मानमेव च १७ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः
पदा हि ते १८ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्याभिवन्द्य च १९ सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दः
प्रमोचितः २० निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं व्रजौकसो विस्मितचेतसस्तया समाप्यतस्मि

शापात् लोकगुरुणा ते लोकपनाशेन २१ आपृच्छे सं लोकं गन्तुं मन्दज्ञां यादेशमीवहन् दुःखनाशन १५

श्री भा. द. टी. २२४

हे आलि वर्हिणां मयूराणां ये स्तवकाः पिच्छाः धातवो गैरिकादयः पलाशानि तैर्वद्धो मल्लानां परिवर्हणः परिकरः
न विडंवयति अनुकरोतीति तथा स मुकुंदः गोपैः सह वेणुना निडणाविनम्मा आपिता यत्र यमुनायां समाह्वयति तर्हि नद्यः
तत्सन्नश्रवणात् अनिलेनानीतं तत्पादांबुजरजः स्पृहयंत्यः भग्नगतयः सरितः वै निश्चितं वयमिवताः अवहुपुण्या यथा
नुभाम्नुवेष्टिकेवलप्रेम्णा वेपिताः कंपिता भुजास्तरंगा यासां ताः स्तिमिताः निस्पंदानि अप्ता आपः यासां ताः गोप्योपि तथैव नम्राः
स्तिमिता अप्तनला भवंति स्थावरेष्वप्यतिविशेषं दर्शयंत इत्याहुः ७ वनलतेति तदा प्रणताः भारेण विटपाः शाखा यासां

वर्हिस्तवकधातुपलाशैर्वद्धमल्लपरिवर्हविडंवः कर्हिचित्सवल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मु-
कुंदः ६ तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदांबुजरजोऽनिलनीतं स्पृहयंत्योद्वयमिवावहुपुण्याः प्रेमवेपि-
तभुजास्तिमितापः अनुवर्णितं अनुचरैर्गोपैर्देवादिभिर्वा स्तूयमानो वा आदिपुरुष इव अचलभूतिः।
निश्चलश्रीर्वेणुनाततत्रागायाने ७ अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपुरुष इवाचलभूतिः वनचरो गि-
रितटेषु चरंतीर्वेणुनाह्वयति गाः सयदाहि वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यंजयंत्य इव पुष्पफलाढ्याः
प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगंधतुलसीमधुम-
त्तैः अलिकुलैरलघुगीतमभीष्टमाद्रियन्यर्हि संधितवेणुः ९ सरसि सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचे-
तसएत्य हरिमुपासत ते यतचित्ता हंतमीलितदृशो धृतमौनाः ११ राम राम

ताः वनगमालताः स्वस्मिन्विष्णुं प्रकाशमाने स्वयं ये तस्य स्वमधुधाराः ससृजुः स्रवंति विस्मयेन रवस्मुनथ्याननस्रवंतीनामपि
नथैवानह इति भावः वनानि विलुभन्निलहाणानि ८ किंच सरसि कमलवनेषु विहरतो पक्षिणोऽपि कृष्णाकर्षणाज्जीते
किंपुनरस्मेषामित्याहुः दर्शनीयतिलक इति ९ दर्शनीयस्मिंलोके यस्य दर्शनीयानां मध्ये तिलक इति वा वनमालायाः
दिव्यगंधा तुलसी तस्यां मधुना मत्तैरलिकुलैरनुवैरभीष्टमनुकूलगीतमाद्रियन् आदरेणागृह्णन् यर्हि आधरसंधितवेणुः
र्णभवति १० सरसीति तर्हि ये सारसा हंसा हंसश्रमोबकविहगाः चारुगीतेन हृतचेतसः एत्य अनुस्मागत्य हरिमुपासत
असेवंत उपसमीपेउपाविविशुः वाहंतेति विषादे मेवोपिहेर सेवत इत्याहुः सहबलेति ११ राम राम २२४

118

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे चतुस्त्रिंशः ॥ पंचत्रिंशे वने याते कृष्णे गोपालयोषितः । युग्मश्लोकाभिगीतेन निन्युर्दुःखे
न वासरान् ॥ एवं तावत्पूर्णे कृष्णे सर्वमभिरमितानां दिवा तद्विरहितानामनुगीतेन निस्तारप्रकारमाह गोप्य इ
ति वा ॥ वामबाहुकृतवामकपोल इत्यादीनि द्वादशयुगलानि ॥ १ ॥ वामबाहौ कृतो वामकपोलो येन सः
वल्गिते नर्तिते भ्रुवौ यस्य सः ॥ वल्गितभ्रूरुक्तः ॥ अधरे अर्पितो वेणुर्येन कोमलाङ्गुलीभिराश्रितो मार्गः सप्तछिद्रा
लि येन सः यत्र यदा ईरयति वादयति तदा ॥ २ ॥ व्योमयानानां विमानानां वनिताः सिद्धैः स्वपतिभिः सह वर्तमाना अ
पि तदवगम्य यथा आकर्ण्य प्रथमं विस्मितचित्ताः ततः काममार्गणेभ्यः समर्पितानि चित्तानि याभिः ताः पर

इति श्रीभागवते दशमे शंखचूडवधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ शुकः ॥ गोप्यः कृष्णे वनं या
ते तमनुद्रुतचेतसः । कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥ गोप्यः ॥ वामबाहुकृतवा
मकपोलो वल्गितभ्रूरधरार्पितवेणुम् । कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥
व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः । काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं य
युरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥ हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् । नन्दसूनुरयमार्तज
नानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् । दन्तद
ष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥ राम ॥

तथापि तन्मध्ये सलज्जाः सन्तः कश्म
लं मोहं ययुः तत्र लिंगमपस्मृता विस्मृता नीवी याभिस्ता इति एवंभूतस्य विरहे कष्टं सुतरामस्माकमिति सर्वत्र वाक्यशेषः
॥ ३ ॥ हन्तेति विस्मये ॥ अबलाः इदं चित्रमाश्चर्यं शृणुत तदाह हारहासः हारवद्विशदो हासो यस्य सः यद्वा वक्षसि
यो नाम वदनेन हसन् हारे स्वभावतः शोभमानो वक्षसि हासो यस्य हारे हारे तदा हास इव विशदः स्फुरित
यस्य सः तस्मिन् उरसि स्थिता स्थिरविद्युदिव लक्ष्मीर्यस्य सः यर्हि यदा कूजितवेणुर्वादितवेणुर्भवति तदार्त
जनानां हृष्टाः मृगा गावश्च वेणुवाद्ये ... निद्रिता इव स्थिताः आराद् दूरादेव दन्तैः दष्टाः कवलाः ग्रासाः यैस्ते कृतना वि

श्री० भा० द० पू० १२५

निजपदाब्जदलैरिति ध्वजादीनि विचित्राणि ललामानि चिह्नानि येषां तैर्निजानि पदान्येव अब्जदलानि तैर्व्रजभु
वः खुरतोदं खुराक्रमणजन्यां पीडां शमयन् वर्ष्मणा गुर्वी रामणस्वहन् गतिर्यस्य कृष्णो वादितवेणुः सन् यद्व्रजति
१५ तेन निमित्तेन सविलासवीक्षणेनार्पितो यतो मनोभववेगो याभिस्ताः वयं कुजा वृक्षास्तेषां गतिं गमिताः

निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगति
रीडितवेणुः १५ व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगः कुजगतिं गमिता न विदा
मः कश्मलेन कबरं वसनं वा १६ मणिधरः क्वचिदागणयन् गाः मालया दयितगंधतुलस्याः
प्रणयिनोनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र १७ वाम०

सत्यः मोहेन न विदामः कबरं वा वसनं वेति १६ किंच मणिधरः मालां मणीन् ग्रथितान् गोगणनार्थं धरतीति
मणिधरः क्वचिद् यातो गोभिः आसमंताद्गाः गणयन् तथा गणा दयितगंधायास्तुलस्या मालया सह
वर्तमानः प्रणयिनोनुचरस्य अंसे भुजं प्रक्षिपन् यत्र दायदाकरावित् अगायत १७ वाम०

१२५

119

भोव्रजदेवो गोपः मरुद्वन्तः सरामः कृष्णः ताभ्यां निर्मितास्मवतं ताभ्यां करणभूताभ्यां विलासोऽयस्य यद्वा मु
क्ता फल स्रगा पीडन विलासो यस्य तिष्ठति तिभृतः मानुष्यादि सितेषु वर्तमानः स्वयं ज्ञानहर्षविस्मयहर्ष यन्मरावेण
यवेण डमरभातिनिनादतिनादे वाघृस्यलीत्यर्थः १२ मरुदिति तदामला मरुतः श्रीकृष्ण सांतिकृमेण शोभितं वे
लोयस्य सः वपुनरतो याति क्रीडन्ति किंतत्रैव स्थितः सन् वेणुरवमन्दमदमदमवगाहित किंच सद्ध विद्या
तिहरणसास्यास्मृत्व सः तं समनोभिरभावर्षन् गृहस्थैर्देवैः क्रियमाणपुष्पवर्षमेचक स्थितो कंत
षाशीवाकृ समसयाकलितः सचवदेवता रूपाभ्यवर्षदिति प्रतापादातपात् वायते इति प्रत्यग्रं हृदस्त्रावा

मरुद्वन्तः स्मगवंत सविलासैः मानुष्यादि भृतो व्रजदेवाः हर्षयन्ति हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरंभ
तिविश्व १२ मरुदति कृमशाकितं वतामदमदमनगाजितमुचाः सद्ध समभ्यवर्ष स्वसुमनोभिः स्त्रा
यपार्नर्दिदयतस्मतिपत्र १३ विविधगोपचरणेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः तव सुतः
सतिपदाधरविंदन्यस्त वेणुरनयत् स्वरजातीः १४ सवनशः तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठि
पुरोगाः कवयआननकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः १५ राम राम

कर्वं निति मरुद्वेतदाम्बुर्यस्मिन्याद्विधियति १२ हे मतिः यशोदे तव सुतो गोपक्रीडासु निपुणो वेणुवाद्ये
विषयेनिजैवशिक्षायाः स्वताः स्वोत्प्रेक्षिताः तानन्यतः अकृता इत्यर्थः स्वकीया निवाधरबिम्बादिस्वरालाप
भेदाननयत् उच्चैस्तवान् १३ ताः ताः स्वरजातीः सवनशः सदसस्यताभेदन यत्ता गीतप्रतिताः ततः
ततः कृपया विचित्रं वयं षाडुपधार्य सम्यग्गाकर्ण्य कवयः कोविदाः शृण्वंतेन निश्चितं तत्त्वं नद्धेदः यैः ते केवल कश्म
लमोहं ययुरिति अस्माकतमोहं किंमुप इत्याद्युः निजपदाङ्कदलैरिति १४

श्री॰ भा॰ द॰ पू॰ टी॰ १२९

२५

120

अतिसंभ्रमेण काश्चिन्नालीपमायां तेन कथयंति वदरपांडुवदनः ईषत्पक्वबदरवत्पांडुरंपेव वदनं यस्य सः अत्र हेतुः कनककौ
इलयोर्लक्ष्म्या कोमला मृदुगंडा यस्य इति कोमलतः शुक्लत्वेन सौभग्यमिति २२ मुडुपतिरिति दिवकीजठरं भूरिति वा प्रागयव
स्य देवस्यक विज्ञानस्य जयमत्र तदात्मज इति गमो वा श्रमप्रसिप्ता तम यद्वा सुरवेनैः पितान्मावनाकूलस्ति श्रेष्ठ जाता का
स्य देवस्यकत्व गात्रोन्नवमत्र हदात्म इति २४ एवं विहरन् विनोद
विहरंतीति गजेंद्रगतिः श्रद्धवय मुमवक्रः व्रजगमस्याकमनंतदिनतापं परायु कृपयातीति २४ एवं विहरन् विनोद
अन्नहृदल्लीलानुवगायंत्यत स्मिश्चित गतानानीविनयासांताः तस्मिन्नेवमनः सकलत्वरूपयासंगताः अहो महानंद
यः उन्मदीयासांताः अहः स्वपि वेमिते इति दशमस्कंधविंशः २५ षट्त्रिंशतितमे रिष्टनाशोऽष्टावर्णार्थो
मदविघूर्णितलोचनई षदरुणाक्षः स्वसुहृदां वनमाली वदरपांडुवदनो मृदुगंडमंडलानकं कुंडललक्ष्म्या २५ य
दुपतिद्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैषदिनांते मुदितवक्त्रतयातिदुरंतमोचयन् व्रजगवां दिनतापं २४ मु
कः एवं व्रजस्त्रियो राजन्कृष्णलीलानुगायतीः रेमिरेहः सुतच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः २५ इति श्रीदश
मेपंचत्रिंशः श्रीशुक उवाच अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः महीं महाककुत्कायः कंपयन्खुरवि
विक्षतां १ रंभमाणः खरतरं पदा च विलिखन्महीं उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् २ किं
चित्किंचिच्छकृन्मुंचन्मूत्रयन्स्तब्धलोचनः यस्य निर्ह्रादितेनांग निष्ठुरेण गवां नृणाम् ३ राम॰ राम॰
स्वदेवसनोत्तानाक सोत्त्वसमादिशाय गोपीवासांतवायांता शरदत्रेतं निहममः अहन्गोपी महानंदा समंदुरूपमधि
ष्टकं एवंदेवगाथवादिगीतन्नवाघ्रज्ञसमवर्षाविषिः कृत्स्नप्रामेदृष्ट्वा व्रजस्य परमोत्सवेवतमानेन हि हद्दाया॑न
नराधिकाराश्रमपशवः नदितरा वृषभाकृतिरुरवः तं दर्शयति सार्धत्रयेणमहानाककुत्कायो यस्य सः खुरै
विदारितां महीं कंपयन् १ रंभमाणः वृषभनातिशब्दं कुर्वन्विलिखन्विदारयन् उद्यम्यऊर्ध्वं कृत्वा वप्राणि त
दान्वदिपन् २ किंचित्किंचिच्छकृन्मुंचन्मूत्रयन्स्तब्धलोचनः अनिमेषलो
चनः यस्यध्वनिनानदत्सांगवाव ३ राम॰ राम॰ राम॰ १२५

नत्वतस्य क्वणितस्य वेणो रवेण वंचिताः निश्चयप्रापितानि चित्तानि यासां ताः कृष्णस्य हरिणस्य हरिण्यो गृहिण्यो भार्याः गु
णगणानां गुणगणस्य सम्बन्धेन कृष्णमनुगम्य प्राप्य कृष्णमेवान्वसत अन्वासत तमनुवर्तिन्य इत्यर्थः कुतः यतो विमुक्ता गृहाशा या
भिस्ताः गोपिका इव ताश्चापि पत्युरेनान्वासतेति तदेवं वृन्दावनप्रवेशक्रीडितमुक्त्वा मध्याह्ने गोधनानि परावृत्य यमुना
यां क्रीडतस्तस्य शोभामनुवर्णयति कुन्देति १९ गोपीनामसहायमकुंददामभिः कृतः कौतुकेनोत्सवेन वेषो येन सः
गोपैर्वृतः हे अनघे यशोदे तव वत्सः पुत्रो नन्दसूनुः कृष्णः यद्वा सह सेवया यः कश्चिदपि सः कांश्चिन्न वञ्चयतीति कांश्चि
नेदमनुतिष्ठिति वादः नर्मदः हर्षयन्नाहि विजहार क्रीडति स्म उदारमलयजस्य चन्दनस्येव स्पर्शो येषां तैः शीतस्पर्शः स्पर्शेनेत्येव
सम्मानयन् अनुकूलं यथा भवति तथा उपवाति वीजयति यद्वा मलयजो दक्षिणवायुः यद्वा मलयजस्य स्पर्शेन

क्वणितवेणुरववंचितचित्ताः कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः गुणगणार्णमनुगम्य हरिण्यो गोपिका इव
विमुक्तगृहाशाः १८ कुंददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायां नंदसूनुरनघे तव वत्सो न
र्मदः प्रणयिनां विजहार १९ मंदवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन्मलयजस्पर्शेन वंदिनस्तमुपदेवगणा
ये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः २० वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिना
न्ते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः २१ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् दित्सयैति सु

स्पर्शेन शीतस्पर्शेन मानयन्निति किं च वंदिनः स्तावकाः संतः देवगणा ये वाद्यगीतबलिभिः वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः
परिवव्रुः पर्युपासत आशयात्तस्माल्लोकाद्दुष्प्राप्यः परस्परसूत्रः २० व्रजस्य गवां च यद्यस्माद् अगध्रो गोवर्धनधारी वैष्ण
मानानामस्माकमित्यर्थः वत्सलो हितकर्ता यस्मादयं आराधयन्ती निगोवर्धना इत्यादि वृन्दावनस्य पतेः
तामेतत् इडितः स्तुतः स्वैः पथि वंद्यमानचरणः इत्यर्थः आयाति गोधनमुपोह्य दिनान्ते वंशीकृतगीता
मुकुन्दो वेणुवंशस्य २१ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनां हर्षमुन्नयन् उच्चैः प्रापयन् खुररजोभिश्छुरिताः स्रजो यस्य सः
सुहृदमस्माकं मनोरथस्य दित्सया दातुमिच्छया एवं कृत्वा ... भवतीति तथा सः इतरजनैः निर्वृति

मत्वेशाकृतमत्वेशाकृष्णवद्भावः तद्भयेनमक्रूरजस्थितमर्थः यदाश्रुत्वितिपन्नहतस्तत्त्वालयन्न्यनवस्थितेन
तः हालिनेत्रः कृष्णेन कृष्णजगामस्वयानिनवः स्वयनिवासजगामकृष्णभवतितथास्मतइतिवा १५ नृपनोम
वःकामेवेमेतद्भगवतेनानेनाप्युतनिनारदस्मारयामासकेशवतम्बिवेन तदाप्ययविहइति १६
देवदर्शनोदेवर्षि यद्वाकथितयदेवयशोदायाइतिदेवमाग्रहमनेनप्रसिद्धाकन्यायशोदायाः सुतामात्सा

अस्यस्यमस्यसत्राकृष्णजन्तृतिपत्रपादानवस्थितोदाः जगामककेनिनतेरथतय
पुत्रैःकिंनोहविमोचिताः १५ पकेकहिकनेक्षमनस्यमानःस्वजातिभिः निवेशगोष्ठे
सवलोगोपीनानवनोत्सवैः १६ अरिहिनितेगोष्ठेकृष्णेनाद्भुतकर्मणा कुसाप्यसाप्य
गवानादोदेवदर्शनः १७ यशोदायाः सुताकन्या देवक्याः कृष्ण एव च रामश्चरोहिणीपुत्रोवसु
देवेशितिविभवना १८ यस्तास्तमितेनदेवेयाभ्यान्त्रपुरुघाहताः १९ निशम्यतद्भोजपतिःको
पात्प्रचलितेन्द्रियाः निशातमसिमादातवसुदेवजिघांसया २० निवारितोनारदेनतत्सुतौम
त्युमात्मनः ज्ञात्वालोहमयैःपाशैर्बबन्धसहभार्यया २१ प्रतियातेतुदेवर्षौकंसआभाष्यके
शिनम् प्रेषयामासहन्येतांभवताराममाधवौ २२ ततोमुष्टिकचाणूरशलतोशलकादि
कान् अमात्यान्हस्तिपांश्चैवसमाहूयाहभोजराट् २३ भोभोनिशम्यतामेतद्वीरचाणूरमु
ष्टिकः नन्दव्रजेकिलासातेसुतावानकदुन्दुभेः २४ राम

यशोदायाः सुतेनप्रसिद्धेनकृष्णेदेवक्याः सप्तमेसुतमाह यद्वानन्दसुतत्वेनप्रसिद्धंरामवसुदेवभार्यायाः
रोहिण्याःपुत्रमाह वसुदेवसुतोचेत् कथंनन्दगोपगोतौ तत्राह वसुदेवेति १९ निवारितइति २० सतेवसु
देवपलायितौ अतोवध्यतामितिमत्वावदन्नारदेननिवारितइति २२ मत्तममनिदर्शितःविथाज्ञानारदेन

आवत्यांसासावः पातः पंचमषष्ठयोः अतःऊर्ध्वं प्रसूतिस्यादिति गर्भस्य विभागः कीर्तितः इति भागः क्रतुदि
वाल्पएषु मृगे ७ ततः कृसतदेवि ८ इत्येवं वदन् करतलेनास्फोटयन् बाहुभ्यामाहत्य तलशब्देन कोपयन् भ
ज्ञाभोगासवभोगः सर्पदेहः तस्य परेदाकारं भुजंगमित्यर्थः स ब्रुहत्सस्प्रेनियायतिभयाभावो दर्शितः स्वय
मच्युतः ग्रस्तान्नदर्ती निहरिः ९ उग्यतां उग्रं गच्छतापग्रच्छन्नभ्रमतो मेघाद्यामिन्नः १० अग्रन्यस्तविषाणा।
पतंतमकालतो गर्भः स्रवंति स्य भयेन वै निर्विशंति नारायस्य कन्नाय यत्न शकया ४ ततीस्याष्ट
गगृहीसभोप्यतोपाण्नतचतुः यञ्चाचोइउद्धभीता राजसत्यज्य गोकुलम् ५ तत्सत्ससितितसर्वो
गोविंदशरणंययुः भगवानपितद्दीक्ष्य गोकुलं भयविह्वलम् ६ माभैष्टेति गिराश्वास्य वृषासुं
रमुपाह्वयत् आपालैः पशुभिर्मंदपालितैः किमुमनम ७ अयि पशयताद् हतारबद्धिपानाड
वात्मना इत्यास्फोटकाञ्चनाविस्तलशब्देन कोपयन् सखेदमेभुजाभोगप्रसायावस्थितो हरिः
८ सोप्येवं कोपितारिष्टः खुराग्रेणावनिं लिखन् उद्धयस्त्रभ्रमनत्याः कृष्णं तत्समुपाद्रवत्
१० अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासगलोचनो ऽयं कलालिप्याइव ततं तोमिद्रुष्णको शनि
वैया ११ गदीत्या सृजयोसदेवं अग्रादशपदानिसः अत्ययोवाक्स भगवानेन प्रतिगतो ऽयं
यौ १२ सोपविद्धो भगवता पुनः कन्यायसत्वरः आपतत्स्विन्नसर्वांगो निःश्वसन् क्रोधसं
क्षितः १३ तमायतंतं अनिरस्ते शृंगयोः पदा समाक्रम्य निपात्य भूतले निष्पीडयामास वा।

येनसः अग्रन्यस्ते तोरतेयतनमः कलालिप्याकरातेणातिर्यक् निरीक्ष्य ११ अत्ययोत्रात्रलितो भेय
मृजन् १२ अपविद्धः अपविद्धः आपतन् आद्रवन् स्विन्ना निस्वदे अग्रज्ञादि सर्वांगानि यस्यसः क्रोधपूरि
तः क्रोधेन व्याप्तः कन्या विषाणाग्रन्याग्रतेनैवनवजयानसोपमन् १४ राम० राम०

मनीषितं विचारितं सम्यक् स्वावधेयमवगतं तन्मानं केन तथा एतावानर्थः निवेदनेन कार्य इति भविष्यति तद्वचनं तदाज्ञा सिद्ध्यसिद्ध्यो
रिति पुरुषकारस्य सविभिन्नविनाशाद्यसनादयाविति ७ इति श्रीदशमस्कन्धे टीकायां षट्त्रिंशः ३६ सप्तत्रिंशे हते केशिनि व्योमा
विकम्भिः नारदेन स्तुतः श्रीकृष्णोऽस्मात्सुखमभावधीत् वृषवधश्रवणाद्यदन्तेः केशिनं हयवेषिणं केसमागतं हत्वा हतानां
वेष्यसमभिवाकरोत् प्रथमश्लोकेनयत्तदंशयुक्तः केशी मनूदितेनभगवानपाहयदिति तृतीयान्वयः महाहयः सन्

अक्रूरः तन्मनीषितं सम्यक् तत्त्वमावापनार्थकं सिद्ध्यसिद्ध्योः समं कुर्याद्दैवं हि फलसाधनं ७ मनोर
थान्करोत्युच्चैर्जनो दैवहतानपि युज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि ते ११ एवमादिश्य चाक्रूरं
मन्त्रिणश्च विसृज्य सः प्रविवेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयम् १२ इति दशमे षट्त्रिंशः ३६
शुकः केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्जरयन्मनोजवः सटावधूताभ्रविमानसंकु
लं कुर्वन्नभो हेषितभीषिताखिलाः १ विशालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहाम्बुदोप
मः दुराशयः कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नन्दस्य जगाम कम्पयन् २ तं त्रासयन्तं भगवान्स्वगोकु
लं तद्धेषितैर्वालविघूर्णिताम्बुदम् आत्मानमाजौ मृगयन्तमग्रणीरुपाह्वयत्स व्यनदन्मृगेन्द्रवत् ३

महीं निर्जरयन् सटाभिः केशावरभूतानि इतस्ततः क्षिप्तानि अभ्राणि विमानानि च तैः संकीर्णं नभः कुर्वन्
हेषितेनाश्वजातिशब्देन भीषिताः अखिलाः विश्वजना येन सः १ तद्धेषितैः तानि निष्ठुरैः हेषितैः वालैः पुच्छलोमभिर्घूर्णि
ताः परिक्षिप्ताः अम्बुदा येन तं अग्रणीः अग्रगामी आत्मानं श्रीकृष्णमग्रणी पुरतो निर्गतः सन् उपाह्वयत् समीपमानि
नाय स प्रसिद्धः केशी तं निशाम्य मृगेन्द्र इव नादमकरोत् ३

श्री. भा. टी. स्कं. १२८

122

१२८

येनां तं तेन गालभा स्त्रि विनिस्त्यालावि २६ अहितो धातु २७ मीढुषे चवराय २८ अथ ततः अर्थसिद्धौ तमेव ज्ञाना।
तीति २९ दानपते हे धा सुरमत्रमित्रकां पतयाक्रियतो तलोमग्राहितः सादुरः हितन मथुनविपत इति ३० सा
गमकृसो ततो मासंयमयुः किलनिरर्शितः भवन्नामिहसमासो हृन्यतालहेलीलया २५ मथा
क्रियातो विविधामल्लेर्गापति क्षितः यो राजनपदाः सर्वे यथूपतेस्वरसंयुत २६ महामात्रतपा
भद्रं गदायुपनीयतो द्विपः कुवलयापीडो नो हितेन समाहितो २७ आरभ्यतो धनुर्याग श्रुतेर
धर्मायथाविधि विश्वमेतपणूत्से ध्यानभूतराजा यमीढ्षे २८ इत्याज्ञाप्याथ तत्तत्स्त्राहृयपद
मुनाद गृहीतावापाणिनापाणिं ततोकूरसदावाचह २९ माभोदानयत संदिक्षिप्तो मेत्रमाहूतः ना
न्यस्तलो दितन मोविघ्नतो भोजरहसिष्ठ ३० ततत्त्वाश्रितः सोम्य कार्यगौरवसाधनं यथे
न्दो विल्लमाश्रित्य स्वार्थमग्रगमद्दिवः ३१ गाङ्गेनदनं जलं सतावानकदुन्दुभेः आसाते ना
विहानेनरथेनानयमाचिरं ३२ निसृष्टः किलनमस्ये नदैवं वैकुण्ठमाश्रयेः तावानयस्व
मगोपैः नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः ३३ घानयिष्यरथतोनी कालकल्पेन हस्तिना यदिमुक्तो।
ततोमल्लै घातयैः वैद्युतोपमैः ३४ तयोनिहतयोस्तप्तान्वसुदेवपुरोगमान् तद्वन्धिवृष्णि
भिर्वनि भोजदशार्हकान् ३५ उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकं तद्धातं देवकं चैव
विद्विषामम ३६ ततस्तु क्ष्मामहीमित्र भविता नष्ट क का जरासंधोमम गुरुः द्विविदादयितः स
खा ३७ शम्बरोनरको बाणो मय्येव कृत सौहृदाः तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ३८
एतज्ज्ञात्वानयत्रिप्र रामकृष्णौ सुदाभकौ धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियं ३९ राम-
उवाच राजन् मनीषितं सम्यक् तव स्वावद्यमार्जनं ४० एवमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विसृज्य
सः प्रविवेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयं ४१ अथ व्योमं मन्त्रयिता सम्प्रये विस
संप्रयदेवैः ततः किंनरा द्देवातिषिध्यइति ४२ कालकस्येन स्तमैवाशानितसो २४ ह

नन्वयं सुखकः किं तु सर्वसुहृदित्याह भगवत्स्वभाव इति तस्माद् दृष्ट्वा वैरिणं केशिनं सुखिन्यात्मिनां संकीर्तितमाह १० अयं
भावः त्वमीश्वरः भूभारसंहाराय प्रवृत्तोऽसि अतस्त्वद्रूपावतीर्णविप्रपालयेति अतस्त्वन्निराकर्तुं इत्यं शक्तवता सख्येत्याह
अप्रमेयात्म अपरिच्छिन्नस्वरूप योगेश्वर अचिन्त्यप्रभाव जगदीश्वर विश्वनियन्तः वासुदेव सर्वेषु भूतेषु वर्तमान अखिला-
वास सर्वस्याश्रय संप्रति सात्वतां प्रवर श्रेष्ठ प्रभो समर्थ इति कृष्णमेव स्तुतोऽहमिति चेदत आह त्वमात्मेति ११ नहि त्वं जी-
ववत्परिच्छिन्नः किं तु सर्वभूतानामन्तर्ज्योतिरेकोऽन्तस्थ आत्मा अतस्त्वमेवाहमिति यथा काष्ठानामग्निर्ज्योतिरिवैधसाम्

देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृप कृष्णमक्लिष्टकर्माणं रहस्येतदभाषत १० नारदः कृष्ण कृष्णाप्र
मेयात्मन् योगेश जगदीश्वर वासुदेवाखिलावास सात्वतां प्रवर प्रभो ११ त्वमात्मा सर्वभूतानामेको ज्यो
तिरिवैधसां गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः १२ आत्मनात्माश्रयः पूर्वं मायया ससृजे गु
णान् तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः १३ स त्वं भूधरभूतानां दैत्यप्रमथरक्षसां अव
तीर्णो विनाशाय सेतूनां रक्षणाय च १४ राम०

तेषु स्थितोऽपि तैर्न दृश्यस इत्याह गूढ इति अत एव तेषु गुहाशयः बुद्धिस्थः ननु गोवत्सः किं तु साक्षी नहि साक्षी
दृश्यते इत्यर्थः अपि च महापुरुषः अन्तःपरिच्छिन्नस्य निमित्तं दृश्यमेवेत्यर्थः नहि संवीतरवं किं प्रमाणमि-
त्याह ईश्वरः नहीश्वरं विना परतन्त्राणां जीवानां प्रवृत्तिर्घटत इति भावः अहमीश्वरः अन्यत्सर्वमीशितव्य-
मित्येतदेव कुत इत्याह आत्मनेति साधनान्तरनिरपेक्षः स्वात्माश्रयः स्वतन्त्रमायया तदभावात्
ससृजे सृष्टवान् तैः सृष्टैर्गुणैरिदं विश्वं सृजसि अवसि पालयसि अत्सि संहरसि न तु तत्साध्याः क्रियाः सहकार-
सापेक्षमङ्गीकृत्यत आह सत्यसंकल्प इति नहि संकल्पसाध्ये बहिः साधनापेक्षेति भावः अतस्त्वमीश्वरः स्तुपसंहा-
रः १३ भूधरभूतानां भुवं धारयन्तीति भूधरा राजानः तद्रूपाणां १४ राम०

ततः स केशीनेन कृतेन हस्तासुखेन तेषिव निवसत्वं विहगाभिमुखः सन् अभिमुखं सायाम किंच अस्य मर्षातो
निकोपितः अन्यर्थं मसहमानो वा प्रत्यक पश्यन् जवानः इत्यसरः अभैरभिभावितमशाक्यः इत्यसयइमनः
सन् इतिक्रमः अत्रहेतुः वेदजवः ४ तद्रेननैवाव्यथितो हननाय प्रसारितयोः याद्रयोः हस्ताभ्याम् गृही
त्वा एवं विप्रश्रामपि त्वाव्यवस्थितः तथ्यवस्थितोनभूत् ५ आदाय तुल्यं शायवेगेन हरि ग्रहादिव
त सोपि हरिहेमन उत्तरं भुजगमनिर्भयत नरस्थाः ययोरग विलेइति ९ ततः कितराहाद ताश्रित

स तेन निग्राह्याभिमुखो मुखेन तेषिव निवसत्कथन्दम दत्यममर्षणाः जग्राह नयनाभविरलोचनेन
गामसहस्रुद्रजवाड्रत्ययः ४ तद्दव्यथितानतयोत्तनोहस्याग्रस्पुदोभ्यामपि विप्रपादयोः
सा च ज्ञमत्तज्यथनः शालीनो ययोरगनास्य स्तोव्यवस्थितः ५ स लब्धसंज्ञः पुनरप्यि
तोरूषा आदाके शीतरसाय न त्वरिम सोप्य स्ववज्ञभुजगमनास्यपतन् द्रवपुत्यापालयथाव
गविले ६ दन्तानि पन्नगा वज्रजस्पर्शा लेहशीतस्तमयः स्पर्शा यथा वाङ्मुत दहगता
महात्मनोयथामयः सङ्गुहर्षेपतितः ७ समर्थमानेन महत्स्ववाहुना निरुद्रवायुस्र
वाणोसृविनिद्रियन् प्रक्षिप्रगात्रः परिवृत्तलोचनः पपात लेडविसृजन् हितोतमः ८ तदे
हलः कफ टिकाफलोपमात् अशोरपात्स्य भुजगे महाभुजः अविस्मितोयत्नहतो विदेय
येः प्रसूनवर्षैः दिविजैः रभिष्टुतः ९ याम·

तथैवाय्यगवज्रसत्पर्शानीति तथाव्यापादनं न्यविहता अयः लोहस्य शीतोपि स्पर्शाः यद्वातममयः
ततश्चावीयगवज्र स्पर्शानीति तथ्याख्यानमन्यैविहता अयः लोहस्य शीतोपिस्पर्शाः यद्वातममयः
अतिव सलातादस्य पानोपद्युति अमियाजतदृशः ७ लेडपुरीषंउत्सृजन् ८ ककटिकाफलेषिपक्वेत्र
उत विदीर्णं भवति तद्वद् विदीर्णोदरस्य देहाद्विगत प्राणात् अविस्मितो गर्वरहितः अयत्नेन हतो रा
तिबलः कंसायस्य कंसमादिष्यपतद्रहस्यादिव्ययः कंसयातायस्य कंसस्य कार्यं मावेदयन्मुनिः तदा

प्रातर्वृके शावधानंतरं नारदो नत्वा गीकृत्य पुनस्तथैव पमून्वारयतः व्योमो हतः यद्वा व्योमवधः पूर्वमेव हतोपि
वेषधारि वत्सपालस्थो वो यज्ञ इति द्रष्टव्यं केशिमनः शांत्वं नारद आत्ममेव पठितमाहुः वक्ष्यतेति २८ मेषव
दाचरितान् स्वयं चोरवदाचरितः सन् अपोवाह अपकृष्य निनाय २९ गिरिदर्यां क्षिप्तवान् ३० शरणादः आश्रयप्र
प्रदः हरिः सिंह इव ३१ पशुमारो यथा भवति तथा निःश्वासमित्यर्थः ३२ गोपैः स्तूयमानः उपविवेश निकेतं

शुकः एवं यदुपतिं कृष्णं भागवतप्रवरो मुनिः प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः २५ भगवानपि
गोविंदो हत्वा केशिनमाहवे पशूनपालयत्पालैः प्रीतैर्व्रजसुखावहः २६ एकदा ते पशून्पालांश्चारयंतोद्रि
सानुषु चक्रुर्निलायनक्रीडाः चोरपालापदेशतः २७ तत्रासन्कतिचिच्चोराः पालाश्च कतिचिन्नृप मेषा
यिताश्च तत्रैके विजह्रुरकुतोभयाः २८ मयपुत्रो महामायो व्योमो गोपालवेषधृक् मेषायितानपोवा
हत्प्रायश्चोरायितो बहून् २९ गिरिदर्यां विनिक्षिप्य नीतं नीतं महासुरः शिलयापिदधे द्वारं चतुःपंचा
वशेषिताः ३० तस्य तत्कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सतां गोपान्नयंतं जग्राह वृकं हरिरिवौजसा ३१
स निजं रूपमास्थाय गिरींद्रसदृशं बली इच्छन्विमोक्तुमात्मानं नाशक्नोद्ग्रहणातुरः ३२ तं निगृह्या
च्युतो दोर्भ्यां पातयित्वा महीतले पश्यतां सर्वदेवानां पशुमारममारयत् ३३ गुहापिधानं निर्भिद्य गोपा
न्निःसार्य कृच्छ्रतः स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलं ३४ इति दशमे सप्तत्रिंशः शुकः अक्रूरो
पि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नंदगोकुलं १ रामः रामः

वैः ३४ इति श्रीसप्तत्रिंशः अष्टात्रिंशे यथाध्यायमक्रूरो गोकुलं गतः तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा सत्कृतः
प्रातः केशिवधं श्रुत्वा हृद्दृष्ट्वा निर्गतमनाः ततो मामनंते कृतः सायं गोकुलमागतः तदेव श्रीभगवता नारदेनकं
सर्वथादिकार्यं विज्ञापिते श्रीकृष्णो मथुरां गत इत्यतो वर्ततेतदाक्रूरोपि गोकुलं श्रमादित्याह अक्रूरोपी

124

ययानिर्मिता अशेषविशेषामहदादायास्थाणिरूपाके लगायतययुष्मेप्रेषकजासि २७

पक्षो हनिश्चयेव शक्रूरूपमतिष्ठो परश्चो मश्रुरांगतासि पर्ययः चाम तारी शुनयानितां दृश्यामीति सिद्धं चेतिर
श्रीविज्ञापनप्रकारविशेषः १९ तस्मात्तत्स्वं शालादीनां श्राव्यः पंचजनः अपनदृश्यामी विशेषः भा।
विनिर्देशामावमततत्रातविवक्षितः ९ भार्ययांतां स्वयामहस्व धामतः महाकालरूपात् १४ अग्रम
विश्वस्यभूतास्य तत्त्वविज्ञाय कृतां निवेदनश्री भगवतं नमस्यति हृदयेन २२ द्वारकायां वसनकर्ताकृति
धामसि २१ विशुद्धविज्ञानघनकेवलज्ञाने मूर्तिः अतएव सम स्थया स्वरूपस्य सम्यक् स्थितस्यैव परमानंदा

रिष्याति निहत्यादैत्यो लीलयायं हयाकृतिः यस्तदे पितनसत्त्वा स्वजं स्यनिमिषादिवं १५ जाम
रक्षिकेष्वेवमलानत्वाश्रुहस्तिपान कसंवनिदतन्तुस्य परश्रा सनिते प्रभो १६ तस्मात्त्वां सर्व
वनास्त्राणां नाकस्य च पारिजातस्य तरणं सिद्धस्य अपराजय १७ उद्वाहं वीक्ष्य कन्यानां वीर्यस्थ
लद्धादितत्राणं नृगस्य मोक्षणं जायाद्वारकायां जगत्पते १८ रुक्मिणीसत्यभामादीनांसहभा
र्याणां सतपरदानवद्याणां रूपस्य धामतः १९ पौडूकस्यतदेशश्चात्मकांशिपुर्या प्रदीपनं दंत
वक्रस्य विध्वंसं चैद्यस्य च महाक्रतौ २० यानि वान्यानि वीर्याणि द्वारकायां वसन्भवान् कृतोदृहा
म्यहता निगेयानि कविभिर्भुवि २१ अथवते कालरूपस्य तपविध्वस्तम्भवे अश्वादिहीनानि भुवन
स्यामाजेनसारथेः २२ विशुद्धविज्ञानघनस्य सस्थयासमासवाप्यसमांतवा क्षितं स्वतेज
सा नित्यनिवृत्तमायया गुणप्रवाहं भगवंतमीमहे २३ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिता
शेषविशेषकल्पनं क्रीडार्थमास्यान्मनुष्यविग्रहं नतास्मि धुर्यं यदुवृष्णिसात्वतां २४ तम
रूपयासम्पुगामाः सर्वेश्वराः कथंचनं न्यायसकामतो नाम्न स्यसकन्यतामाहश्रमा तवातिर नमिति नन्वेवं का
लेन क्षितनिहितदुर्निवाराः सर्वतः ज्ञानमाहु स्वतेजसा निवित्तम्भायावित निहस्ता मायाकार्यरूपोगुणप्रवा
होयथोक्तंश्रतां भगवन्तं निरतिशयैश्वर्यं ईमहि प्रारणं व्रजामहे नन्वेवं कालेन तत्त्वं कथं च नतास्मि यवेन्नाः

नामि चेतन्य मरणोभवाहंस्त्रवीचितवाह २१ ईश्वरमनस्य वाहिनारस्त्राम्भवमसावधपशुनत्राणमायाश्रात्मा भी नमा

श्री भाग दशमी टी

125

कुनयपिकिनयति प्रथ्येयेतिईदृशः शानवृतः लावण्यपश्चात्यः नदाविलासोयंहाविलोला वण्यपुर्नेपहास्यवपुःसो
पल्लवनदर्शनेभवितामायाति अपियपवस्यान्तर्हि मत्यसमहस्रोलोचनस्यफलतेस्यादितिनशुचिस्तस्यादेवसुर्यथः
१० यथादेतेतिवृत्तिभिः कूलकंतंत्रेवणकानवसेदादिदेवकरेत्वभावनादियमैःनवनवप्रतीसमानाकथविषय
त्वभित्तिमाशाकारमाकत्रयेणायाऊर्ध्वंस्वतुर्थेनानमस्तइत्यामीतिमनोरथंकरोति नयाहईत्वाणमात्रेणकनीअसतो
तोःकार्यकावणायारीहिताइत्वाणमात्रुनाप्यहईदितत्वइतिअहंकारहीनः नथायुयासतमोभिदाश्रमःतमःस्व
नानेतमसोभिदाभेदाःतनोश्रमःशोभितेवणादिश्रया स्ताश्रयाकाताः नमग्राहयोयास्मिंस्तेऊनएवतमजाहस्व
तेजसादिविकृत्यानिमस्तरूपस्यदानाकारणानयासमायया स्वाधीनयामाययानमेवेदयाप्राणात्वधीभिः
अप्ययविलासमेवजन्ममीसुखोमायावतायभुवानिजकृत्या लावण्यथास्यामवितामलवनमहानन्दस्याफ
लमजस्याहस्ताः १० यईत्विनाद्दत्वहितोप्यसत्स्वेताः स्वतेजसायाक्तनमोभिदाश्रमः स्वमाययात्मनूरवि
नैलदीत्वयाप्राणात्वधीभिःसहतस्मीयत ११ मह्याविलासीवदनैःस्वमंगलो वंशोविधिसाग्रगुण
कर्मजन्मभिः प्राणानिशुभ्रानियतानिवनमयोत्सहित्वाधावशोभतामता १२ मयावतीर्णावसातता
नैयत्वमेतुयात्माभस्वयशायह्नानु यशोवितन्वन्व्रजजासमईरगीगायंतिदेवायदशेषमंगलम् १३
सहितेः आत्मव्रशात्मातिस्वसिनेवशविलंओवेः सदनेशुष्टहृयुहृदावननकुंजायांहस्तुवलीलयाकर्माणो
ऊवनननदभियायतेशुभितुत्वेनश्रुतीयते नतुसर्वथास्कादिवदितसग्रात्मारामस्यलीलासोपऊत
इत्याशंक्याह यदानुग्रहार्थंत्वायायेनाहतियथसत्तैः पुण्याकर्मस्याविलसावाश्यीवाविपायानिश्रवाहत्तो
निसविलासिवदातितैः नयासमंगलःशोभवानिमवालानिणादयःकर्माणितत्वानिचतेविभिश्रामुना.
वावःजाताभ्यातिजीवयथिच्चयतियधातिवेकमाह्याइतिनेविवत्वावहिताःतास्वलेहताः अपिवत्स्वावल
हुताबावतत्हननकवनशोभमानःसमासमता स्वयविनाम्येनवाणाश्रमातालयतामसरवर्थाणात्स्व

रामः
२३१

श्रूहते यो मया अस्त सफल स्वदने अस्मं भवसागं काष्ठुनः संभावयति ममैतदिति हयेन ३ विश्वात्मनो विषयो विहवि नमस्य ग्रहान नाम यस्य तस्य चालनकीर्तनेन वेदाभ्यासं यथेति ५ अथवा मेवं किल अयं मम नीचस्यापि ममस्यादेवं चहृत्य तत्र आदह्नियमाणः कालनयति अयं भावः यथा नवाक्रियमाणे नान्तरगादीनां किंचित्कदाचित् इति तथा कं भवेश तद्क्रियमाणे नानीनानाम भवेच्चिन्नेदिति संभावयति ५ अन्नानया अयं ममभावालम्बने हष्मे वेतित्वायतेन मे वो जन्मनः सफलं जातमिवेति त्वायते यतः नमस्करिष्यामि ६ अमंगलता शोस्वकानवमाह

गङ्कुल महाभागो भगवत्पदयुग्मे नतानां मङ्गिपरा सुचगनमेवमेतदर्विनयत ३ किं मयाचरितं भद्रं किंतप्तं परमं तपः किं वाप्यथाईते दत्तं यदृत्स्याम्यपके मानु ४ मनैतत्ङले ममर्सङ्गनम सस्वाकदर्शनं हियमाणां कालनयाकविन्नरतिकमन ५ मसाद्यामलेन इफलनाम्रवसमभवः सङ्गमस्य भगवतो योगिध्येया तिपकनम् ६ कमावताया कृतमेव नुग्रहे इत्यविघप्रसहितोऽन्नाहवेः क्रतायेनास्य सङ्घवप्येन नमः सर्वेन स्मागवेस्ङ्लतिष्ठा ७ यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः गो चारणाय अनुचरैश्चरद्वयत्पदाविकाङ्कजचक्रकुंकुमाङ्कितम् इत्यामिन्नवनमकपालनासिकस्मि तावलोकारुणकञ्जलोचनं सुवर्मुकुन्दस्य मुण्डलकार्णनमुद्वान्तरागमे प्रचरन्ति वम्मूनाः ८ ॥

केवलितवतन्नाप्रसंज्ञानिकेलः कमापि ममरहं अगंत कनयान्ते यतो ब्रह्मविष्णुप्रमुखदेवा इत्यामीतिहरवं वाहृष्टादयः जनः संभावमतवत्तोता: सुविप्र विभावयति ७ अनादिनिरचितमिनिषदमस्थगाहस्त्रिया वीति सा भाग्यातिशयसुनि भक्तिसहितैः परमयुक्त्या गोचरयेति हायालनयनजावि का नाडति प्रसमा लभेत ८ सलाद वाना वकरोति इत्या मीतिशाभमानाकपोले नासिकादयस्मिन्सहितं अवलोक्यारुणं कपालाष्टाक्षीकंजनः पमः तद्वनलोचने यस्मिन् तच्च सुवेत्तु उलकाहितनयकके शाहत तदानीमवस्य मेत

॥ ५८

श्री
राम
१२२

अपि यत्पादरजःस्पर्शेन प्रस्तरोपि स्त्री भवति तं कथं तस्मात् कृपा कृतेन शुद्धेनाहल्याया मामसीति तिरोहितं तिर्यगादि समं यत्पदं स्व
स्य तस्मात् श्रीरामः ममेवोद्धारं कथं करिष्यतीति अथ मां परित्यज्य न गच्छति यदा तदा देहं त्यजामि इति कृत निश्चयो न
तिष्ठति वर्त्तते [illegible] शिथिलो भविष्यतीति अतो देहो १८ ततो भाग्योदयात् तस्यां रामः सहलक्ष्मणः सफलजन्मा
नः श्रमणा जनैर्वनं प्रवर्त्तितम् महीयसी महीयसा श्रीरामेण यो न आदृतः तस्य जन्म कृतार्थं तेन ते ताः ३१
ननु सुहृदादिषु परिग्रहमस्त्रप्राप्तयोनीचत्वं कथं मोक्षं गच्छन्ति तत्राह यस्येति इति नः प्रियः
अपि च मूले वर्दितं कृतांजलिमामोदिता सम्मितमाहात्म्या यथा यथा सकलं लोकिलिखो
वोत्थाय तीन विधाय कञ्जिनी १९ सुहृत्तम तेजसा तिमिरनस्य देवनदी भूमौ परिवर्तते यथा अ
त्यन्त हिताकृतिना देवं सर्वं कर्मानन्दं कञ्जसि तनः २० अङ्गसङ्गमपूर्णेन कृताञ्जलिरुवाच तेन
कृतवती तत्कृतवान् तदा वयं जन्मश्रुतं महीयसा नैव हतो याति वपुः जन्मनः ३१ ततः कश्चिदिति
नः सुहृत्तमो न वाप्रियो हेषो द्वेष्यः एवं तथापि भक्तानां जनेन यथा तथा भवे मायहं पाश्रितोऽस्मिन्
३२ किं नाम तेन मा वनं तपः सुखमः स्पर्शनादिषु गृहीत मम जलौ गृहप्रवेशाय समलम् ततः प्रसूते
कसहं तं सवं पुत्र ३३ शुकः इति संचित यत्नात् फलं तनयाधीनि रघुनाथ फलं प्राप्तः सूर्य
कं तस्मिन् ३४ यदा तिन तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणौ ददर्श मोहादिति को
मेतीति तत्र ३४ यदा तिनस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादपालवेण्वा ददर्शमो [illegible]
सुहृत्तमो हितः तद्विपरीतो य ः एतत्सर्वं आनीय तत्र इति न याति भक्तानां जनेन तत्र च यथा यथा भक्ताः तास्तथा
भजनं यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति श्रीभगवद्वचनात् अविषमत्वपि भक्तेभ्य एव फलं ददातीत्य
नृहरेष्वातः यद्वा सर्वेषु समे इति ३३ अथ जन श्रीरामः योमयाजलिः करिष्यतीति तस्मिन्नेव गृहीत मम आत्मानि सम
त्तानि कृतानि हज्जादीनि येन चन्नेमा सत्वमां मायितवेदनं यथायथं स्नाम इति ३४ अखिललोकपालैः कि
रीटजुष्टः अ लाः पादरेणवः यस्य तस्मादिति को तत्कानि तानि इह लेकावशेषाणि ३५ ॥

126

रामः
१२२

त्रैलोक्यैककान्तं हृशि हृष्टि स्नेहतां मनोहरं अत एव श्रियमीप्सितं आसंरमेवश्यं तेत्रयं श्रीशूर्तिदर्शानेनमीप्स
वेद्धृत्यामीति अत्रैलिंगत्रुष्मः प्रभातसमयः सुदर्शनाः सुवेशमातावजन्याः सुभस्त्ववाव अशुद्धरिपर्यः १४
किंच अर्थानिर्वेसयदितत्त्वाएमेव अस्यास्कृतीर्णः सन् प्रभातयो मुकुम्बयोश्च वर्णयोर्गिमिव्याप्तत्वलाभा
युक्केवल्याधियवभूतसाह्लादहृनमस्यामीति आभ्यामहानयोः सार्वानुगोपान्स्मृति नमस्यामीति किंवा
यीति १५ अथास्त्रयामातितद्विभावयति दन्तामवयति दन्तामयामिति सार्थेन १६ वलिनातावतांदुत्रयव
विमितदान्तसमयत्नस्पहल्लक्रकदनेनिहतेकोशिकाद्भः तेनापि गौरयनोद्वरणादनन वणाभिषकस
नेत्तवधनेनमदतांगतिगुरुकत्रैलोक्यकान्तहृशितन्मनोहरं रूपदर्शनेश्रियमीप्सितासदैहसमास
त्रुपमः सदृशनः १४ अथावरूढाः सन्दिशायाग्रयात्मर्थानपुम्राम्रवरणामलदव थियायुतयागिभिः
प्रहृ अवमसस्यामाभावलावीतनोकस १५ अथाञ्चिपुलेपतितंस्य मेविष्णुः शिरस्य यास्तिनहल
पंकजे दत्तामंयकालपुंजगायरं सामाहे त्रितानोशवणोधिताशृगांन १६ समर्पणं यत्रोविधायकोश
कः तथायविश्याय जगतां येहतो वहाविकोरत्रक्रमाणेषिता अस्यस्पर्शेन सौगंधिकं तथाप्युमतू १७
नमपुष्पेषत्वाविद्धुद्भिमस्थलः कमस्यदूतः अहतापिविस्मृटक यानवद्विमितसएवदोह्निनेदेवननेहर
मेयहताजवेताः यस्मादकुकवचतापितिप्रपुष्पूणां समारथपयनिवर्तकमलकामानामभ्रुरयमुद्वचनंकेष
तुःकामनामणिपरमसुरहेवनादयहावहाशेत्रिषे विहारमसक्रीडायां सौगंधिकसमंयएवगयाथ्याप्त
नसौगंधिककगीयेकगोधि १७ एवंपरमानुग्रहमभाग्यपुनरपसमत्वमाशाकाय परिवर्तितमयीति अथवा
नसौगंधिकगन्धेकगीयि ... अतत्समाद्गतः तथापिमयिअरवयामितिबुद्धिंतडयथातिनकरिष्यतिनकरिष्यतीन
हकमनशरिनः अतत्समाद्गतः तथापि ...
अः नाविस्मृत्कमवंतः अतासमवन्तमात्र अयदोहितनेहितयतयः तेमनः अनयामीतिनत्तानेनत
ते अथंभावः वतसौवदिरेवकसमग्रवर्तते अतत्स्तालिमयगादेनदसाहृदिस्थितोजानातीतियदा एतन

श्री॰ भगवद्दर्शनाह्लादेन यद्बाष्पं तेन पर्याकुले ईक्षणे यस्य सः पुलकैराचितानि अङ्गानि यस्य स्वाख्याने नामकथने अक्रूरोऽभव
भाग॰ त्स्वकीयं नाम न कथितवानित्यर्थः ३५ अभिप्रेत्य अक्रूरोऽयं मम दर्शनार्थमागत इति ज्ञात्वा स्नेहेन नमस्कर्तुं प्रोत्थापि
दशे॰ तं रथाङ्गेन चक्रेणाङ्कितो यः पाणिः तेनाभ्युपाकृष्य आलिलिङ्गेत्यर्थः ३६ पाणी अञ्जली इव पाणिद्वयमिव
१२२ गृहीत्वा ३७ मधुपर्कएवार्हणं श्रेष्ठपूजनं तत् आहरत् अनोपसमर्पितवानित्यर्थः ३८

भगवद्दर्शनाह्लादबाष्पपर्याकुलेक्षणः पुलकाचिताङ्ग औत्कण्ठ्यात्स्वाख्याने नाशकन्नृप ३५ भगवां
स्तमभिप्रेत्य रथाङ्गाङ्कितपाणिना परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ३६ संकर्षणश्च प्रण
तमुपगुह्य महामनाः गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहं ३७ पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै निवेद्य च व
रासनं प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत् ३८ निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रान्तमादृतः अ
न्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ३९ तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् मुखवासैर्ग
न्धमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ४० पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः कथं स्थ निरनुग्रहे कंसे जीवति दाशा
र्ह सौनपाला इवावयः ४१ योऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान्क्रोशन्त्या असुतृप्खलः किं नु स्वित्तत्प्रजानां
वः कुशलं विमृशामहे ४२ इत्थं सूनृतया वाचा नन्देन सुसभाजितः अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्व
परिश्रमं ४३ इति श्रीदशमे अष्टात्रिंशः ॥३८

सत्कृतं सम्मानितं निरनुग्रहे क्रूरे कंसे केन प्रकारेण जीवथ यूयमित्यर्थः सौनः पशुघातस्तस्य पालकाः
सौनपालाः ते अवयः इव तेषामवीनां मेषाणां जीवनमत एव न सम्यगित्यर्थः निरनुग्रहत्वं प्रजानां
मेव आह योऽवधीदिति तोकानि अपत्यानि इति भावः अम एतेषु असुतृप् वधेन तृप्यति यः अतः खलः तस्य कंसस्य प्रजानां
हे अक्रूर युष्माकं जीवनमात्रमपि दुर्लभं तदा वः किं कुशलं विचारयामीति मधुरया वाचा सत्कृतः
तया वाचा परिपृष्टेन जहौ अध्वपरिश्रमं मार्गपरिश्रमं ४३ इति श्रीभावार्थे दशमे अष्टात्रिंशः राम: १२२ ३८

127

दर्शनेन यश्चाह्लादः तेन विवृद्धः संभ्रमो यस्य सः प्रेम्णा ऊर्ध्वानि रोमाणि यस्य सः अश्रूणां कलाभिराकुले ईक्षणे यस्य
सः अवस्कंद्य अवप्लुत्य तेषु पदेषु विलुठन् अहो इति अहो प्रभोः नारायणस्य अमूनि अंघ्रिरजांसि इति लंभ
तो भावः यतः ननु किमर्थमेवं विलुठन् नास्ति मम संभ्रमे फलोद्देश इत्याह देहंभृतामिति २८ देहंभृतामेतावानेव
पुरुषार्थः कंसस्य संदेशात् अभ्युदये लिंगस्य आगादर्शनादिभिर्यो यमक्रूरस्य लोभ इति संदेशः प्रयोग
स्वार्थः यस्य सः यावान् अक्रूरस्य जातः इति वा २७ ततश्च कृष्णं रामं च दर्शनादिना वा दर्शनेऽस्मिन्निति गोदोहनं गतौ

तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्रमः प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः रथादवस्कंद्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमू
न्यंघ्रिरजांस्यहो इति २६ देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचं संदेशाद्यो हरेर्लिंगदर्शनश्रवणा
दिभिः २७ ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ नीलपीतांबरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ २८ किशो
रौ श्यामलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ सुमुखौ सुंदरवरौ बलद्विरदविक्रमौ २९ ध्वजवज्रांकुशांभोजै
श्चिह्नितैरंघ्रिभिर्व्रजं शोभयंतौ महात्मानौ सानुक्रोशस्मितेक्षणौ ३० उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ
वनमालिनौ पुण्यगंधानुलिप्तांगौ स्नातौ विरजवाससौ ३१ प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती
अवतीर्णौ जगत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ ३२ दिशो वितिमिरा राजन् कुर्वाणौ प्रभया स्वया यथा
मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ ३३ रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः पपात चरणो

तेक्षणौ २९ ध्वजवज्रांकुशान्कृपाद्विभासितं स्मितयुक्तं युक्तमीक्षणं ययोः ३० उदारा रुचिरा क्रीडा ययोः
तौ स्रग्विणौ वने स्रग्भिरलंकृतौ ३१ प्रधानभूतौ पुरुषौ प्रकृतिपुरुषात्मकौ आद्यौ अनादी क्रतः जगद्धेतू
अत एव जगत्पती विपरीतौ वक्तुं पापानां हंतारौ हेतुमद्भावः जगत्यर्थे भूमेर्भारहरणाय स्वांशेन प्रति
देन बलकेशवौ अंशौ ३२ स्वप्रभया विगतानि तमांसि यासां दिशां कुर्वाणौ कनकाचितौ स्वर्णाच्छादितौ मारकतः शैलः

श्री.
भाग.
दश.
१२५

रमानुयाता दीनुयाहरुक्लेनैवं स्त्रुच इति अयि किमस्य योगस्याविकेन्तार्थं रमानुदासामइति त्राचात्रनवत्वाधिक
नेनात्रैाषयस्मैवनाया वानु ताः काल्याः कज्जीवनाः गोप्यः तनदाश्रकूरमागतमुमभ्यानेति १४ बुधालिंग
त्याहृयलुभिः कांचिद्दित्यनेनमुख्येन कृतोयाहताय: तन आसं: तेन स्नानामुखे श्रीयामाताः वङ्कवतिति
३ लोनिचकेशाग्रथमस्वसंतोत्रशूलाद्यायामातथामूताः कामनवधूरिति १५ तस्याश्रीकमलानुध्याति
नानि ह्वनामशेषायमदनुरागादिह्वनयोयामाताः इमलोकदेहमपिनजानंति समुक्ताइवेति १६ अपराः स्व
यास्याम: श्रीमभुमुंरीहास्याभान्यानेरमान् इत्याम: स्मरन्त्यवंयाति जानयदाः किल १२ एवमा
श्रीवयत्नत्रानदगोपाभ्यगोकुले १३ गोपमत्वालंड्यश्रत्वावभूद्वर्धायित्वाभवा रामकृष्णौपुरी
नीतमक्रूरं व्रजमागत १४ काश्चित्तदहृतायस्थाम सृष्टानानुरागश्रियः सस्मितलवलयकेशा
ग्रंथ्यश्चकाश्चन अन्याश्चतदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः नाभ्यजानन्निमंलोकमात्मलोकगताः
व १५ स्मरंत्यश्चापराः शौरेः सानुरागस्मितेरिताः हृदिस्पृशश्चित्रपदागिरः संमुमुहुः स्त्रियः
१० गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम् शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च १८
चिंतयंत्यो मुकुन्दस्य भीता विरहकातराः समेताः संघशः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः १९ गोप्यः अ
होविधातस्तव न क्वचिद्दया संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः २० तां ह्यतार्थां श्विनवियुनक्षपार्थकं विक्री
यः शोकविरः संतप्तः संमुमुहुः कथं भूताः प्रेमरागेणायत्स्मितेन ईरिता हृदिस्पृशतीति तथाह हृदिस्प
शः मनोज्ञाः चित्राणि पदानि यासु ताः १९ विरहेण कातराः विकलाः तेन आशयः चितयामासाः १९ हे
भवेत् गतिविथायविचरयतीति विधाता अप्रत्याक्रमाक्रोशायत्याश्चाक्रूः अहो इति मेअहिता च वरागेन प्रणा
येन स्नेहेन अन्ताधानशामोजतयित्वा विप्रुतदितिवियोजयसि तस्मात्वनदयावालिशासि त्वमित्या
क्रुः अपार्थकमिति २० ॥

128

राम:
१२५

नवविंशपुरीं गच्छन्त्यच्युतो नो विलोकयन्नक्रूरो नायकालिंदीं प्राविशल्लोकस्य दर्शनं मत्वा मनोरथाः समाभवं
तीति ध्यानपरायणः सारथिर्विहितः इति रामकृष्णाभ्यां क्रूरोऽपि कं मानितः हेतातहे सौम्य स्वातते यथा भवति तथा ग
तः तः स्वागतिं च शुनास्वसुहृदः ज्ञातयः सपिंडा बंधवकाः सपिंडास्सबंधिनः तेषां सर्पि किमतर्षीव मया
पंच तुः खमिति यावत् अनामयमारोग्यं ४ एवं प्राप्य आधिमनातिसागतः इत्यादि किंचित्तिर्यक् अगहेम्पक्रूर
र ज्ञामितः अस्माकं न कुलस्याम येऽर्गनामातुलः इति नाम यस्यास्तिनतः स्वानाज्ञातीनां तस्य प्रजा स्व
शुकः सर्वोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णो रुमानितः लेभे मनोरथानन्वांज्ञाधियात्सचकारक किमत
भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने तथापि न त्वा राजन्नहिवाकृतिकिंचन २ सायंतनाशनं कृत्वा भ
गवान्देवकीसुतः सुहृत्सु वृत्तं कंसस्य प्रच्छान्यच्चिकीर्षितं ३ श्रीभगवानुवाच तात सौम्यागतः कच्चि
त्स्वागतं भद्रमस्तु वः अपि स्वज्ञातिबंधूनाम नमीवमनामयं ४ किंतु नः कुशलं पृच्छे एधमाने
कुलामये कंसे मातुलनाम्नांग स्वानां नः तत्प्रजासु च ५ अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्वृजिनमार्ययोः
यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्बंधनं तयोः ६ दिष्ट्याद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य कांक्षितं संजातं वर्ण्य
तां तात तवागमनकारणं शुकः पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधव वैरानुबंधं यदुषु वसुदेव
वधोद्यमं ८ यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयं यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुंदुभेः ९ श्रुत्वा
क्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा प्रहस्य नंदं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतुः १० गोपा
न्समादिशत्सोऽपि गृह्यतां सर्वगोरसः उपायनानि गृह्णीध्वं युज्यंतां शकटानि च ११
यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रसान् द्रक्ष्यामः सुमहत्पर्व यांति जानपदाः किल
...
२८

ग ननुश्रीमतिदिनानितथाभवत्तुनामतथाप्यस्मत्स्नेहात्कृष्णःपित्रादिभिरपरावर्त्तितआगमिष्यतीत्याशंक्याहुः हेऽबलाः तासांमधुवन्मंजु
२५व भिर्भाषितैर्वशीकृतचित्तः तथाग्राम्याःसलज्जस्मितैर्विभ्रमैर्भ्रमन्परवान्पित्रादिपरतंत्रोपियद्वाअजेयश्चानेवंयवःसंतियस्ततथामन
स्वीधीरोपिग्राम्याःअविदग्धाःनःकथंप्रतियास्यतेप्रत्येष्यति नकथंचिदित्यर्थः २५ किंचअस्यतुनःस्वभाग्येनमहोत्सवोभविष्यतीत्याहुः अ
द्येति तत्रपुरेदाशार्हादीनांदृशांदृष्टेर्महानुत्सवोभविष्यतेभविष्यति येदेवकीसुतंद्रक्ष्यंतितथायेचाध्वनिगच्छंतंद्रक्ष्यंतितेषाम

तासांमुकुंदोमधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तःपरवान्मनस्व्यपि कथंपुनर्नःप्रतियास्यतेबलाग्राम्याः
सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् २५ अद्यध्रुवंतत्रदृशोभविष्यतेदाशार्हभोजांधकवृष्णिसात्वताम्
महोत्सवःश्रीरमणंगुणास्पदंद्रक्ष्यंतियेचाध्वनिदेवकीसुतं २५ मैतद्विधस्याकरुणस्यनाम
भूदक्रूरइत्येतदतीवदारुणः योसावनाश्वास्यसुदुःखितंजनंप्रियात्प्रियंनेष्यतिपारमध्वनः २६

पिदृशोभविष्यतीति यद्वादृशइतिद्वितीयातेषांदृशोनेत्राणांमहोत्सवोभविष्यतेप्राप्स्यतिप्राप्स्यतीत्यर्थःसंभवतेरात्मनेपदित्वात् २५
अक्रूरंशपंत्यआहुः मैतद्विधस्येति एषाविधानेकर्मयस्यअतएवनिःकृपस्यअक्रूरइतिशोभनंनामभाभूत् अत्रहेतुः अतीवदा
129 रुणइत्यादिः प्रियात्प्राणादपिप्रियंकृष्णंअध्वनःपारंअस्मद्गोचरत्वादतिदूरदेशंनेष्यति २६

विगर्हितं वृत्तं वेदं कर्मेत्याह यत्त्वमिति शोकमपनुदतीति शोकापनोदः स्वासोस्मिन्लेपाश्रुपूरहासः तेन संदर्शं मुकुंद स्ववक्त्रं स्वहृन्मदर्पितं
न कस्य पारे संश्रहृष्य तांकरोषि अतस्त्वत्कृतं कर्म असाधु निंद्यमित्यर्थः १९ किंच दत्तायहानि नाति क्रूरत्वमित्याह क्रूरत्वमिति न न क्रूरो हरति
नाहमिति वेदत आह अक्रूरसमाख्ययेति न ह्येवं कश्चिन्मनुः संभवति अतो नामांतरेण त्वं धृवं नैव नागतोसि क्षण्ं हरसि न युग्मद्वैतरेति निवे
नोपेन वदनेन वक्त्रपामधुद्विषः एकदेशेन नेत्रवक्त्राद्येन दोषसमग्रहृष्टिं न स्पंप अद्यात्मदृष्टव नेत्रावयेन वक्त्रः अयं भावः समस्तवक्त्रस्य समाभि
रीनं रतिं श्रमेयोत्त्वं वत्स्यं वियोजयन्न स्मान्नधीकरोषीति २१ विभानार्थं विहाय पश्यस्व स्व भ्रुवः ननेदयत्रो रोतिवनवेदे हतो मंगं श्रीस्थिरतो हृ

यत्त्वं मदर्पितं निकुंजनलात् हृते स्त्रुकं स्ववक्त्रं स्वकपोलमुन्नमं शोकापनोदक्षिप्तलेपांसं करोषि पारे
समस्तायुते हृते १९ क्रूरत्वमक्रूरसमाख्ययाथ वेत्स्यामनश्च ननु हि हंते हरमेव तावत् येनैकदेशेन विलस
न्मुखं विलंबी यमद्य त्वं अधुविमः २१ ननेदह्रनुः स्थलाभंगमोहृदः शीलतेन सहकृतानुराः वनवि
हायरोहान् स्वजनान्सुतानी तौ स्वहास्य महोपगतानवप्रियः २२ सा त्वं प्रभाना रजनीयमाभिगः स्तव
भृद्धः पुत्रयोषितोरयं याः संप्रविष्टस्मरवेत्र जस्तते पासंपण्णगोकलिताश्मिता सत्वं २३
देयस्यमहादीन् विहाय प्रहासादानसेवदासपपगताः स्वकृतानुराः तत्कृतैवास्मितादिनापरवशा अपिनः अस्मान्सं मोहिष्यति न
वेनवे प्रियं यस्य सः अतएव नेनिवारयामहे इति भावः २२ सेर्ष्यं भ्रुवः स्थल्यं प्रभानेति अजस्ततः श्रीकृष्णस्य अवेयाससंति आदेशइष्टेति कथं
भूतं अपांगेन नेत्रांतेन उक्तलितं उन्मुभितं स्मितं मेदं हासो यस्मिन् तत्तथा अपांगेन कलितं स्मितं येन आस्यरूपं पन्मुखं तेन नश्यानेत्रस्य
मेवसंभावयति २३

भा॰द॰श्र॰
१
१३६

किंचआस्तांनमोत्तिनत्यांजीवनमेवकथंस्यादित्याहुः यस्ति अह्नस्त्येदिनावसानेसुरजोभिः कुरिताधूसराअलकाःस्वजस्र
यस्यसः अजंविलोकितेनयत्कटाक्षनिरीक्षणेनतनिश्चितंदित्योतिहरति अमुंकृष्णंविनाकथंभवेमजीवेमजीवेमेति ३० कृ
ष्णेनिषक्तानिमानसानियासांताः सस्वरंसुस्वरं ३१ क्रूरसकृतः अक्रूराकंसकेसनिसूदनः गोपीमनोरथाग्रमःस्वरुपयोः स्त्रीणा
मितिनाअनाहृत्यकृतमैत्रादिकः मैत्रंमित्रदैवतसंयोगास्नानंतदादिकर्मकृतंयेनसः ३२ अन्वसज्जंतअन्वगच्छन् ३३ अनुरंजिताःप
रहस्यनिरीक्षणादिभिः किंविदानंजिनामप्रत्यादेशंप्रमालोकाने ३४ तप्यतीःसंतप्यमानाः आयास्येऽहंआगमिष्यामीतिहूतवा

श्रीशुक उवाच एवंब्रुवाणाविरहातुराभृशंव्रजस्त्रियःकृष्णविषक्तमानसाः विसृज्यलज्जांरु
रुदुःस्मसुस्वरंगोविंददामोदरमाधवेति ३१ स्त्रीणामेवंरुदंतीनामुदितेसवितर्यथ अक्रूर
श्चोदयामासकृतमैत्रादिकोरथं ३२ गोपास्तमन्वसज्जंतनंदाद्याःशकटैस्ततः आदायोपा
यनंभूरिकुंभान्गोरससंभृतान् ३३ गोप्यश्चदयितंकृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः प्रत्यादेशंभग
वतःकांक्षंत्यश्चावतस्थिरे ३४ तास्तथातप्यतीर्वीक्ष्यस्वप्रस्थानेयदूत्तमः सांत्वयामाससप्रे
मैरायास्यइतिदौत्यकैः ३५ यावदालक्ष्यतेकेतुर्यावद्रेणूरथस्यच अनुप्रस्थापितात्मानोले
ख्यानीवोपलक्षिताः ३६ तानिराशानिववृतुर्गोविंदविनिवर्तने विशोकाअहनीनिन्युर्गा॰
भगवानपिसंप्राप्तोरामाक्रूरयुतोनृप रथेनवायुवेगेनकालिंदीमघनाशिनीं ३८ ॥ एम

कैः ३५ कृष्णंअनुप्रस्थापिताआत्मानश्चित्तानियाभिस्ताः लेख्यमयीपुत्रिकाइवनिश्चलाः ३६ ३७ ३८ ॥

130

२
१३६

अहो धिगस्मज्जीवितमित्याहुः अनार्द्रधीरिति अनार्द्रा कठिना धीर्यस्य सः तावदेष कुसुमायुध एव हृदः असावित्यमालक्षस्यवि
रहे आपतितेनेन निर्वापितवेत इत्यर्थः किंच देवं वेति अयं भावः यदि देवमस्माकमनुकूलमभविष्यत् कश्चिदेवास्मद्धोमतिहननेन अक
स्मादुज्जयातो वा भवेत् अस्मदा किं विदनिष्टं न तु नः किं विदस्तीति २७ यस्मादेवं तस्मादस्माकं समधिकहेतुः निवारयाम इति अक-
रिष्यक विघ्नंति निमिषार्द्धमुत्सृजान्मुकुन्दसंगात् विध्वंसितानि वियोजितानि अनन्ताविद्धानि निवेतानि यासां एवंभूतानामस्माकं

अनार्द्रधीरेष समाश्रितो नः स्थं तमनन्यं भीव नयेति दुर्मदाः गोपाङ्गनाभिः स्वविरहे यदि तं न दैवं च
नो यत्प्रतिकूलमाहन्ते २७ निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नो करिष्यत्कुलहृद्बान्धवाः मुकुं-
दसंगान्निमिषार्द्धमुत्सृजाद्दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् २८ यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमं-
ज्जुलीलावलोकपरिरंभणरासगोष्ठीं नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्व-
तितरेम तमो दुरन्तम् २९

मृत्योरपि नमयमित्यर्थ इति २८ इतोऽपि कारणाद्दुःखं सह सनेवावलंबनीयमित्याहुः हे गोप्यः यस्य ललितस्मितं च वल्गुमञ्जुली-
लावलोकः परिरंभणं च अनुरागेण एतानि यस्यां रासगोष्ठ्यां रासक्रीडासभायां नः अस्माभिः क्षणदाः रात्रयः क्षणमिव नीताः
तमसंख्यकं तं विना दुरन्तं तमः विरहदुःखं कथं नु अतितरेम न कथंचिदित्यर्थः २९

श्री॰ भा॰ टी॰ अ॰ ९

अखिलं रेवतेनैश्वर्यं प्रवृत्तिश्रुतिनिर्वाणादिस्वरूपकाः अज्ञानमायातन्मया आदिपुरुषः एतेषां ममैकोहं तेन वः तेषां वेत्तवाग
भूताश्रयमाव भ्रौ भूते भूताः जाताः ऽप्रसृजनम्भूतवः २ नन्वन्तिः कथं किं यते अद्रमेवमत्यन्ताः तस्य तत्र श्रीनि
वेदिमाशाहकरात वेषां मायात्वमवमत्यतेन कोपि वेदित्याह वेदमादितिपरे अज्ञादयः अज्ञोञ्नला आदि वेषांतत्रानां
तत्स्वरूपं न विदुः अनात्मतयाज्ञ इतेन कारणेनाज्ञ इत्यहं तत्र गृहीतः एतस्यात्रिहेषः तर्हि सृजेहं रसाव इति
भावः नतुज्ञ ज्ञानी भजन्तं नीव त्वं स्यातीत्यनत्राह स्पृशः इति अज्ञानलोपि अज्ञायागुणाः सत्त्ववहः सकृतः आको
रोहान्तः गुणानेन स्वरूपस्त्वदेव अत्रनः अतीत स्यातीति यह्रामकृत्यादयः आत्मनः स्वरूपं च न विदुः तद्वदेव
जीवस्तु नानात्मानं च वेत्ति ममत्वस्वरूपमिति यथान्तर्देहगुहादेहासवान्तान्तं नववश्य नमोत्रानात्मानममबच

श्रुत्वा यशःप्रत्ययः समादिमहानन्तादिमनइन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियाणि विभुत्वात्सर्वेषु यत्तानवन्तोनगरोतगश्च
तः २ तेन स्वरूपविज्ञानत्वेन ज्ञानादयो नानात्मनया गृहीताः अज्ञानन्द्रः सगुणे वजायागुणात्प्रद देवमेव
स्वरूपं ३ तेयांतिनायजेत्यत्रामहात्मपुरुषमीश्वरं साक्षात्वे साधिभूतसाधिदैवचमाधवः ४ त्रयाचविंद्य
याकेचिद्भावैर्वैतानिकादिताः यजंतेनिर्विकल्पैरनानात्मामहात्मनाया ५ एकेतानिर्विकल्पकर्माणि स
न्यस्याचशमंगताः ज्ञानिनोमानयत्तेन यजन्तिज्ञानविग्रहं ६ ॥

एवं तत्सर्वं प्रमाणं देव गुणांश्च तज्ज्ञानं तद्वृन्दं सर्वज्ञमनन्तमीडे ३ ननु यदि केपि न जानन्ति कथं तर्हि संसारनिवृत्तिः
जीवनामितायानामानारणो वर्तते पि येन केनापि मार्गेण भजन्ता त्वगम्यत्वा हत्वा योगिन इति ति विद्रणाः
वभौदयाप्यात्मापि भूताधिदेवसादिना महापुरुषं तदन्तर्यामिस्वरूपं इत्यपुरुषं नति तदेवमात्मियोगावकी
कृत्वा ज्ञानत्रयीमार्गिकमज्ञानभेदेन दर्शयति त्रयाचेति ज्ञानकांडयनवैतानिकाः कर्मयोगिनः त्वां त्रया
वविधयाकेचित्त वैयजंते नतिरिद्रवरुणावायाद्यादीन्तंततनतमा इत्यतआह नानाव रूपत्वादीनि रूपा
णीयथातथासौ स्वायानानातत्वामेव यजन्त इति अयं भावः इंद्रवरुणाद्या स्तेजो इन्द्रादयः सर्वे मम ऐश्वर्यस्य प्रकाशप
तेन चममेश्वरस्य वह वः सतो अन्तो नानाभेदेन त्वामेव यजन्ते इति तथा च श्रुतिः सएषब्रह्म सएकाति विष्णुक

131

राम: ९०

महार्हमणिव्रातान्येषु तैः किरीटादिभिः पृथक्पृथग्भावोऽभिप्रायो येषां तैः तत्र पार्षदैः निस्तूयमानं सनकादिभिः
आतिनावाच महेश्वर इति मरीच्यादिभिर्द्विजोत्तमैः प्रजापतिभिरिति ५३ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखा येषां तैः
पवहेवतामिति वचोभिरिति वा ५४ विद्याविद्ये जीवानां मुक्तिबन्धहेतू मायाकारणशक्तिः
द्वितीयं चित्तं तानाभिः ताभिः सेवितं निषेवितं ५५ भले हर्षात् साचवभूतः सत्त्वमालम्ब्य सत्त्वगुणमवलम्ब्येति ५६ इति श्रीभा

समहार्हमणिव्रातकिरीटकटकांगदैः कटिसूत्रब्रह्मसूत्रहारनूपुरकुंडलैः भ्राजमानं पद्मकरं शं
खचक्रगदाधरं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं ५२ सुनंदनंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः सुरे
शैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ५३ प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतोत्तमैः स्तूयमानं पृथग्भा
वैर्वचोभिरमलात्मभिः ५४ श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्यया शक्त्या माय
याभिर्निषेविते ५५ विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः हृष्यत्तनूरुहो भावपरिक्लिन्नात्मलो
चनः ५६ गिरा गद्गदयास्तौषीत्सत्त्वमालंब्य सात्वतः प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलिपुटः श
नैः ५७ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९ अक्रूर उवाच नतोऽस्म्य
हं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययं यन्नाभिजातादरविंदकोशाद्ब्रह्माविरासीद्यत एष लो

वार्थदीपिकायां दशमस्कंधे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९ चत्वारिंशे ततोऽक्रूरः कृष्णं सर्वेश्वरेश्वरं प्रणामभक्त्या
तुष्टाव सगुणागुणभेदतः श्रीकृष्णं प्रणमति नतोऽस्मीति नहि स्तुत्वा न ताम्यति स्तुत्वाः कुतो मायाबालादुतो
स्मिन्नाह आद्यप्रमाणप्रत्ययं च अनादिनित्यनामितत्वाः अत एव तत्राखिलहेतुहेतुं इत्युक्तं श्रीनारायणं नाह
मिति चेत्तत्राह नारायणं वा किं नारायणत्वं इति मा भूत्साधिकार्मिकत्वेति सम्यगेव यत्पन्नाभिजातादिनिय

श्री॰ भा॰ द॰ टी॰ ३२७

न तु भगवतः प्रकृतेर्विविक्तत्वमपि प्रकृतिसंबंधं दर्शयति न च एतेषां मम च को विशेषः स्यादित्याशंक्याह तमभि
ति अविद्याकृतदेहाद्युपाधिसंबंधरहितः सर्वात्मने स्वच्छानि विज्ञानाभावाद्विषमदृष्टिरित्यर्थः किंच सर्वधियां साक्षिणे
सर्वबुद्धिसाक्षित्वात् कोपि बुद्धिसाक्षित्वात् कोपि बुद्धिर्लेपइत्यर्थः इतरेतु ते सम्यक् न्यायइति दर्शयंति येषां आत्मनां तेषां
नेष्टुर्देवादिषु यो विमानिषु इत्यर्थः तद्विद्यायत्नो यं गुणप्रवाहः प्रकृतेः प्रमीसह्यान्विशेषइत्यर्थः ११ सर्वात्म
नः इत्यनेनोक्तं सगुणरूपं वर्णयति अग्निर्मुखं इति द्वाभ्यां अवनादीनन्तुं देहस्य वययतार्थविशेषाः ग्राश्मिः सनवस्योमि

नम्योनमस्तेनन्तविषमदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे गुणप्रवाहेयमविद्यया सृज्यन्ते वर्तते देवनृति
र्यगादिषु १० अग्निर्मुखं ते वनिर्यत्रिरीक्ष्णं सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः द्यौः कं सुरेन्द्रास्तव बाहवो
र्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणबलं प्रकल्पितं ११ रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेनयः
निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेढ्रस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते १२ त्वय्यव्ययात्मन् पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपालाः
बहुजीवसंकुलाः यथा जले संजिहते जलौकसोप्युदुम्बरे वा मशका मनोमये १३ ॥

नादिरवौ त्वाणं चक्षुः श्रुतिः श्रवणेंद्रियं कं सूर्यप्राणाश्च बलं बलं च तत् ११ मरुतः परस्यात्मनानाविदं १२ नके
वलमेतावत् किं तु सर्वोपि प्रपंचः त्वद्रूप एवेति वदन्तेवं सत्यपि प्रपंचसाधिकारः त्वयि न प्रसज्यतेतस्य
त्वयि कल्पितत्वादित्याह त्वयीति अव्ययात्मन् निर्गुणे पुरुषे लोकादयः संतिष्ठते प्रचलंति हि यथा यान्तीति
वा कथंभूतस्यात्मविकल्पस्य मनः प्रधानमनोहारिभिः तमोह्यपेतत्वयियदाद्या मनमेवावृहष्ट्या मिति
दिष्टान्तः जले यथा यथा जलौकसः स्वद्मध्याणा द्रवाशयः यथा च उदुंबरे मशकाः परस्पर

ग्रामः ३२७

म...योग त्रयी मार्गोक्ता वैखानसशैवमार्गा विरोधेन प्रयोगो वेति संस्कृतात्मानः वैष्णवशैवदीक्षया दीक्षिताः संतः तेन त्वा-
भिहितेन पंचरात्रादिविधिना त्वन्मया त्वन्मयस्तेनात्मानं चिंतयंतः त्वदेकध्यायिन इत्यर्थः देवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभे-
देन बहुमूर्ति श्रीनारायणरूपेणैकमूर्तिकं त्वामेव यजंतीति ७ बह्वाचार्यभेदेनेति नानाशाखासूत्रादिमार्गभेदेन ८ ये-
प्यन्यदेवताभक्ता इत्युक्तास्तेऽपि त्वामेव यजंतीत्याह सर्व एवेति हे सर्वदेवमय यतस्त्वमेव अतः सर्वदेवतानिमित्तेषु कल्पितवाक्या-
लक्षिताः कथं त्वामेव यजंतीत्युच्यते तत्र यद्यप्यन्यधियः तथापि बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेद इत्यर्थः ९ तस्मात्सर्वे मार्गाः

अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते यजंति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्येकमूर्तिकं ७ त्वामेवान्ये शिवो-
क्तेन मार्गेण शिवरूपिणं बह्वाचार्यविभेदेन भगवान्समुपासते ८ सर्व एव यजंति त्वां सर्वदेवमयेश्वरं
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ९ यथाद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिताः प्रभो विशंति सर्वतः सिं-
धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्ततः १० सत्त्वं रजस्तम इति भवतः प्रकृतेर्गुणाः तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः
११ ॥

त्वय्येव पर्यवस्यंतीति सदृष्टांतमाह यथेति अद्रेः सकाशात्संभवंतः प्रभवंतीति नद्यः पर्जन्येनापूरिता बहुस्रोतसः स-
त्यः सर्वतः सिंधुमेव विशंति यथा तद्वत् तावगतयो मार्गाः अंततस्त्वामेव विशंति १० अतएव त्वमात्मत्वमभिभवतः शक्तिर्या
प्रकृतिः तस्याः सत्त्वादयो गुणाः अतः प्राकृताः प्रकृतिकार्यभूता ब्रह्मादयो ब्रह्मपर्यंतस्थावरादयो जीवाः पादितास्तेषु गुणे-
षु प्रोताः प्रविष्टा न च गुणाः प्रकृतेः सकाशात्पृथक् अतः क्रमेण सर्वमपि त्वामेव विशंतीति यद्वा भवतः प्र-
कृतेर्गुणाः प्रोताः ब्रह्मादयो भवद्व्यतिरिक्ता न संतीति अतस्त्वमेव सर्वमयः इति ११ ॥

श्री. भाग. दश. टी. १३९

नेदं वस्तुतोऽयः मोहं नु वांछितमुपगतः शरण्यांशमः न त्वं इन्द्रियपरतंत्रस्य तदपि कृतः तत्राह सत्स्वामीति दुर्लभं त्वत्प्रपन्नया
मिव यदनुग्रह्यमुपगमनं तात्त्वनांडयार्थं अतो भवतीनुग्रह एवेत्याह अन्यस्य हे श्रीमदनुग्रह हेतुर्नीति वा ननु सतां सेवयोदे
भवति किमदनुग्रहेणात्यत आह यत्तु भुइ तिनी वस्य संसारस्यापवर्गः सन्मति यदात्मकृपया भवेत्तदा भावनाप्यदे
भवतीत्यर्थ स्वलाभं न तदा मंडयाम्यताम भवहूतर्थे वन तवमतिर्भवेत् कृता कृपा विना सत्सेवा मिलनं भक्ति विना यः २७
पादयोः प्रार्थयते त्वद्ध्यत नमस्कृतिवि ज्ञानं सर्वमात्रा मूर्तिर्यस्य तस्मै अत एव सर्वप्रत्ययहेतवे दृक्स्वरूप ज्ञानकारणाय
पुरुषेश प्रधानाय पुरुषं प्रधानं च तयोरीशाय ब्रह्मणे कालः कर्म स्वभावः अनयोरेव प्राधान्यात् यद्विष्वक्

मोहं तथा पतितो सत्सं नाडुरायं तत्प्राप्यहं भवदनुग्रहईश मन्ये पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गः त्वय्यब्जना
भ सङ्गमसेवया मतिः स्यात् २८ नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेऽनन्त
शक्तये नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ३० इति श्री
दशमे चत्वारिंशोऽध्यायः ४० शुक उवाच स्तुवतस्तस्य भगवान् दर्शयित्वा जले वपुः भूयः समाहरत्कृष्णो
नटो नाट्यमिवात्मनः १ सोऽपि चान्तर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्ज्य सत्वरः कृत्वा चावश्यकं सर्वं विस्मितो रथ

तेनाः न्यायपरिहृष्टां यत्किंचानंतशक्तयो यस्य यद्वा अनंतामायाख्याशक्तिर्यस्य तस्मै अथवा प्रधानं प्रकृतिपु
रुषौ तन्नियर्तकः ईश्वरः कालः एतत्त्रितयात्मकाय बलरामावतारानि भगवान् नटोनिवृत्तिस्तत्र यथा नट्यायाः २९ कृ
ष्णः यः मनोभिर्व्यंजकतालाः स्वत्रितयत्वरूपमिति २९ सर्वप्रतिपत्तत्वमभिव्यंजयन्ननिरस्त स्तवयुक्ति
वासुदेवाय चित्ताद्धिष्ठात्रे सर्वभूत क्षयाय एतयोः अन्वयः अहंकाराश्रयात्मा संकर्षणः तत्स्या हंकाराधिष्ठा
त्र संकर्षणाय तत्र्थः हृषीकेशानि बुद्धिमनसोरधिष्ठात्राद्युम्नानिरुद्धयोरेकीकृत्य गृह्णाति प्रद्युम्नानिरुद्धात्मा
यानिरुद्धाय ३० इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे चत्वारिंशः ४० एकचत्वारिंशके कृष्णो व्रजं प्रविशन्पुरं ततो वयन
दानवशोः सदारात्रवायस्य च मथुराकम कृष्णमनः प्रमाच स्त्रदाम सदर्शन सत्कृपा नाः सुदामनोऽथ मालापदलम्

टी. दशमस्कंधे रामः १३९

133

तस्मादेव तेनं वस्तुरूपं पृथग्वगाहमिति तद्धि दर्शकया श्रुतमेव मतं । सेवंते तत्वाद्दृ यानि यानीति श्रावृत्स्यापि रूपाणि
तास्मुक्रयेवानि १६ ततः स्वयमवतारान्नमस्यति नम इति द्वाभ्यां । कारणमधुकैटभयोर्वैधे १७ भृगूणां प
तये परशुरामाय १९ संकर्षणाद्यामवतुर्व्यूहरूपमभिनमस्यति २१ रामकृष्णावेवभयमानां दृष्टानि त्वां मोहेन भग
वति तिष्ठति देहादौ अहं आग्रहो यस्य सः असद्ग्राहो यस्येति २२ न केवलं मयलोकः अहमपि नवयाहं भ्रमवे
ति २४ मूढत्वमेव प्रकटयति विपर्ययमिति अनित्ये कर्मफले नित्यमिति अनात्मनि देहे आत्मेति दुःखरूपे गृह
यानि यानीह रूपाणि क्रीडनार्थं बिभर्षि हि तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायंति ते यशः नमः कारणमत्स्या
य प्रलयाब्धिचराय च हयशीर्ष्णे नमस्तुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे १७ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोकभयाप
ह वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुवनाय च नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे नमस्ते रघुवर्याय
रावणांतकराय च २० नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः
नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यदानवमोहिने म्लेच्छप्रायक्षत्रहंत्रे नमस्ते कल्किरूपिणे २२ भगवन्जीवलोको
यं मोहितस्तव मायया अहं ममेत्यसद्ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु २३ अहं चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु भ्रमामि स्वप्नकल्पे
षु मूढः सत्यधिया विभो २४ अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहं द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जानामि त्वा
त्मनः प्रियं यथाबुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदुद्भवैः अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत्त्वाहं पराङ्मुखः २६ नोत्सहेहं क
दौ अहं ममेति विपरीतमतिरित्यर्थः द्वंद्वेषु सुखदुःखादिष्वारामः रतिः क्रीडा यस्य सः तमसा नतु कायेंडः ख
रतिस्त्वेहत मोविष्टो न मम आत्मनः श्रेत आत्मनः प्रियं प्रेमास्पदं त्वां नजानेतेदुर्मर्थः २५ तद्वत्सद्दृष्टांतमाह
यथेति न स्नानं जलं दृष्ट्वा नोतिति तदुद्भवानि तृणादीनि तैः तथा मायाकृतं नाम देहादि तापरस्तात्वां न पश्यति २६
न त्वं जानतः कर्तो विषयाभिमुखत्वात् तेजाहेतो मनसः इतिकृपणा अविषयवासनातापुत्रादायसमः । अतएव कामकर्म

श्री भाग पु ४९

अपुनतपवित्रवतः यामिंद्रिःस्वकमप्रासः २५ प्राप्तेयमानोनमस्करोतिदेवदेवेतिअतःएवंश्रुत्वानेप्रययौना
स्तीनिवदृयास्त्रेवायथानि २६ प्रादेनावनमडवकायडस्ततीनिप्रदक्षदक्रुक्तांकेसहत्वासहदाशियविनोदेष्ये
दास्यामि २७ नामकालावानीनाविनिस्वकृतंत्रमत्रावयसमथ्य २८ नारदःपरिवारितःप्रविष्टान् २८ श्री
कृष्णदृष्ट्वापुरीसनुवर्णावनितनाभिःदृष्टवीनामितिस्फटिकानितेयानिमापुरापिपुरद्वारांगोपुरडाग
गोयस्यांलोकहतिहेममयानिकवाटानिनीवंगातियथांलोलाग्रबध्यावकूटचापिनलिकाबनन्सयाः
काष्ठाःथालागारांबालाःदयश्रयस्यांतोपवित्रावापरितःरत्नांनयांभीनानामिद्रैगसहंडरागंमोउपानानिच
श्रापरलेनांवनेजनास्त्रीलोकान्भ्रुश्चयांपुनन्‌ पिवसःयतयाःशवःसयाताःसगरात्मजाः २८ दे
वदेवजगन्नाथपुराणश्रवणकीर्तन यदृत्तमोत्तमश्लोकनारायणनमोस्तुते २९ श्रीकालः श्रा
याग्निभवतांगदृमहमार्यसमन्विताः यदुचक्रेडदेहत्वाविनतिर्ग्रहमिय ३० शुकः एवप्रकामेन
वनाशोक्रूरविमनादेव पुरीप्रविष्टाःकृसायकर्मविधयगृहंययो ३१ अथापराह्नेभगवान्कालःसं
कर्षणान्वितः मथुरांप्राविशद्गोपैःदिदृक्षुःपरिवारिताः ३२ ददर्शतांस्फाटिकतुंगगोपुरद्वारांबृहद्धे
मकवाटतोरणां ताम्रारकूटांपरिखादुरासदाम्‌उद्यानरम्योपवनोपशोभितां ३३ सौवर्णशृंगा
टकहर्म्यकूटैःश्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृता वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुममुक्ताहारिवडिवलभी
तिकदालिकयातेरूपशोभितां ३४ सौवर्णशृंगाटकाःवतुवंथाहस्माशिराधनिनोगृहाश्वतिकराहशाव
नाःशालामाश्चतेःश्रीगोनासकनुयशाल्योयजीविनानाभ्रुमिक्रयमवशास्यानेवमहादेव्या उपस्कृतांप
लकृतांश्रमलास्फाटिकमणाःहरितोमरकतःवेदूर्यादिरत्नेर्तन्नेष्ठावैदूर्यादिरत्नेर्वल्लभ्यादिशुश्रावि
ष्कृतपविष्टयाराभितःश्रीहिभिश्च नवबलभाषुहरगुरोभागेषुवकदारूदनानिवदयाबलभीनामश्चा
दीर्विरचितावप्रभवेदिकाः जालासुबरत्रगीगवदादिंतानोगिकरिमानितन्निमणिवज्राभूमयः

पत्र ४९

134

भूमौ सुविविपति आकाशे जले अग्नौ वायौ वा यानि तान्यद्भुतानि तिष्ठंति तेषां च पश्यतो मे किमद्भुतं अदृष्टं अपि तु सर्वं
दृष्टमेवेत्यर्थः ४ ननु वत्सा मे सर्वमेव त्वं विस्मित त्वं बाल इति नासि अतो भूमौ वियति जले वा का नु अद्भुत
दृष्टं मे यत्तद्वेदितुमाह यान्यद्भुतानीति यत्नात्त्वयि श्रीभगवति सर्वाण्यद्भुतानि तानि पश्यतो मे भवतस्तव पादौ किं
मद्भुतं दृष्टं त्वां विना न न च किंचिदद्भुतमस्तीत्यर्थः हे अखिलनृप वंशस्य देवतेत्यर्थः अखिलेति वा पाठः ५ दृष्टेन मदद्भु
तमपृच्छद्धृषीकेशः किं ते दृष्टं विवाद्भुतं भूमौ वियति तातेयेवान यत्तां लालयामेद ३ अक्रूर उ
वाच अद्भुतानीह यावन्ति भूमौ वियति वा जले त्वयि विश्वात्मके तानि किमदृष्टं विपश्यतः ४ प
अद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वि यवा जले त्वत्तोऽनुपश्यतो अखिलनृ किमदृष्टमिहाद्भुतं ५ इत्युक्त्वा चोद
यामास स्यन्दनं गान्दिनीसुतः मथुरामनयद्रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ६ मार्गे ग्रामजना राजंस्त
त्र तत्रोपसंगताः वसुदेवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाददुः ७ तावद्व्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयो
ऽग्रतः पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षन्तोऽवतस्थिरे ८ तान्समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः गृहीत्वा
पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहसन्निव ९ भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहं वयं त्विहावमुच्या
थ ततो द्रक्ष्यामहे पुरीं १० अक्रूर उवाच नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते
भक्तवत्सल ११ आगच्छ याम गेहान्नः सनाथान्कुर्वधोक्षज सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सु
हृत्तम १२ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनां यच्छौचेनानुतृप्यन्ति पितरः साग्नयः सुराः १३
पर्युपवनमवस्थिता इत्यर्थः ७ श्रीरामकृष्णौ वा मन्वं प्रतीक्षमाणास्थिताः ८ प्रश्रितं विनीतं ९ सहयानः
विशतां सवसुधावतो याविश्रमानित्यर्थः १० सामजः सहगोपालैरित्यर्थः ११ यत्पादशौचेन यत्पादरजसा प्रक्षाल
नोदकेन गृहा गतगृहागतस्थितेन १२ श्लोकाः पुण्यकीर्तिदंः एकान्तभक्ता नायभोगे स्थावले मे १४ ॥

श्री
माह
सुटी
१६१

गुरुः स्वात्मानं कृतलेवनमः स्वयं सतं दृष्ट्वा नत्या प्रेक्ष्याणां वनस्थितं वनेदृष्ट्वा स्वस्थानदाः हंसच वनेन नत्राक्षमानो
यस्मिन्नात्मदृष्ट्या उज्ज्ञाहितेन नेत्र हावयाणात्मनि मनसि लब्रह्मासपरि शुन्यतरे प्राप्तिजनितमाथिवा यान
कुः दृश्यविद्धमतिजितकाम इति सेवी पत्रे शुभायवमनि मनो मामा पुरिति २८ सोमनसः शोभनं कृतं मम
मूढः शोभनमनोभवदी २९ योगयुक्तस्य यः ३० वनको वसतिर्जनकः स्वयं बलाणायवामयितुं वं
दृष्ट्वा गुरुः स्वात्मगुरु जनेन सनन्युक्तपाक्षिनस्थाने वलपाल डसानाः स्वानंद हतिं शुपदृष्ट्य
दृष्ट्यानालब्धे ध्यानवतास्कृतवनमवदित्साथि ३८ आसादयाव वाड्ण्योः शौर्युकन्तमृते
वुद्धः स्वयं वर्णतां च नमेः शुभदावलोकयावी ३९ दृश्यन्ते नाः सादयाः स्वायेवमयमनेः
नावावृत्तः शुद्धिमानवस्तमहिंसानयः ३० ऊचुः योगमुद्रो मायालयः किमत्र बन्धदृष्ट माहानावा
न्यपद्यतिन व लोकमद्दोन्मया ३१ नवज्ञंकविदायारेवकांडगदाग्रजः न अयोवनवासीमथाकि
नामकृष्णनमाभिव ३२ श्रीकृष्णः दृष्ट्वा वयोः सप्रति वियवनासि बाहुनाः अविद्यातिपदृश्यो
यातवेलानाक्षत्राय ३३ मयाद्धितामपवतां कामपूर्णं नमः सुतः सादेयक्षत्रः प्राहृष्टपो
राजः स्वडगदः ३४ इदं शाश्वत वासाक्षिनिन्द्यागिरिवनेवा पश्चिमं तं किंगुप्ता राजन्नुषा गणमे
श्रुत्वा ३५ मानामुङ्गलिशाशे वेषतिर्थश्रिताविषा सर्वतिरतिलक्षति इत्यत्र तत्कलानिदि एव
विकल्पमानमप्रापितोदवकोन्मनः ३६ नाम्नामुजीव
नः सर्वेवासः कोशावित्सुप्तवेडुडुवः मर्वनोमार्गवामासि जगृहे गुरुः वसितान्मा प्रियेवह्वाः काम
सेकधनानया शाषाणपादमयाप्यभाविहरूगप्रविकानि बित नतलवाधुकः प्रीनलयावसामक
न्ययाकारः कथितः शायितः ३७ हेडुडनागिरौ वनेच उत्पन्नेशाणापरिषत्कृतिभावनायालाङ्गुभौ स्व
प्राप्यां यथांनामकङ्गलाविराजकोयाः लेपतितिः वक्ष्यति वासः कोशानवतुप्यात् वापुकः नेत प

१५५

श्रमः
१६१

तथामलेकृतानिद्वाराणियेषांतेशुक्लरत्नमयसर्वतोकेशरश्रीः कुंभैः स्थापितदनेनवकुदितैः सितैः प्रसन्नोपुष्पाणाच
दीयानावलयेषुतेहृदैः फलगुच्छैस्तथलदितानः रंभाकदलीकमुकाः पुष्पाण्यसहितैः सकेतुभिः केत
वोधजाः तत्सहितैः पट्टिकावितानैर्विलसन्सव्यसनाणिनत्सहितैः तत्रयंरीतिः होरंभयतः तडलान
सुपरिकुंभाः प्रसनःनावलयः कलपट्टिकाः मालावृन्तादियज्ञवाः तद्परिपाजातवेदीपावलयः तत्तेनि
योरंभाः कमुकाः केतवानोरणानिचेति १३ तद्देववर्त्मनाराजमार्गेणतोपुरीमप्रविष्टाइतिहितीया

नगेषुजालागुरुवंधकुंडिमेप्राविशयांराजनवहिर्यांदितोसनिकं ... प्यापणामार्गवत्मंगुकी
र्णसाल्यांकुरनाहतेदेला १२ प्रष्टीकुंभैर्दध्यंचदनोदितैःप्रसीनदीपावलिभिःसपल्लवैः से
वृंदरंभाकमुकैःसकेतुभिःस्वलंकृतद्वारगृहांसपट्टिकैः १३ तामाप्रविष्टांवसुदेवनंदनोहरी
वयामतद्देववर्त्मना द्दष्टुंसमीयुस्त्वरिताःपुरस्त्रियाहर्म्याणिचैवारुरुहुर्नृपात्मकाः १४
काश्चिद्विपर्यक्धृतवस्त्रभूषणाविस्मृत्यचैकंयुगलेष्वथापराः कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरानांका
द्दितीयंत्वपराश्चलोचना १५ अश्नन्त्यएकास्तदपास्यसोत्सवाअभ्यज्यमानाअकृतोपमज्जनाः स्वपंत्यपा
उत्थायनिःश्रम्यनिनादमाकर्ण्ययुतामयस्तामाते अरेवहतमास्यनिसदानेवाः १६ सनारिणीमनमतविहलोचनःप्रगं
ल्भलीलाहसितावलोकनैः ज्ञहारमत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो हर्षणाददनश्रीरमणात्मनोत्सवं १७
तेगेत्वृतामेवाहद्वयेनकाचिदितिविपरेतेभूतानिवस्त्राणिभूषणानिचयाभिस्ताःयुगलेषुकर्णेलके
कणदिषुएकविस्मृत्यसर्वोपुः कृतमेकंमेवपत्रंयोगमलप्रवणोयाप्राणेकमेवनूपुरवररणयासांताः
सौताश्चताश्चताकाएकस्मिन्नेवलोचनेकजलेनियायेव १५ तद्वोजनादिस्वाभ्युपजयेनाः नवोदाति
नृप्ता १६ प्रगल्भायालीलाभिर्हसितानिइक्षणानिचतैःश्रियरमयतीतिश्रीरमणाःतेषांतेनात्मव

श्री॰ भाग॰ टी॰ १४१

द्विवनादिंशुकेज्योत्रमनंपशुर्योभिदा वधस्तदत्तांकेसारिष्टंर्गोत्सवादिव गवाविलेपनाच्चेदनादयः
गृहीतानिगवाविलेपनानांभाजनानियथानानुसग्रहः स्वत्वग्रहः १ इत्येवानवदोरूइतिमोपदासमवाथाद
कृतिलकादलदत्तुलेपनंकृत्वा ३ इत्इतिनिपातोभूविलेपश्चकोविनकंग्रस्मात्सवासपफलदत्याहनवि
गादितितिस्त्रीवारः कस्यावक्तृतिंत्रिविकेति नामयस्यासाग्रत्रलेपनसाधनक्रियायांकस्यावक्रू
मनादास्यासिद्धबंधेमो एवंवयश्लचसोक्रमार्थमाधुर्यवशीकनाद्दसितेचआलापश्चवीदितेच

श्रुकः ग्रथाव्रजन्राजपथेनमाधवः स्त्रियंगृहीतांगविलेपभाजनं विलोक्यकुब्जायुवतीवरा
ननांपप्रछयांतीप्रहसन्रसप्रदः १ कात्वंवरोर्वेतदुहानुलेपनंकस्यांगनेवाकथयस्वसाधुनः दे
ह्यावयोरंगविलेपमुत्तमंश्रेयस्ततस्तेनचिराद्भविष्यति २ सैरंध्र्युवाच दास्यस्म्यहंसुंदरकंससंमता
त्रिवक्रनामाह्यनुलेपकर्मणि मद्भावितंभोजपतेरतिप्रियंविनायुवांकोन्यतमस्तदर्हति
३ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः धर्षितात्माददौसांद्रमुभयोरनुलेपनम् ४ ततस्ता
वंगरागेणस्ववर्णेतरशोभिना संप्राप्तपरभागेनशुशुभातेनुरंजितौ ५ प्रसन्नोभगवान्कुब्जां
त्रिवक्रांरुचिराननां ऋज्वींकर्तुंमनश्चक्रेदर्शयन्दर्शनेफलं ६ पद्भ्यामाक्रम्यप्रपदेद्व्यंगुल्यु
त्तानपाणिना प्रगृह्यचिबुकेध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ७ सातदर्जुसमानांगीबृहच्छ्रोणिपयो

नेर्थयितात्मामोहितविज्ञासाइवूनं ४ स्ववर्णेतरशोभिनायामकृष्णयोः वर्णाभ्यामितरः पीतादिवर्णः
तेनशोभितेनशीलेयस्यातेनसंप्राप्तः परोनामकपरिततनाभागोयेनसः संप्राप्तः परभागः शोभितातिश
याये तावनुरंजितौ ५ स्वदर्शनस्य फलंदर्शयन् ६ तस्याः प्रपदेपादाग्रद्वयंपद्भ्यामापीड्य
द्व्यंगुलेद्वेअंगुल्यौउत्तानेयस्मिंस्तेनपाणिनाचिबुकेप्रगृह्यऊर्ध्वभागंगृहीत्वा अध्यात्मंदेहंउन्नमयामास ७ तद
देहस्योन्नमनमात्रेणसमानमंगंयस्यासाबृहत्योश्रोणिपयोधरौयस्याः सामाश्रीमुकुंददर्शनादितिपुरुषकारणाम

दश॰ १४२ ८

136

पर्वणि उत्सवे ४१ इहलोके परमां श्रियं च बलैश्वर्यं च स्मृतिं च इन्द्रियं तस्मादेव प्रादात् ४२ हे अम्बाप

भवाय वृद्धये ४६ बजकवयेनवायकारुगहेणाच युवयोर्विषमदृष्टिर्यतो न स्वस्नाशाकनीयेत्याह न

हिंसामितिमत्र हेतुः समयोरिति सुगमापि दृष्टं सामदृष्टिर्न जगदात्मनोरिति च ४७ इत्यभिप्रेत्य तन्मते

नानालक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ४१ तस्य प्र

सन्नो भगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियं ४२ त

तः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ४३ तयो

रासनमानीय पाद्यं चार्घ्यार्हणादिभिः पूजां सानुगयोश्चक्रे स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ४४ प्राह नः

सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वां ४५ भवन्तौ किल वि

श्वस्य जगतः कारणं परं अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ४६ न हि वां विषमा दृष्टिः

सुहृदोर्जगदात्मनोः समयोः सर्वभूतेषु भजन्तं भजतोरपि ४७ तावाज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवा

णि वां पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ४८ इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः

शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ४९ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ

प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ५० सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि तद्भक्ते

षु च सौहार्दं भूतेषु च दयां परां ५१ इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीं बलमायुर्यशः कान्तिं

निर्जगाम सहाग्रजः ५२ स्वे स्वे वरं स्वयं परं जके निकृन्तन्कालः प्रदायचवरान् स्वयं प्रकाशं मा निजगाम सहाग्रजः ५२

जाता ४९ अन्वयवर्धिनीं वंशवृद्धिमतीमित्यर्थः श्रियामित श्रीप्रभृतिकं दत्वा निर्जगामेति ५२

इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कन्धे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१ ॥

श्री० भाद० स्क० १४३

तेजः प्रभावं प्रागल्भ्यं पृष्टतां २२ २३ शुक्रे दत्तविरामे ममात्रिर्गमन समे यथाशिषः आशासनसुवेप्रभा
तारजनी यस्य सुप्तवत्तत्वं दृष्ट्याभविष्यतेऽस्मादिय्ङ्क्रवमः स्नातस्तवास्तु शुक्रमण्डपशालाज्ञोक्तल
स्यायाग्वलक्ष्मीदेहशोभाकण्ठभूतस्यगात्रस्यानुयोऽहनगान् बलादीनाहितायदृष्ट्वा मात्रयश्रीः कामयाम
स्यायाग्वलक्ष्मीमितिवा २४ यवनिकेलालिनमत्रिपुगलयोयोलोदीरमिश्रमनमुकास्त्वतवमता
२५ शुवकेवलेगाविद्रामयाविक्रीडितनतत् नतुपराक्रमः कश्चित् २६ उभययास्वमत्तागरितमेदे
तयोस्तदद्भुतवीर्यनिशाम्यपुरवासिनः तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे विस्मिताः नयोर्विचेष्टनैः
स्वस्मादित्याल सुप्तयविवान् कालयमेऽहंताग्ताये पुराणशाकरमोपत्नः २३ तायत्रा शुक्रदविरामे
विरहात्तु यायामायामनाशिषक्रत्तामपुपुर्यश्रवन् ममपत्ताशुकमण्डपशालागात्रलक्ष्मीहितेन
तुभजस्वकमेयनश्रीः २४ यवनिकान्तत्रिपुगलोपकालीरायसवत्र कपतलाकवताना
कमविकीर्षितम् २५ कंमलत्रयनुपाभगवत्नागस्ववलस्य च यतिशगणाविहृतामविक्री
डितेयत २६ दीर्घप्रमाणयोगीलोऽनिमिलानिदुर्मतिः बहुत्वमहाभयत्वात्सोदोषकरागेणा
व २७ यदर्शनेस्वापितयः अलिशुपवसन्त्यपि यमत्वापिहितीयवहेदुष्यमोतिशानया २८ छिद्र
प्रतीकाशयामायाणां श्रीयादुपस्याति स्वाप्रलोनिहन्तृत्वशुमपादानामदर्शने २९ ॥
तप्रमेकमूनोदोषकरागीश्च नथा चमेरुः इच्छा उल्कश्रायमनक्लिंदगायादनप्रयोग्रावः बद्दमोहत
आगतइत्यादियदेतदूतानिस्वबादिश्वपदेवी वा नवदसीगादिस्य २२ तानिदर्शयति श्लोकद्वयेन
लाटोप्रतिरूपद्वयमीनापरवाराः स्वले जादर्शने समत्वापिहितोयवत्सुषावतयानेत्रयुस्यादामतिया
चक्रादीनामिवम् २७ छायायाप्रतिबिम्बस्याहप्रतीतिः यिहितकारणसत्वमपताः श्रुयमाणायनिः सुप्रा
णाघोषः तसाश्रुतउपस्थातिः श्रवणेनृतस्तत्राणावणाप्रतीतिः रजः कर्दमादिस्वपादानामदर्शनतानि

॥ ५४ ॥ भा० द० स्क० टी०

रामः १४२

137

ऽपि कार्येषामनः पीडाश्रमनं केसवे येन साधितोर्थः स्वहृदं प्रयोजनं येन सः प्रगृह्याणामहं नतदारणीयं
यानां प्रवासिनो परमयत्नमाश्रयन्तं १२ मधुरवाणि रान्ना परमया प्यत्रन वर्णिकया वर्णाभिर्वितः
१३ लोकाश्चित्र न्यस्ताइव स्तंभयो यासीनाः १४ चतुर्भावघालांछन १५ प्रसन्नबलात् १६ निमि
ततो रूपगुणोदार्यसंपन्नाशाकेशावं उत्तरीयान्तमाकृष्य स्वयं तो जानन् हठात्कृत्या ६ एहीवीरह
स्यामोनत्वोनकोमिरोऽसदे तयोन्मथितचित्ता याऽसीद् प्रकृतधर्षं ७ एवंस्त्रियायाकामानः
कृत्वा रामस्यापत्युपतः पुरवेवीक्षान्गुणानाव प्रहसंस्त्वा प्रवाचद ८ एषामितिशूर्पणखा
यिविकर्षणी साधितार्थोऽशूर्पणखानः पाश्वानात्वपराणां १२ विस्तर्ज्य मायाघाणाक्षिणि
गतिणिकाये: नानोपयनतोऽहं लेमारखाथे: श्रागज्जोचितः १३ नहर्षानमन्दोदात्मानतावि
हस्त्रियः विस्तवसनाः कन्दरवलयालाघाशूलयः १४ ततः पोगन्धकुमानोयनुषः स्यानमधुर
तः तस्मिन्नविहोदहेशायत्रुगृह्यमिवाद्भुतं १५ मुकर्षेवकुमिगुर्मन्यादितेपरशुंडमतः वायमाण
कृभिः क्रमलः प्रमहायनुपादवे १६ कवणा तामेन सलीलमुद्गतमत्रव हात्वानिमिषेणाप्रवृ
ता नतानविकृष्यप्रवर्मजमध्यतोयघाद्दंडमदकंपपजनः १७ यतुषानजमानस्पशात्
रवतोदसोहिताः प्रवयामासयंघ्ननाकमस्तासमपायामत् १८ नद्दत्तिणः मातुलनाजोपि
तायानतायितः गृहीतकामाश्रावगुहृलानावध्यनामिति १९ शयतान्मरभिप्रायान्विलोक
वलकेशवो कृडोयन्वनश्रादायपृकलेतान्जन्नतः वलवकसपाहितेहलाधानाप्रवा
यणानिशीर्षमदोमनन्दत्ती २० नद्दत्तिणाशृहातावध्यनामितिवदतोजिघ्रूलवाशृतवंनः २१ न
केवलकृडाकितमग्नसायनुषः पाकलेशृह्रोताजघ्नसहस्रोति २२ पुरतः प्रातर्गतं तामितिपालापुरा

श्री· भा· द· ९ टी· १४५

प्रहर्षवेगोन्नकलितानि उत्तम्भितानि आननानि येषां तेन योगानन्देन प्रकर्षेण पुः नरराः निरङ्कानाम भूभृतिमवं
१९ तेटनाः नगराः वनानि इव अतिशिथिलाः परिष्वङ्गेन इव लालितानाः इत्यर्थः २१ प्रथमाहृष्ट प्रथमं गादिप्रवाण्यानगार
धंनोइवयाति नन्दलितमनदरु रत्यभिनयर्थः प्रत्यालवनयोरूपेण मंदमाहिप्राजलगुरुणाः शेषादयः माधुवर
श्रितानलयादिप्रामल्या याप्ते नैः मालितानाइव रम्यरगाय्यायितानाः इत्यर्थः २२ विशिनानानावकलमान्प्रभिः ७

सिक्तास्वत्ता वृत्ता रम्यपृक्ताः सैकतानाम्बन्धितानानागवप्रतिकानयाः प्रहर्षवेगोल्कलितेन हातोननाः पर्युत्
तेनस्थानयलेकल्याकनम् १९ पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया जिघ्रन्त इव नासाभ्यां श्लिष्यन्
तइवाङ्कुभिः २१ जनुः पयस्तदेव यच्चाहृष्टपराकामं कृतं नद्भुप्रशुणामागुर्णपागल्भ्यः सवितारव
२२ एवंजगाइलःकात्वाजन्तेनायुप्ताखाहि राजनीर्गागरिताप्रालकल्वेदवस्पन्देष्मानि २३ एवं वै
किलदेवकाजानोलीनमन्नोगे अश्ले कालसतं नन्दनन्दनुमलपवहृत्येनदवेष्पाति २४ स्वतनानेनं
नवीनालस्कालनमुख्नावः शङ्कतोगुह्यकः केशाविष्णुकामवनहिंयाः २५ गावः सपालापते
नहावाम्रःपतिमोचितः कालितयापालःस्पृद्धुस्वविपदः कालः २६ समाहृत्यकसन्नवृ
नोऽस्य प्रवृत्तनुत्ता दशिवानापालेनमंपरिहायातस्तमोऽल्व २७ गोष्ठ्या स्वति नुदितसमिवश्रव
तेप्रत्तौ यभ्यवाविविधाङ्नायाकाःप्रजतेनस्याशस्मपुष्ट २८ वृन्दाजनपदो यहाःस्वबञ्जविश्व

तविपादिभि २३ किलेतिमूर्व्वेतान्वयः २५ गुह्यकः शङ्खचूडः प्रस्तप्रखासहयादयः २५ २६ २७ आश्र
मं इष्टकृष्णमनुकुमुदे आश्रमं पुत्रमिति वा यद्वा आश्रमेषयाश्रमवनि नयानीतानि स्मानि २८ सेदेवपादि

राम: १४५

किंतु यथावत्तिति मुहूर्तमुहूर्त ११ ततः समाविशन् तदा वीरा द्वियावभौकपेशलः ओसेनमल्लविषाणांग
जटोत्तोयुनसः मुहूर्त्तो बजसामदृक्षवविड्भिः पवितोकितः विस्फारक्रुताः स्वेदकणिकाताभिकपल
दिलेवदानावृक्षहृयसमः नकेवलंसपकः समाविशान्तकिंतगोपेविति नचचमृगारादिसवंबमक
देवभूतिभेगवास्तदभिप्रायाज्ञमारेणावभौ साकल्येनसर्वेषामितिमल्लानाइति १४ मल्लादीनामस
कृतयावल्गीडियाभूमौयातिलासहमान्वितः नमलापतितकाष्ठादताभ्यांसाहननिति सवि
कमेयतिहलकुजरंदानमर्षितः जायमानोमहामात्रैः कलमभ्याहवकुकयां १२ नमापततेमा
साघभयावानमधुसूदनः निशृष्णपाणिनादस्त्रपातयामासभूतले १३ पतितस्यपदाक्रम्यशृंग
हस्वलीलया दंतमुत्पाट्यतेनैनंदक्षिणमारनहविः १४ मनकंदिपमुत्सृज्यदंतपाणिः समाविशन्
मसनंविषाणामहस्तहविड्भिरवितः १५ विस्फुरत्स्वेदकणिकावदनाम्बुरुहोबभौ गोविन्दनाग
नाजदेतवराणुयो ललौगोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ १६ मल्लानामशनिर्न्नृणांनरवरः स्त्रीणां
स्मरोमूर्तिमान्गोपानांस्वजनोसतांक्षितिभुजांशास्तास्वपित्रोः शिशुः मृत्युर्भोजपतेर्विराड्विदुषां
तत्वंपरं योगिनांवृष्णीनांपरदेवतेति विदितोरंगंगतः साग्रजः १७ हतेकुवलयापीडे दृष्ट्वाकृष्णावलिंतु
तौ जेयौ कंसस्तावचिनाधृष्टधूषणमुष्टिकाविति नृप १८ तौ रंगभूमिंगगनौ महानुभावौ विविदवेषाभरणस्रगंशुभौ
नटइवोत्तमवेषावादिहवृतादयायावितिः समस्ताग्रजो रंगगतः इत्यन्वयः मल्लादिरूपभिन्नकाः दशाः कंसाय
नरः मल्ला नामशनिरिव सिंहाग्रजौ दृष्टौ तथा भयानकरसः ग्रथितः शांतः स्मरमूर्तिके
स्मांकेवलंविवक्ष्यते रौद्रादंभुतमधुरमारवीसौदृशातनिक मार्शोइशबलक्लाज ल्लकः विकल्पनवद्वकवमुसास मवंत्रातविना
मोविड्भाविमाइविकल्पायमाजनतःइतितयामुक्तेनबांधवलब्धक्रमः विकल्पतवकवमुसास मवंतानविना
दिनाक्षताने ओदिविस भीताविस्मयवमवतिति निर्भयलिंदीश्यांते १८ ॥

चर्चितः निश्चितः एवं संकल्पो यस्य सः १ बाहुभ्यां निहितांगुलिभिरितरेकेणाकर्षणमुष्टिः हस्तौ वद्धिःपदि
भ्रमणं हस्तादिषु गृहीत्वा परितश्चालनं विक्षेपो नोदनं परिरंभो बाहुभ्यां पीडनमवपातनमधःक्षे-
पः उत्सर्पणं अग्रतः परितो गमनं अपसर्पणं पृष्ठतो गमनं पदैः प्रत्यरुन्धतां प्रत्याहतवन्तौ ४ उत्थापनं
दोर्भ्यां भुजौ वा पिंडीकृत्य परितः कोच्चाटनं हस्ताभ्यामुन्नयनं चालनं कण्ठादिलग्नस्य निष्कासनं ॥
स्थापनं पादादिपिंडीकरणं एवं परस्परमात्मानो दृढस्थापनं चक्रतुः अपकारं कृतवन्तौ ५ तद्युद्धं।

श्री· भा· द· स्कं· १५६ श्रीशुकः एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसु-
तः १ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया २ अ-
रत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ३ प-
रिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुन्धतां ४ उत्थापनैरु-
न्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ५ तद्बलाबलवद्युद्धं
समेताः सर्वयोषितः ऊचुः परस्परं राजन् सानुकम्पा वरूथशः ६ महानयं बताधर्म एषां रा-
जसभासदां ये बलाबलवद्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः ७ क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्र-
सन्निभौ क्व चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ८ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत्॥

लाबलवत् एकतो बलं अन्यतोऽबलं तद्युद्धं विषमं युद्धमित्यर्थः तदेव दर्शयति महानिति यद्वा तद्बला-
बलवद्युद्धं द्रष्टुं महानयमधर्मस्त्वचुः इत्यर्थः बालयोर्बलवतोश्च युद्धं राजा चेत् पश्यति तर्हि वारणीयं एतत्ते
राज्ञः पश्यतः स्वयमपि निच्छन्ति अतस्मदेतदिति महानधर्म इत्यर्थः ७ बलाबलवद्युद्धतां प्रपंचयति क्वेति ॥

रामः १५६

धेनुकवत्सासुरौ शुचिपर्वतो हि जनवादे यतिनिश्चयात् २६ जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु सत्स्ववास्तो महामनस
त् अथ बोधितिदक्षलप्रियकस्वामेनिवाजिपीतेश्वतानिव प्रमोदेषु २७ यथोनितेनिशुद्धवानस्य
द्रुमेषु वनमहा समभाधिकृतान् ग्रामीमास्पृशेत् मास्पृशोदितयथः हेमल्लोतिवा २८ चाणूरः २९ स
अथैवास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः प्रलंबो निहतो येन वत्सको धेनुकादयः ३०
जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तत्संग्रुति न दक्षवे रामश्चामोसन्नभाषा वाणाय एवाकामब्रवीत् ३१ हे
नदस्तृतो हे रामभवे तौ वीर्य समतौ निमुद्दकशालोअत्वा रामार्तौ दिहन्तामा ३२ प्रियं
राज्ञः प्रकृर्वैव्यः श्रेयोविंदति वै प्रजाः मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ३३ नि
त्यप्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटं वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयंति गाः ३४ न
पिधानात्रतीव्रकालो दयाला लोलितेवचः विमुक्तगात्मना भाष्येम मन्मानामिनयच ३५
प्रजाभी जयते ध्यत्रायताऽपिवनचराः करवामप्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ३६ बालवप
तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं भवेन्नियुद्धमाधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ३७ चाणूर
नबालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनावरः लीलयेभो हतो येन सहस्र द्विपसत्वभृत् ३८ तस्माद्
भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै मयि विक्रमवार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ३९ इति श्री
दस्वांह्रियानाम सलवलाविममेनीति ४० तथा बलिभिर्दृष्टेः सहमल्लेनयथसः विक्रमपराक्रम
पराक्रमस्तु मुष्टिको विक्रमसतामिति ४१ इति श्री भागवते टीकायां दशमस्कंधे चत्वारिंशोऽध्यायः ४२ व
त्स्वतारिंशके तस्मल्लीक शाहिमर्दनं केसधोषपन्मामाश्चामसहाभ्यामपिचोम्मदर्शन १॥

श्री० भाग० दश० १४०

प्रानर्वियात्रस्थेवत्सनिशम्यहृष्टान्गांनिर्गमस्पथिसलिलंनपुत्रंयपंतितात्रूरिपुष्पाद्दति १९ समस्थामयसेतिनाःस्त्रीणां
मिः श्रुत्वापुत्रयोःस्नेहनमातृकृतयास्नुताः यानरौविहलौपुत्रयोर्बलमनानतोपितवैचनुनायुग्माविनितरा
श्रीभागवतोसाक्षाविष्णोमविसित्वादीनांनिष्पातैः शरीरैः वत्रानिष्याप्यस्थितेजस्थलायैः नाहिनिष्टुवैः भक्तमातानाः
प्रानर्श्रेताहृजनगृहविष्णुनरूपार्यनामिः समकालायतोस्यानिशान्तवत्सु निर्गमयन्त्सपनवलःपरिपूर्ण
विपुलप्रणाःसपुर्पतिसलिलमुत्रमदयावलोक १६ एवप्रमाषमाणानांस्त्रीणांयोगेश्वरोहरिः शनुहेतं
मनसश्चकेभगवानात्मवत्त्वम १७ सम्यासस्त्रीगिरःश्रुत्वापुत्रस्नेहस्नुतस्तनौ पिततावन्नुतथोतापुत्रयो
रत्रुयोर्बले १८ तैस्तैर्निश्चेडविविधैर्विविधैर्वचनैस्तयो यथुथातयथान्योन्यंतथैववलमुष्टिकौ १९ भ
गवाननिष्यातैर्वज्रनिष्पिष्टनिष्टुरे वाणैरेभजमानानांमृडङ्ग्रामि मतायह २० सप्तपनवेगमल्लयुद्ध
श्रीकृष्णकयानुभो भगवानवासुदेवकृष्णवर्षाभिवायन २१ नावलनमुष्टावागमालादनइवद्विपः बाहु
निष्टुराणाएवबकृष्णोग्रामवन्हरिः २२ भूपत्स्यमाययामामृतवमाद्दोणाजीविन विस्तताकसके
शास्त्रगिरुहनइवापतत २३ तथैवमुष्टिकापूर्वंमुष्टाभिहितेनवै बलभद्रेणबलिनातलेनाभि
हतोभृशं २४ प्रवेपितःसरुधिरमुद्गमन्मुखतोदितः व्यसुःपपातोर्व्युपस्थेवातोहतइवाङ्घ्रिपः २५
ततःकूटमनुप्राप्तंरामःप्रहरतांवरः अवधील्लीलयाराजन्सावज्ञंवाममुष्टिना २६ तर्ह्येवहिशलःकृ
ष्णपदापहतशीर्षकः द्विधाविशीर्णस्तोशलकउभावपिनिपेततुः चाणूरेमुष्टिकेकूटेशलेतो
शलकेहते शेषाःप्रदुद्रुवुर्मल्लाःसर्वेप्राणपरीप्सवः गोपान्वयस्यानाकृष्यतैःसंसृज्यविजहतुः २८
स्मयवृत्रःश्यलस्थ्यवयोगाश्चःसंवामरःश्रुमायनानाडयत् २९ भ्रेष्ठेपुत्रवडपसिवोयंयामामग्राह्याल
यत्नसहयनोवन्नप्रयहावंश्रयनोवंश्रयहातुनामगोडखप्रसिद्धःकस्मिविडलावमहातमभोदजयताको
यलेकानःभृकषाहानिकवयतेक्षेयघापततितिनहृदयदादि ३१ भृहितःपीडितःउच्चुःपहेथनले २५ व

यथाऋचुः नमामितियुवतत्तायापितस्मीतिहन्तविदु वनुयतः ननामामीत्यचुवन्नुयतः प्रतोनसमा
प्रविश्योदितिवल्गुतः शत्रुभिनइति शत्रोः सर्वतोयावतः श्रीकृष्णस्यग्रगवादिशत्तनमवामवृंदनोश्रुज
दशयंता ११ अग्नाऋचुः किंनयपश्यतेति सामधामकायंहासेनमेघगः श्रावेशितः तेनश्लाघिते १२
अग्नाऋचुः पुरपावतेतिहलिनेनमनुष्यदेहेन गूढाः वनस्थानानिचित्राणिमात्स्यानियमसः
गिरिश्रीमहादेवस्य रमाचललक्ष्मीस्वतामार्चितवनश्रीयत्तमः ग्रयमावः चिनिमांसमायगाभव
राधूयते तास्तुवनभुवोयमाः यत्रायास्तुग्रयंक्रमाविविधक्रीडयावतीतिगच्छति १३ गहाकस्य
नसमांसविश्वामत्ताः सम्पदेषानुसरन्‌ सत्रुवतितुवनस्तोनवः किल्विषम्‌ ते १० चल्गुतः श
त्रुभिनः कृष्णस्यवृंदनोश्रुतनम्‌ वीरागाश्रमवाश्रुमंदसकोशामिवाबुधिः २१ किंनयपश्यतेय
सत्रुसमानाश्चलेवन पुष्टिकेपतिसामधेहासमंरंभशोभिते १२ पुरपावनेग्रनमवोयदे
न तिंगहृदः उपालकृष्णवन विचित्रमाल्यैः गाः पालयन्सहबलः कणयेश्च वेणुं विक्रीडया
स्वतिगिरित्रसमाविताग्निः १३ किमवंतिरमुष्यत्युपलावत्पमायसमसमार्थमनवासिडं हविभिः
पिवंत्यनुसवामिनवंडतापमेकेंतधामयशुमः प्रियपक्ष्मरस्य १४ यादृशनेवहनेनमथनोपलेप
वेलनामभक्तिदितातरामार्गनाहो गायतिचेनमनुवक्रधियायशकेणेपयत्यावजस्त्रियडकृतमर्दिं
एषानयंपतोस्माभिरनवसोदृष्टो यंगाणस्तवकृष्णयाःस्पाकृ शिभिः गोपाइति अगुष्पश्रीकृष्णस्यवृंदना
वणेषनस्रुहसारे किंचयसमोर्धनसमधिकंचयमतत्‌ नदयिनामवनश्रमत्पाहिनासिद्धेकिंनयसनपव यस्य
रसयपश्यंस्य एकातधामायमिवाविश्यानेयातोनो यनुष्यश्चरयस्पनवः एवंभूतेनिस्वनवीनंयुपयानेः
वेपवृंपतीति १८ किंचपश्चेतनादिगेहेमायंतिनावनस्त्रियायन्नाशेवनेनाघलोदोलतडत्तामेवनेक

श्री० भाद० मू० १८० अनागतामिनिनु पस्मार्थोभिधानेनेत्वदीयोऽन्या विरहिता इयंतु शोभने हष्टाभिधाने ४७ एवं कलस्प्रभवं त्यस्मा
विति प्रभवः अन्येत्यस्मिन्नित्यप्रयुः सुवसवनदेवथानेन दवस्रा नना कर्ने: आलेयस्पसः ४८ आस्ह्रस्हस्रराहाप्तु
नश्रीतिविहाय जगदीश्वरो ज्ञात्वेति शाकितोन मस्मसन्नेना लिंगनवनो किंतु वज्ञा मक्तीशिनिनस्पन्तं विस्पर्य ५२
इति श्रीदशमस्कंधे चतुश्चत्वारिंशः ४४ एवं कृत्वा विष्णोकेथ्यन्हनेदादिशान्वने उपलेनाभिषेकचैउरावान्न
त्वयाविहिरतायत्पापुरीयं पुरवर्षभ नश्रोभनेवयमिवनिर्हन्नो सर्वमंगला ४६ अनागमान्तभूतानाह।
तवान्मो हमस्पत्वणे तनेमांभा दष्ठानीनोश्रुतमुक्त कालमेनया ४७ सर्वेषामहस्मतानां एवहि प्रभवाप्ययः॥
गोभावनदवथायीन कचित्तवमेथते शुकः राजयोपिन आसुवाम्पभगवानलोकभावनः यामाह
लौकिकीसंस्थोहतानां समकारयत् ४९ मातरंपितरंचैवमो चयित्वाथबंधनात् हाललामोवविदात
शिरसास्पृश्यपादयोः ५० देवकेवस्कदेवश्च विज्ञायजदीश्वरो हातसंदयताभ्रुवौ स्वस्वजातेनशांकि
तौ ५१ प्रसाद्हत्वाहसेंदुसलेंद्रात्मलललीलया श्रीमत्माद्विजकसंसर्वाभत्समभावयत् ५२ इति
श्रीभागवतेदशमस्कंधेचतुश्चत्वारिंशोध्यायः ४४ श्रीशुकउवाच पितरोउपलहार्थौविदित:पुरु
षोत्तमः माभूदितिनिजांमायांततानजनमोहिनी उवाचपितरावेत्यसाग्रजःसात्वतर्षभः प्रश्रया।
वनताप्रीणंजवतातेतिसादरं २ ॐनमःकमलदलविपुलनयनाभिरामाश्रीरामचंद्रायवैनमः॥
सेयामः उपलहार्थैविदितेतिप्रथमर्थेः उपसमीपआवयोः पुत्रत्वाज्ञसमाहिकायरमस्वावेभोगाहर्वमेवलह्या।
र्थाअवामीश्वररमितिप्रा मायवमस्मायोर्थीशृतोमेज्ञात्वानयिप्रमजेसतिअनयोज्ञानेनामेकिंदुर्लभःस्या।
त् दुर्लभंत्वमपिपुत्रतयाप्रेमअतइदानीमेवतत्वाज्ञानमाभूदितिनिजास्वाधीनांमायांतयोः प्रसावितवा
निति शू तदेवदर्शयति उवा त्वादिअष्टाभिःश्लोकैःप्रीणयत्सादरनकादव २ रामायनमोनमः ॥ ॥ राम: १४८

141

मधुमाथिनिवर्द्धितः ३० अव्ययस्त्वमसि लब्धिस्त्वालावचेन ३१ दुर्विषहं उग्रं तेजो यस्य स कालः ३२ नाविहितायप्रति
भायेन गुरुः सा वाग्विश्रुष्यत्वमक्षेत्रं नेदितः अप्रनाभः कृतः स्वापर्यवपातयन आत्मतेजः ३३ निर्विशेषाति
जाताः प्रजः सुः सर्वकर्मणामकलयोः अतेकर्मविप्रमुच्यः माधवः माधुमाधिति ३४ हतेषु मलव
येषु विद्धुतचभोजनराट् त्वयावस्थत्वत्सु योषितां वाक्यं वेदम्बु वाचह ३५ निष्कासयत दुःखं जोवस्तु देवात्मनो
पुरात् यन्नेहवेन गोपानानंददेवेश्रीति दुर्मति ३६ वसुदेवस्य दुर्मेधाः हन्यतामास्तु मत्तमः उग्रसेनाः पितावा
पिमातुरापाययत्नः ३७ एवं विकत्थमानेवैकेशप्रकृपितेत्ययः लब्धिप्रान्त्यत्वं तं रमामेवमुत्तमक हत
३८ तमाविष्टं तमालोक्य मत्युमात्मनश्रात्मना मनस्विमहसात्याय जगृहीशोन्यचर्मणी ३९ तस्य हत्यानि
विचरंतमाशुश्येन यथा दक्षिणसव्यसंवरे समगृही दुर्विषहोग्रतेजा यथा गनं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ४० तंस
परीतं विचकर्षभूमौ हर्यक्षप्रभञ्जनतो विपपात हाहा जिगा हु सुमहांतदा स्म उदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ४१
प्रगृह्य केशेषु च्युतकिरीटं निपात्य रंगोपरि तुंगमंचात् तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतं
त्रः मनित्यदेहस्थितयानलश्रीमत्त्वं विचकर्ष दत्वा विवरन्स्य यजु पुरुषमन्दरदर्शी चक्रायुधमप्रतोयन्तदेवरुण्ड
स्वापमाप ४४ तस्यानुजा भ्रातरोष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ४५ त
थातिरभसत्वात्तल्लसंयत्तानरोहिणीसुतः अहंन्परीघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ४६ नेदुर्दुंदुभयो व्योम्नि ब्रह्मे
शाद्या विभूतयः पुष्पैः किरंतस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ४७ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः
तत्राभीयुर्विनिघ्नंत्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ४८ शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिंग्य शोचतीः विलेपुः स
स्वरंनार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ४९ हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल त्वया हतेन निहता वयं तेस
गेहप्रजाः ५० त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ५१ अनागसां त्वं
भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणं तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक्को लभेत शं ५२ सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवा
प्ययः गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ५३ श्रीशुक उवाच राजयोषित आश्वास्य भगवाँल्लोकभावनः
यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ५४ मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बंधनात् कृष्णरामौ ववंदाते
शिरसा स्पृश्य पादयोः ५५ देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ५६ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे कंसवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

ममताहश्रीयतिर्मोल्लीनिवेनन्नाहमप्रीतिमत्प्रसादेन सर्वे मयि बद्धनौसर्थः १७ स्वानन्तानीन सर्वेषां यद्दिव्यथा
नेष्यति १८ सिद्धाश्चता कृष्णरामाभ्यां गतोनिरहतो ज्वरः सन्तापो येषां ते १९ सदयस्मितवीक्षणाणमुस्मितनं
२० प्रवयसो वृद्धा अपि युवानोऽतिबलमोजश्च येषां ते २१ शुश्रूषा मात्मनोऽप्यधिकेन यथा पोषितौ तथाप्येतेन दित्सा
दर्शिता [illegible] इति आत्मनो देहादप्यात्मजेषु शुद्धपि कादि प्रोतिरिति २२ देवकीसुदेवयोः पुत्रौ पुत्रौ तानाल्लत
मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः १५ सर्वान्स्वान्ज्ञाति
संबन्धान्दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुराधिकान् १६ सभाजितान्स
माश्वास्य विदेशावासकर्शितान् न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः सन्तर्प्य विश्वकृत् १७ कृष्णसंकर्षण
भुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवद
नाम्बुजं नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणं १८ तत्र प्रवयसोऽप्यासन्युवानोऽतिबलौजसः
पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः १९ अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः संकर्षणश्च
राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः २० पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालि [illegible]
तौ भृशं पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि २१ स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्र
वत् शिशून्बन्धुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे २२ यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ज्ञा
तीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखं २३ एवं सान्त्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः वासोऽलंकारकु
प्याद्यैरर्हयामास सादरं २४ इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं
ययौ २५ अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिं २
त्राविति नवार्थमित्याह सपिनेति २३ सव्रजं व्रजवासिभिः सहितं कुप्यानि स्वर्णादिव्यतिरिक्तानि कांस्यादि
पात्रादीनि तत्र शूर्तिभिः २५ पुरोधसा गर्गाचार्येण द्विजसंस्कृतिमुपनयनम् २० ॥

142

अस्मत्तः अस्मन्निमित्तं नित्यमुत्कण्ठितयोरपि युवयोः पुत्राभ्यामावाभ्यां कृता बाल्यपौगण्डकैशोराः तत्तद्वयस्यानुभवसु
खानीत्यर्थः ते नानुभवन्तीति अस्मत्तः पुत्राभ्यामिति सामानाधिकरण्यं वा ३ आवासेव दैवहीनावित्यासं न लब्ध इ
ति न लब्ध इति पितृगेहस्था बाला यां मुदं विन्दन्ते सा नौ न लब्धेति एवं तावत् शोकद्वयेन पुत्रयोरावयोः दुःखं सह
नीयं न भवति ४ आवयोः पुनः दुःखमपरिहार्यं यथा लोके नन्वधर्महानिरपि जातेत्याह सर्वार्थसम्भव इति सर्वेषां धर्मादी
नां सम्भवो यस्मिन् स देहो यतः याभ्यां जनितः पोषितश्च तयोः पित्रोः निर्वेशं आनृण्यं मर्त्यः शतमपि वत्स
नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् ३ न लब्धो
दैवहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके यां बालाः पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदं ४ सर्वार्थसम्भवो
देहो जनितः पोषितो यतः न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ५ यस्तयोरात्मजः कल्प
आत्मना च धनेन च वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ६ मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं
सुतं शिशुं गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ७ तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचे
तसोः मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ८ तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः अकु
र्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशं ९ श्रीशुकः इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा मोहि
तावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदं १० सिञ्चन्तावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ न किञ्चिदू
चतू राजन्बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ११ एवमाश्वास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः मातामहं तूग्रसे
नं यदूनामकरोन्नृपं १२ आह चास्मान्महाराज प्रजाश्चाज्ञप्तुमर्हसि ययातिशापाद्यदुभिर्न
दुःखमात्रा पुत्रस्य पालनं प्राप्नोति ५ तयोः पित्रोः यः पुत्रः कल्पः समर्थः सन्नपि देहेन धनेन च वृत्तिं न ददाति जीवि
कां न प्रयच्छति तं प्रेत्य लोकान्तरे यमदूताः स्वमांसं खादयन्ति हि इति ६ किं च मात्रादिषु मुख्यान् कल्पो
ऽपि कल्पो जीवितः सन् अभरणीयान् मात्रादीन् न बिभर्ति यः पुमान् श्वसन्नपि मृततुल्य एवेति ७ तत् तस्मादा
वयोः मोघमेव न चेतसोः कंसान्नित्यमुद्विग्नयोः वां युवां अनर्चतोः हे तात मातर्यदा दन्तानेतान्याः यातिता

श्री भाग. स्कं. १० यावतीश्चतुःषष्टिकलाः तास्सर्वाः श्रीवत्सेन प्रोक्ता लिख्यंते यथा गीतं १ वाद्यं २ नृत्यं ३ नाट्यं ४ आलेख्यं ५ विशे-
षकच्छेद्यं ६ तंडुलकुसुमविकाराः पुष्पास्तरणं ८ दशनवसनांगरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म १० शयनरचनं
११ उदकवाद्यमुदकघातः १२ चित्रायोगाः १३ माल्यग्रथनविकल्पाः १४ शेखरापीडयोजनं १५ नेप-
थ्ययोगाः १६ कर्णपत्रभंगाः १७ गंधयुक्तिः १८ भूषणयोजनम् १९ इंद्रजालं २० कौचुमारयोगाः २१ ह-
स्तलाघवं २२ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रियाः २३ पानकरसरागासवयोजनं २४ सूचीवापकर्म २५
सूत्रक्रीडा २६ वीणाडमरुकवाद्यानि २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्वाचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनं
३१

अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप ३६ द्विजस्तयो ॥
स्तं महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिं संमंत्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरयांबभूव ॥

नाटकाख्यायिकादर्शनं ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४ तर्ककर्माणि ३५
तक्षणं ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ शुकसारिकाप्रलापनं ४० उत्सा-
दनं ४१ केशमार्जनकौशलं अक्षरमुष्टिकाकथनं ४३ म्लेच्छितकविकल्पाः ४८ मानसीकाव्यक्रियाः
अभिधानकोशः छंदोज्ञानं क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषाः
५९ आकर्षक्रीडा ६० बालक्रीडनकानि ६१ वैनायिकानां ६२ वैजयिकानां ६३ वैयामिकानां ॥ रामः १५
६४ इति चतुःषष्टिकलाः छंदयामासतुः प्रभासे नाम देवे महार्णवे मृतं बालं वनीयालास ३७ ॥ १ ॥

गावो गाः रुक्ममालाः विद्यन्ते यासां ताः क्षौममालाः वस्त्रमालावत्यः २८ याः पूर्वं मनोदत्ताः ग्रासं तत्र ता एव ददत्
वसुतां कंसेनाहृताः सप्तराजगृहादाक्षिप्य ददत् इत्याह कंसेनाधर्मतो हृता इति २९ गायत्रं व्रतं ब्रह्म
चर्यं ३० एकदेशेनाभवतीत्याशंक्याह नान्यसिद्धं स्वतः सिद्धममलज्ञानं प्रच्छादयन्तौ नर
चेष्टितैः ३१ ३२ यथा यथावत् उपसाद्य प्राप्य गुरौ वृत्तिमनिंदितां ग्राहयन्तौ शिक्षयन्तौ गुरुः सुपतो

तेभ्योऽदाद्दक्षिणां गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममालिनी
२८ याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ताश्चाददत् अनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः २९ तत
श्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ ३० प्रभवौ
सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ नान्यसिद्धामलज्ञानौ नरेहितैः ३१ अथो गुरुकुले वा
समिच्छन्तावुपजग्मतुः काश्यं सांदीपनिं नाम ह्यवंतिपुरवासिनम् यथोपसाद्य तौ दांतौ
गुरौ वृत्तिमनिंदितां ग्राहयंतावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ३३ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभा
वानुवृत्तिभिः प्रोवाच वेदानखिलान् सांगोपनिषदो गुरुः ३४ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथां
स्तथा तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधां ३५ सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ स

रथगतासेविनवंतोऽस्यार्थः ३३ तयोर्द्विजवर इति शुद्धभावो यास्तामिश्च वृत्तिभिः सांगोपनिषदः प्रो
गानि शिक्षाद्यानि उपनिषदश्च सहितान् ३४ सरहस्यं मंत्रदेवताज्ञानसहितं धर्मान् मन्वादिस्मृती
न्यायपथान् मीमांसादीनि आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां षड्विधां संधिविग्रहयानासनद्वैधमाश्र
य इति षड्भेदां विद्यां राजनीतिं ३५ सकृन्निगदमात्रेण एकवारं गुरुमुखाद्ब्रवणमात्रेण ३६ ॥

श्री- भा- द- टी- २९१

मङ्गलत्वाविर्भावे केषोपमुद्भवं प्रेषितवान् यथोदानन्दयोश्च गोकुले शोकोपनोदने कामवशे हि जाति मनपदे
सज्जानिसयतः गुरोर्नानमनुपाप्यसख्योगोपीसमादिशतीत मान्तमतिरहस्यमनन्निमायामितित दर्थनद्बविशिन
ष्टि वृष्णीनामिति बुद्धिसत्तमः बुद्ध्यातिमत्तमः बुद्ध्यातिश्रेष्ठः १ गोपीनां विशेषः सदिशकारणमाह ताइतिमयोव
सकल्यात्मक मनोयासांताः अहमेवप्राणायासांतामदर्थे निक्तदेहकाः पतिपुत्रादयो यामिस्ताः ततः किमतआह ये
त्यक्तलोकधर्माइतिसांन्निमित्तलोकधर्माः इहामुत्रसखेनस्वार्थमात्मानिवयेतानबिभर्मि पुनस्ताः लितकथयामीत्य

मूलः वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः तमाह भगवान्
प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः २ श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रो
र्नौ प्रीतिमावह गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचय ३ ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः॥
येत्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहं ४ मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति
विरहौत्कण्ठ्यविह्वला धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथञ्चन प्रत्यागमनसन्देशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः
५ शुकः इत्युक्त उद्धवो राजन्सन्देशं भर्तुराहृतः आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलं ७ प्राप्तो नन्दव्रजं श्री
मान्निम्लोचति विभावसौ छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः वासितार्थेऽभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृ
षैः धावन्तीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ८॥ टीका ४ तासां वियोगमाह स्मरन्त्य इति स्थूलमथितार्थ
॥॥ विविरहौत्कण्ठ्यं तेन विह्वलः एवं सत्यः गोकुलस्त्रियः कथमात्मयोगानां प्राणधारणमिति प्रत्यागमनसन्देशाः॥तैर्ये
मदीयाबल्लव्योगोप्यामदात्मिकाः तिताम्रामात्मा स्वदेहोयदिस्यात् तर्हि विरहितायन्हयते वमयिवर्तमानत्वात्
जीवन्तीतिभावः १ सन्देशं भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मनो क्वचिदित्यादिकं ७ निम्लोचति अस्तंगच्छति सति
सूर्ये कृतं यानं यस्येति रेणुभिः तदा गोपीभिः सानन्दं व्रजं दृष्ट्वा मङ्गलं हष्ठ्वा नित्य सूचयति ८ व्रजं वर्णयति इति य वृष्भिः
वाशिताः पुष्पवत्यो गावः तदर्थे निमित्ते युध्यद्भिः शुष्मिभिः मत्तैर्गो वृषैः नादितं वास्राभिर्धेनुभिः स्ववत्सकान्प्रति

१४४

२ रामः २९१

पंचजनस्तु स्वशंखग्रहाधीनः सच महान् समासाद्य इत्यर्थः ४० सर्वभूताशयालयं ४३ सर्वेषां भूतानामाशयानंतःकरणानि
तान्यालयो निवासो यस्य तं ४४ निजकर्मबंधनं यस्य तं तथाभूतमपि महाराज गुरु स्कृतः मच्छासनं तत्पुरस्कृतः
श्रावयत्वं ततस्तेन दोष इत्यर्थः ४५ कृतेति प्राधान्यावपकस्य संबोधनं गुरुनिष्क्रियो गुरुदक्षिणा यद्गुरोर्मम

तथान्वयारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ वेलामुपव्रज्य निषेदतुः क्षणं सिंधुर्विदित्वार्ह
णमाहरत्तयोः ३७ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयतां योसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा
३९ समुद्रः नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनो महान् अंतः जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोसुरः ४० जलमा
विश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेर्भकं तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमागमत् ४२ ततः संयमनीं नाम यमस्य द
यितां पुरीं गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः तयोः सप
र्यां महतीं चक्रे भक्त्युपहृतां ४३ उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयं लीलामनुष्ययोर्विष्णो युवयोः
करवाम किं ४४ श्रीकः गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनं आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृ
तः ४५ तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ दत्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः सम्यक्संपादि
तो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रियः को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते ४७ गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्ति
र्वामस्तु पावनी छंदांसि यातयामानि भवंत्विह परत्र च ४८ गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा आ
यातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ४९ समनंदन् प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ अपश्यंत्यो बह्वहानि
नष्टलब्धधना इव ५० इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचचत्वारिंशोध्यायः ४५ ॥ छ ॥

कामानां मध्ये कोनु मोवशिष्यते न कोपि ४७ छंदांसि अनिलवत् रंहो यस्य तेन पर्जन्यस्येव नदति नदो यस्मात
न ४९ नष्टमहद्धनं पुनर्लब्धं येन तथाविधा इव इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे पंचचत्वारिंशोध्यायः

४५ ॥

श्री
भा० द०
टी०
५४६

किं वयुवयोरेव नायमात्मजः किंतु सर्वेषामपि आत्मनः एवं किंतु शत्रुमित्रादिस्वरूपोऽपीति सर्वात्मत्वनिरूपणमाहो
हनिहन्तयसंबूयमनेकानि श्रुवयोर्वेतिहाभ्यां ४२ अस्यावाहितावस्तुनतीतिवाननतानाथैनिवचनाहेवत्वा
नास्तीति ४३ दीपानिरूपणमालयवास्तु नदेहत्यादीव ४४ गोपीभिः कामादि शुश्रियतेवन्नविकसंस्तभुजे
पुरुकेकणानास्वजयामाताः चलमानिनवाः तनहाराश्रयासांकुण्डलेः त्विषनः कपोलायासां शक्राणानि
रुमानि यथुतान्यानतानि यासामापवलाश्रयीसी ४५ नदाशत्राकसाग्रायाघः ४० संक्षोभमाकृष्य इति
श्रवयोर्वनोवायमात्मनो भगवानुद्दिः सर्वेषामात्मनो नापितामातासईश्वरः ४२ इत्यश्रीत
भूतभव्यविषयत्वात्स्थरिलमहदल्पकंच विनाच्युतादस्तु तत्त्वमवाच्यमपरमर्थपरमार्थभूतं
४३ एवनिशामासुवतात्ययीतानन्दसा कृत्वा उचरसाहातनू गोप्यः समुत्थायनिरूप्यदीपावाक्
वास्तुपदीपमपन् ४४ नहीयदीपमनाग्निविराजविकर्षकुमकंकणासृजः चलाद्भिन
वस्तुनहारवजालत्विषत्कपोलाकणाकुण्डला ४५ उद्गीयमानाम्बरविंदलोचनं व्रजा
नानादिवमस्पृशत् दधमध्वनि मिश्रितानि सानद्यनदिशामगलम् ४६ म
गवयदितेस्ययंनदहोविभ्राजकः हक्षावधानकोमकसायमिति वासुवन् ४७ अक्रूर
आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः यचनीतामधुपुरीं कमललोचनः ४८ किंसा
धयिष्यति अस्माभिः भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिः इति स्त्रीणां वदतीनामुद्धवोऽगान्हतान्हिकः ४९ इति श्री
अर्थसाधितवानित्यर्थं साधकः नदाहयनलीनइति ४८ किंसवानयिता उतकिमर्थमागतः इत्याशंकाका
र्यं संभावयति किमिति तदासाधिनजकार्यं साधनमर्थः पागानः वेपुतस्यकमस्यनिष्कृतिमौर्ध्वदेहि
कं अस्माभिः कृत्वा साधयिष्यति किं अस्माभिः मिष्टवदासानित्यर्थः एवंवदतीनां स्त्रीणां तत्र तस्मिन्नवस
रे कृतन्हाहितयमउद्धवआगतइति ४९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

145

५६
गमः
५४६

प्रति त्वयात्मा च हेतवश्च तस्मिन्वयाते तमत्रुप्या कृतो महात्मन्निपतिप्रोभवतो भक्ति कृत्तः अतः कृतकृत्या वित
क्रुः २१ प्रश्नत्तमाह आगमिष्यतीति पित्रा पुत्रयोः वातुस्य यत्नत्वा वयवस्त्वेहकृ एवितान् जातीहवाहृष्टमिष्या
मोविथा मुक्तहृदा त्वत्सुमिति यदा हृहा मे: तत्स्य कारिष्यतीत्यर्थः २४ कालविलवसमनीमयस्य सावि
पतामिति हे महाभागो अतिके इदानीमेव समीपवाक्रुतत्स्यत आह अतेहदीति तहि सर्वैः किमिति तदुपए
नेतत्राह ज्योतिषिनितया यथा मथनेन विना न हृश्यतेतथा मत्क्री विना कृष्णोतीति भावः ३९ मुहोया त्व
मतेत मात्विशगमनावेद्यातिप्रियात्वि आदीन्विहाय तत्समं कृते मत्यतत्र आह तदा स्यते अल्पप्रियादृष्ण
तस्मिन्मवतानिवलान्महेतो नारायणा का त्यमत्यभूतो भावविदतोनितराम महात्म किं वा वि
शिष्टं पुत्रयोस्त्वेत्कृत्व २३ आगमिष्यतिदीर्घेणकालेन व्रजमच्युतः प्रियंविधास्यते पित्रोर्भग
वान्सात्वतांपतिः २४ हत्वा कंसंरंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वतां यदाह वः समागम्य कृष्णः सत्यं क
रोतु तत् २५ माखिद्यतां महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमंतिके अंतर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवै
दसि २६ नह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः नोत्तमो नाधमो वापि समानस्यासमो
पि वा २७ नमाता नपिता तस्य नभार्या नसुतादयः नात्मीयो नपरश्चापि नदेहो जन्म एव च ३८ न चा
स्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु क्रीडार्थः सोपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ३९ सत्वं र
जस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् क्रीडन्नतीतोत्र गुणैः सृजत्यवति हंत्यजः ४० यथा भ्रमरिकादृष्ट्या
नरिसतिनत्रैसतह्वमानिनः समानस्यासिवा २७ सोपिजन्मकर्मादि रहितोपि क्रीडार्थमया तु नः सत्वं साधूनां परित्रा
लनाय सद्सन्मिश्रयोनिषु मातिकरोजतमतामसयोनिषु मत्स्यादिवराहादिमत्स्यादिनृसिंहादियोनिषु कल्पने
प्रभवतीत्यर्थः ३९ नतु जन्मकर्मादिरहितस्य कृतय नातत्राह सत्वमिति क्रीडामतीतोपि क्रीडन् तथा
विनापार्गुणैर्हृष्टः स्रष्टृत्वं आदिसंगायै जीवस्य कर्तृत्वं च देहाभिमानेन भवन्ति तस्याविद्ययाहंकर्तृत्वमिति

श्री॰
भाग॰
टी॰
१५५

देवमधुपतिनवमधुर्भि तेन स्वेनान्याकंमत्रिमास्यप्रथमामानैः कालेनाप्राप्यसेन्यथः नतिकिमिदमेवाह स
वांसगायनमपूर्णात्तोदितेनकार्यगाडमेदानाहश्यपत्नाः ऊचुःअखिलविलासमर्दितागोकुलस्य
प्रावतमालायनववनस्याः ऊर्जंमयोक्तनेनश्रीअभिक्रमलादिताः किंनतनामासेवसानिनाप्रसादमधु
पतिर्वहत्किमस्मात्प्रसादेननस्ययकुमदर्शिविदकुवाकुपता सदक्कनःयस्यदृनस्यमीहकईदशः ११
नतुकिमित्यवसवजानीषुकिवाचः ननायकान्तसन्प्राह सूक्ष्मादीतिमवाहकलादिपाडमेनाःसुमनसः
ऊसमानियसानजतिनहत अनेवमाविनाप्रपादयमश्रीः कथमेवेनविदिनमयाहमाहमयीनिवत
वेदेऊसमश्योकजलोमिध्याकयाभिः प्राप्तेहतवेताःवयन्तुनलक्ष्मीवदविवदागाइतिभावः ऊचा

मधुपतिनवमेयोमासस्यगातिमयत्वाः ऊचविलसितमानाऊउमस्याप्रभिनः वद
सुमधुपतिस्तनसानिनीनाप्रसादयडुमर्दशिविडवायस्यदूतस्तमीहक ११ सकृद्धरस्यायाः
मोहिनीमाययितास्मनमइवसयः ननेनस्मानभवाहक यविवनिकयतनादयमनुयम
इपितह्तवेताउनमस्राकनलो १२ किमिहबहुषडङ्घ्रेगायसित्वयदूनामधिपतिमगृहाणां
नामग्रतानःपुराणविजयसखसखीनांदीयताजित्यिसंगःस्तापितजवरुजस्वकल्पयत्तीष्टमि
ष्टाः दिविभुविचरसायांकात्वयस्तदुरापाकपटरुचिरहासभूविजृम्भस्ययाःस्युः चरणरजउपास्ते
वयदुस्याजेवतमस्सन्मादरानाभायगाथनीनिमताआहकिमिहेति प्रणाणपुराणनवहुसोपहूतविज
यासारवायसानस्यपूर्वक्रमस्यमाथनयामसे ःनामामग्रतःनेहास्माणीयनामिति इत्रीश्रीहाम्नपापिया
तेनपूर्जिताइतिवा नेनालिंगितिपिनाबाधितोऊचानाकक्तंवीगायामाताःनवेष्टमपदितनदासनीति १४ मो
मतिमेवबोधःनामनुसन्मानगारिकमलाप्रसादयितेमामादिष्टवानिति अतआह दिविभुविमानलेवया
स्त्रियःस्युःताःकानामडपावःनकाचनवादीतिप्रभामनमोत्पथःकपटेनकविवणहासेनभूविजृम्भायस्याः
कृष्णस्यईदृक्यश्नेनिवाकिंचपस्यचरणरजः श्रीसेवतनवयपगोप्याःकाः अपिवय यदपवनयाहागयापदे

146

समचत्वारिंशाकेथ कृष्णदेशे न गोपिकाः बोधयितो ऽद्य तमत्र त्वापाणिगमनुरी अर्थीनां सेदं दर्शितं
यमस्यः अश्रुतः स्वविषयाः भूषणानि वयस्यास्ः कायकृतावाक्यस्य वदत्य लपरिश्रवः १२ पादिदमेवक
यथिेत्रः चित्रविकीर्णयस्य ज्ञदेतः स्वदानुबन्धइति अनया गोत्रजनेन सेना ज्ञदेन्तः अन्यथिति अर्थक
नाकायविभिन्नाविडम्बनामात्र नन्तमानिकीमेशेपुनिशिनिहतानां ६ मुखो वा नाथदर्शीनेः प्रथवः नि
धीमुकः नवीनहृत्सानुवर्तमञ्जन्त्रियः शलं बवाऊं नवकं न लोचनं मीनावरं पुष्करमालि
नं लसन्मुखोरविंदभीतामृष्टकुंडलं १ सुविभ्रिता कायमयोग्यदर्शनः कृतस्पकस्पाञ्जने
शुभूषणाः इतिस्म सर्वाः पायव मृत्स्नाकालभुज मज्जाकपदान्तुनेस्थय २ लयमुधायानवनताः
स्म सत्कृतेमसीडहामेदनागस्तनादिभिः गृहयाएकजनुपविहमामनेविनायसंदेयादबद
मायेन ३ नानीमल्लायडुपनेयाषदेमधुपाणानि मेदेहप्रसितः ग्रामवास्मियविकोधियाः ४
अनयाथागो व्रजेन सासस्त्रवणीयनवत्सद स्वेदानुबंधावधूनामुनियपिहडस्पजः ५ अन्यश्च
येहनामेत्रीयावदर्शविडंबने पुंभिः स्वीपुकतायहस्तमनः स्थिरमरपदः ६ निसनयनतिग
णाकायकलवनपतिप्रजाः अर्थीनिनिया प्राचार्यमूर्ति जोदनदविणा २ बनाहीनफलेहलधु
वानियघोरहृदयमृगालपावरेपनेगोभ्रकोपवनानिस्यम ७ इतिगायादिगोविंदगवता
कायमानमः कालाइनेव्रजेपातेऽद्ध वनके लोकिका ८ गापमः प्रियकर्माणानंदनस्य
नयः नम्मसस्यायामिकोषोरवालयो कादिनम्पुकावहद्यायायतेकालमयाम प्रियप्र
सनोदिश्यादनादशिणा येननेयोन्मायपतिगोविगतफलेहदनवनाप्तं मां प्रभुरताभिमधः ८ बकलोकि
कालावनावदाराः ९ प्रियसकर्माणि गायमः नमानमयवाल्मकेषु वयाः यानिकर्माणि तानिसस्मरन
गतेन्द्रियः सर्वाः रुदन्त्यश्च तमस्कूकिनिनिएवकियस्यैवसन्वयः १० प्रियताप्रीकलानसाप्रसादयिते

श्री· भाट· टी· १५४

अपि च तान्नीस एवं तत्कथापि त्रिवर्गलतामूलोन्मूलनीति न तथापि तन्मुक्तेनेत्याक्रमः किंतर्हि इत्याह यदनुचरितेति
यस्यानुचरितं तस्य लीलानरस्य कर्णाकर्णापीयूषं तस्य विप्रुट्कणिकामात्रं तस्याः सकृददनं सेवनं तेन विधूतानि निरस्ता
द्वंद्वधर्मा रागादयो येषां ते अत एव विनष्टा असत्त्वादीन् दुःखिनं गृहकुटुंबं विहाय दीना भोगहीना विहंगा अपि
भिक्षुचर्यां प्राणात्मनिर्वाहमात्रं चरंति अतस्तासामत्र कथापि न कृतेनशा कमहतीति निद्योपदत्तेव अयमतादृशत् श्रोतारो दुःखं जनं ते
पि परमार्थो यथार्थः विधूतद्वंद्वधर्मस्य पतः समासः पूर्वं वनं ते च तेन पूर्वि विनष्टा इत वेषु न द्वंद्वधर्माणो विन
ष्टा एवेत्य पदितत्वात् अमेव दीनत्वं कुटुंबसहितं गृहं विहाय दीना इव किंचनाभावा इति यावत् बहवो विहं

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्सकृददनविधूतद्वंद्वधर्मा विनष्टाः सपदि गृहकुटुंबं
दीनमुत्सृज्य दीना बहव इह विहंगा भिक्षुचर्यां चरंति १८ वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्रस्मररुज उपमं
त्रिन्भण्यतामन्यवार्ताम् १९ ॥

गाः हंसा इव सारासारविवेकचतुराः भिक्षुचर्यां चरंति तस्मादेवं परमपुरुषार्थरूपतामुत्पाद्य तज्जनक
कथा ग्राह्येति १८ ननु किमेवं दुःखवत्त्वं यद्यस्माकं रसिकमेवं तावो वदितान आह वयमिति हे उपमंत्रिन् हंतया
स्माभिर्या तोषतः कुलिकस्य शुभायात् तेषां आत्मायथार्थ्यस्तमसत्यमिति श्रद्दधाना कृष्णस्य वध्वो भार्याः
हरिण्यः शरैः हताः सत्याकजा ददृशुः एवं जिह्मस्य कुटिलस्य व्याहृतो ऋतमिव श्रद्दधाना ..
असकृदेतत्तदृशमकिंतनस्पर्शनात् स्पर्शः तनतीव्रः स्मरस्तेन रुजः पीडाः तस्मात् अन्यवार्तामेव भण्यतां कथा

रामः
५९६

147

नरमूले पुनि स्थिते तस्मा पयिस्तात निवमृत्वा हविशसिनस्तं पादं विसृज तथापि त्वं च तमाहवप्रीतिमुकुंदादभूति
तनः विदितं तत्राथ: इत्येतेन कथमपि स्थाडकावैः अनुनयविडय: प्रार्थना च तत्र मतेन सर्वं मद्भवेति मुकुंद वचनम
तत: विदितं तत्र अर्थ: इत्येतेन किमपराद्ध: तत्राह स्वकृतइति स्वकृतेन नरस्य मे भवविसृष्टा अपत्यहामलो
पाविश्वसनीय इति भाव: ननु तेन किमपराद्ध: तत्राह स्वकृतइति स्वकृतेन नरस्यमेव विसृष्टा अपत्यहा मलो
का: अपत्यानि अपत्यस्य इह लोकस्य अन्यालोकाय धर्मा: सा प्यपश्वयान्य: प्रकृतचेता: अपत्य तथा चित्त: यो
विसृजन्त अस्मिन् श्रीकालोकिंतु मथान तारामित्यर्थ: १९ किंच श्रीहरस्य पुत्रो गोपिका मीगा अनुमेदया
नाविभेसाहमपस्मादित्याह मृगपुष्पिवान्ति पुंगपुलेन ताड्वकाइवय: कमीडवालिनवायवेग्रविवृयाततल

विसृज शिरसि पादं ते हंवाडकावैनुनयविदग्धलेभ्योपदोनिमुकुंदात् सकृतइहवि
सृष्टापत्यापत्यलोकावसृजदकनचेतानिताम्मरीचमसिन् १९ मृगपुष्पिवकयीदवि
अर्थलब्धमस्थिमकृतविरूपा सीजिन: कामतोयो वालिमपिवलिमताचेकृपस्या
कावंद्यस्तदलमसिनमाबोडक्रूरजलकथार्थ: १० ॥ ॥

यमीकोयंवान् अलब्धयमंतिलब्धकोनामममपुत्रोमेनिधियति अयंतननया अनोहृयाकठिनइत्यर्थ:नया
त्रियेमृग नतोत्सोजित: सीतापदंतत्र: कामएव यात नयामिमायेन मस्पोत्ता विरूपाच्छिद्रकाणानामिकोय
करोत दामरयित्रूपेणानया वालिमपि बलिमतामत्तापितायादवत् काकवत् अवच्छयत् तंवधवामन
रूपेणवलिमयोदिपत् विरूपाद्य इति पादे सुत्रोमहेन्ना विरूपाणतस्मात् अर्थादित्यहित्यर्थ: नतस्याद्य
स्यतस्य श्रीहरस्यममापेलएवचेति किमितिनिंद्यया यथात अदडकाजलकथावृषयइति १० ॥

श्री भा टी १४९ भवतीनां मम मया सह वियोगो नास्ति कुतः सर्वात्मना सर्वस्योपादानकारणत्वेन अत एव सर्वेषु मनआदिकार्येषु अनु
गतत्वेन स्थितः तत्र दृष्टान्तमाह यथेति भूतेषु भूतानि यथा वाय्वग्निर्जलं मही प्रसिद्धानि खं वायुश्चाग्निश्चेत्यर्थः तथाहं चेति मन
आदीनि कार्याणि गुणाः कारणं तदाश्रयत्वेनानुगत इत्यर्थः २९ ननु कारणत्वे सर्वानुगतत्वे च कार्यकारणभेदः स्या
तत आह आत्मन्येवेति ननु नित्यसिद्धस्य कुतः सृष्ट्यादिरूपता आह भूतेन्द्रियगुणात्मना बुद्धीन्द्रियरूपेणेति वा पाठः तद्रूपे
णेति ननु निर्विकारस्य कुतः तद्रूपतेत्यत आह आत्ममायानुभावेनेति ३० नन्वात्मनो भूतादिरूपत्वे तद्दोषप्रसङ्ग
इत्यत आह आत्मेति आत्मा तु शुद्धः कुतः अगुणान्वयः न गुणोऽन्वयोऽस्येति न ध्यानतः व्यतिरेकः व्यतिरिक्तत्वे लिङ्गमाह

श्रीभगवानुवाच भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही २९ त
थाहं च मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणाश्रयः आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये आत्ममायानुभावेन भूते
न्द्रियगुणात्मना ३० आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः सुषुप्तस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरी
यते ३१ येनेन्द्रियार्थान्ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः तन्निरुन्ध्यादिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत ३२
एतदन्तः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणां त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ३३ ॥

तः ज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपः तत्वं हि एवं यत्स्वमेवात्मनो नानावस्थात्वमिति कुतः शुद्ध इतीत आह सुषुप्तेति मा
याकार्यमनोवृत्तिभिः विश्वतैजसप्राज्ञरूपतया प्रतीयते न वस्तुत इत्यर्थः अतो मनोनिरोधेन तदभावादिति व्य
तिरेकं दर्शयितुं मनोनिरोधं विदधाति येनेति ३१ उत्थितः पुमान् यथा मिथ्याभिभूतमेव स्वप्नं ध्यायति एवं ध्यायितो
यदिन्द्रियार्थान् शब्दादीन् येन मनसा ध्यायेत् ध्यायतीन्द्रियाणि येन प्रतिपद्यते प्राप्नोति तन्मनः विनिद्रः अलसः सन्
निरुध्यान्नियच्छेदिति तावद्वचनावकृतार्थो भवतीत्याह एतदन्त इति एष मनोनिरोधः अन्तः समाप्तिः फलं यस्य
सः समाम्नायो वेदः सत्रपर्यवसानोऽर्थः योगो ध्यानं सांख्यमात्मानात्मविवेकः त्यागः संन्यासः तपः स्वधर्मः इ
न्द्रियमनसां संयमो दमः सत्यं यथार्थभाषणं दृष्टान्तः समुद्रान्ता आपगा नद्य इवेति ३३ ॥ राम: १४९

148

पनाहमागतो पुनरागतं यस्मात् प्रियसंवदे इति हे प्रियसंवदे श्रीयमुना श्रीकृष्णेन पुनः प्रेषिता किं त्वमागतासि हे प्रेम मे
माननीयः पुत्र्यासि भगवान् किं मनुते किं प्रियमिच्छतीत्यर्थः न हरये हरिणो यस्मान्निजप्रेमाहं नयसीति इह मत्तो
यस्मान्तु कुल्यजे हरिं पुनः प्राप्य स्यां यश्च श्रीयमुनायां कथं नयसि तथा हे सौम्य श्रीनाम वधूः साकं सहेव सतत मास्ते
न शास्त्रं स्वेवनेन सम त्रिमासतो यदि वनेते येनागतो सा पुरुकुलादागता श्रीयमुना श्रीकृष्णः प्रथुनां किं मनुते

प्रियसंवद पुनरागताः प्रेयसा प्रेषिता किं वद यत् किं मनुते प्रेमाननीयोसि मे ग नयसि कथमिहास्मान्दुस्त्यज
द्वन्द्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीवधूः साकमास्ते २० अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते स्मरति स पितृगो
हान् सौम्य बन्धूंश्च गोपान् क्वचिदपि स कथानः किंकरीणां गृणीते भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत् कदा नु २१
श्रीशुकः अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः सान्त्वयन् प्रियसन्देशैर्गोपीरिदमभाषत २२ उद्धव उवाच
अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः २३ दानव्रततपोहोम
जपस्वाध्यायसंयमैः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते २४ भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभि
रनुत्तमा भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा २५ दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् देहान् स्वजनान् भवनानि च हि
त्वा वृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परं सर्वात्मभावोऽधिकृतो भवतीनामधोक्षजे विरहेण
महाभागा महान्मेऽनुग्रहः कृतः श्रूयतां प्रियसन्देशो भवतीनां सुखावहः यमादाय ...
यावतं तेक ... दपि नो स्माकं वार्ता श्रुत ... जना ... दास्यतीति ३१ श्रीकृष्णलिख्यतोऽत्रकाः
गोप्यः प्रियसन्देशैः सान्त्वयन् प्रश्रयप्रश्रितमता वदितं ... ३२ नदीं प्रकृतिः ... य शरण्या याः ३३
... यत्र ... २५ ... ... नवमाः २६ सर्वात्मभावः ... नभक्तिः
... भगवतो ... महाशय दर्शन गमेव महानन्दं ग्रहः कृतो इति २७ ...

श्री॰
भाग॰
टी॰
९८॰

अस्मात्कुतः नाकिमिति कुमुदेक्षणाले: कुदेश्या शंकेन वस्त्रोहं दाव नेकुमानि वक्ताद्धपुराशिय स्यान् स्यारम्नोस्यां अस्माभिः प्रियाभिः इडिनामनो ज्ञकथायस्यः नदाम्रास्त्रनिधा स्तुवेमना: कदाचितिकं च स्मवति वा नवाहति ४३ स्वनिमित्तेन शोकेन तत्प्रमानः अस्मान् गात्रैः कवस्य घ्राहिमिः संजीवय नकिंच इहेष्यतीति ४४ अनाजन्तुः कस्मादिति अनन्यगतित्वेन हर्षमात्राय सत् मधुति सह दैन्यं स्वर्ग्राम: कस्मादिहागमिष्यतीति ४५ अनन्यास्तव एव ग्रामं मुक्त्वा किमस्माभिर्विना वनेचरीभिः अस्माभिर्वा राजकन्याभिर्महात्मनो धीरस्य किंच श्रीपतेः नदया

ता: किं निधाः स्मरतिया स्तनदाम्रियाभिः वृंदावने कुमुदकुंदशशांकरम्ये रमेकणाक्वणास्तु बाला समो स्पमस्माभिरीडितमनोज्ञकया कदाचित् ४६ अपि वानी तद्दाशार्हतनया स्त्वनातवाचा संजीवयन्नु नोगात्रैः स्पर्शकावनिमंडने: ४७ कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः नरेंद्रकन्या उद्वाह्य प्रीत: सर्वेः सुहृद्वृतः ४८ किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ४९ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिंगला तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ५० क उत्सहेत संत्यक्तुमुत्तमश्लोकसंविदं अनिच्छतोपि यस्य श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ५१ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे संकर्षण सहायेन कृष्णेनाचरिता: प्रभो ५२ पुनः पुनः स्मारयंति नंदगोपसुतं बत श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ५३ गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ५४ ॥

सोऽत्र वन एवाप्तकामस्याप्तत एव कृतात्मनः पूर्णस्य किं कार्यं क्रियेत न किंचिदित्यर्थः ४९ यतो वरमा नृषीन् कामस्य ग्रतिः सेवास्मानत्र शाकल इति सूनो ते नराश्च एवमेवम तत्त्वा वेत चापि पिंगला समिनाहुः परं सौ ख्यमिति स्वैरिणी कामचारिणी ५० सविदं संलापवार्ता ५१ किंच तद्विस्मृतौ न तावद्दुःखम स्मिसाध्ये नास्माकं संभवतीत्याह सरिच्छैलेति त्रिभिः आचरिताः सेविताः हे उद्धव कथं श्रीकामस्य कथं विस्मरामेति

राम॰
९८॰

नत्रु किं मयानिवासान् आत्मविरहप्रलोभयसि इव यत् सर्वसंवदसकलगुणालंकृतेन त्वा विरहेणैव सदा स
हेति चेत् तत्राह यस्य यमितिहृषेण इत्यहैतीं नमद तत्व्यानार्थेन च ध्यानेन मम मनः सन्निकर्षणामिति २४
पतइ पयादयानि त्रयेणासयथा हृद्य च वस्तिं २५ उपेक्ष्य ध्याति मा धुर्यमात्रमितिं चेदत्राह इति २६ हे कल्य
एमस्वभक्तैर्भिः प्रतिबद्धायावता क्रीडता मया सह अल्लबकी डाकन्दैवमामाधुः आधुः प्रतिबद्धात्मे स्थि
यत्तसंभवतीनां वेदे इवावैतिप्रियोहरो मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया २७ यथा दूरं चेदप
हेमनया विषावर्तते त्वीणाव तथा चेताः सन्निकृष्टजगोवर २८ स्वप्रवेषण मनःक्रान्तावि
मुक्ताशेषवृत्तिप्रियत् अत्र स्वव तामा नितिं प्रविरात्माधु पक्षाय २९ यामयाक्रीडिता रात्र्या वने स्मि
न्नजग्राह स्थिताः अलब्धकामाक स्ययाणमाधु महीं वचिंतया ३० शुकः एवं प्रियतमादिष्टमा
कर्ण्य व्रजयोषितः साक्रत्नुस्तद् वपीता नानादेशागतस्ततीं ३१ ता ऊचुः दृष्ट्वाहनोद्दितः
केशा यहुनाम्नानुगोन्यक्तन्न् दिष्ट्यानेलं ब्रसर्वार्थैः ऊषाल्या लेनुतोऽभुना ३२ कथं रतिविशेष
न्नः प्रियः सर्वयोषिताम् नानुवध्यतत्तावैविद्रमेध्यानुषनिलः ४० कवि द्वदायदः सोमक
वोतिपुरयोषिता अविनोविन्य सक्रीडहा मोदावधृणा चिनः ४१ अपि स्मरति नः साधो गोविंदः
प्रस्तवेतक चित् गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे ४२ ॥
ता इति पाठः ताः श्री कालसा संदेशा नागता स्मृतिः स्वरगंध्यानाता प्रथमार्थं द्वितीयः ३० यदृत्ता समि
नः शत्रुः अपि विसृक्तादीडःवेदः दृष्टानि यानदेशे ग्रामेः हिते वीसह ३१ प्रमाऊचुः कथमिति ता तां वा चूर्णवि
ग्रेमैस्त्कात्रु भाजितः ४० अथाऊचुः काचिदिति नोस्माकं करणीं वांग्रीति पुरयोषिता का रतिं स्वियत
तेन सक्रीडहा सैना दारमीहारणतेनार्चितः ताभिः अस्मामिवीपुनरता ऊचुः किमन्तयाचितयाम्रसा

श्री० भाग० दशमे० १५८

अग्रे बलाश्रित अग्रे निनातन्वते: एकान्तवनितमत्याश्रियो यापिनां प्रसादः अनुग्रहोऽस्मिन्नलिनस्य कान्योदेवी
कान्ति स्वर्याणां तां मा स्वयोषितां मधुपत्र मामपि अयः पुनर्दृष्टानि दलानि यत्तां तासां अस्वैः क्रमगुण्मदडाम्पागृहीत
आलिंगिता: कण्ठे तेन नल आशिष्याः यापि लब्धा सा गोपीनां रासोत्सवे गायन्त्याविवभूव किंच आस्तामा च
गीनाभामपि चरणारेणुभाजां नकुलादेनाम तस्य यत्कि मध्ये स्यादिन्यामाक च अश्लीला नां यत्स्मादिया

६० मायं श्रियो गाढनितान्तरतेः प्रसादः स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः रासोत्सवेऽस्य भुजदण्ड गृ
हीतकण्ठलब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनां ६१ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दा
वने किमपि गुल्मलतौषधीनां या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभि
र्विमृग्याम् ६२ या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्यां कृ
ष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ६३ वन्दे नन्दव्रजस्त्री
णां पादरेणुमभीक्ष्णशः यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ६४ श्रीशुकः अथ गोपीर
नुज्ञाप्य यशोदां नन्दमेव च गोपानामन्त्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथम् ६५ तं निर्गतं समासा
द्य नानोपायनपाणयः नन्दादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ६६ मनसो वृत्तयो नः स्युः
कृष्णपादाम्बुजाश्रयाः वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ६७ कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां
यत्र क्वापीश्वरेच्छया मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ६८ एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या
नराधिप उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ६९ कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम्
वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ७० ...

राम: १५८

150

हृतिर्नाशितवान् ५३ श्रीकृष्णस्मृत्योद्दीनेत्तानाविदुर्दत्यत ५४ सविद्भ्रमगिरिरोदिदुः प्रत्येकं कृष्णलीला
सप्रश्नारिभिः संस्मारयन्त्रमे ५५ कृष्णस्यावेशेनात्मनो मनसा विप्रलंबैव गोपीनमस्तान्नम
स्कृतिद्युतेन तमस्मात्मनो गोपस्त्रीनमस्कृतिर्व्याया न भवतीति दर्शयितुं ता सामस्त्वं प वसि स गोऽद्या
वपत्ताइति ५८ एता परं वंचलतनुभृतः सफलजन्मानः कृष्णभावाः परमप्रेमवत्यः यवेति येऽयः

हेना यदेवमानाश्च व्रजनाथ्यार्तिनाशात मथुर्द्धव गोविंदो गोकुलं हृतिनाशितवान् ५३ शुकः
ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतविरहज्वराः उद्धवं पूजयांचक्रुः ज्ञात्वात्मानमधोक्षजं ५४ उवास कतिचि
न्मासान् गोपीनां विनुदन्शुचः कृष्णलीलाकथां गायन्रमयामास गोकुलं ५५ यावंत्यहानि नंदस्य
व्रजेऽवात्सीत्स उद्धवः व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्य वार्तया ५६ सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्ष
न्कुसुमितान्द्रुमान् कृष्णं संस्मारयन्रेमे हरिदासो व्रजौकसां ५७ दृष्ट्वैवमादि गोपीनां कृष्णा
वेशात्मविक्लवं उद्धवः परमप्रीतस्तां नमस्यन्निदं जगौ ५८ एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविंद एवमखिलात्मनि रूढभावाः वांछंति यं भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्मजन्मभिर
नंतकथारसस्य क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः
नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ६० ॥
भुतया श्रुता अपि वयं च ब्राह्मैति वयं भक्ता अपि श्रुतः अनंतकथारसस्यावायाय साक्षात्तज्जन्मभिः किंसद्
पिपि ज्ञानं सा विनयात्मिकं भिर्भिः तन्नाभिः किं करोति शायः य तत्र जनान् सएव सर्वात्मन इत्यर्थः यद्वा
अनंतकथारसस्य यस्यतस्य ब्रह्मजन्मभिः कृतं ब्रह्मजन्मभिर्वा किं भिन्नार्थः किं च इष्टरसस्मादाम रहते
कारणं तु स्थवनंमातिरावाशतात्तुवा कारणं किं तत्के बल भजनमित्याह ५९ साक्षाइनंतः प्रभमहऊ्रहा
गुरुः सविनः सगदराजः श्रेष्ठत्वयात्म सातमाह रंस्थाय तोपायेषु भगवतः प्रसादस्माह नावामिति ६०

श्री॰ शा॰ द॰ मूली॰ १५१

कामधरत्वं त्वामानायित्वा चालंकारादिदानैः ९ मनोग्राह्यविषयत्वं च न स्थान किंचित्कीर्षयन् इति नाउ
त्र स्थाने कार्यमित्युमिक्तव इत्यर्थः अकृतप्रियकाम्यया च ९५ अपः इत्यक्ठेदः आसंवेतो धातोर्नियर्थः १६
वायुर्वयोः जलमिदं त्वदं न मम मेथितं च १७ वाग्मिदं जलमिन्यादिद्यावहोव इष्टा त्यामवमार्थं कारणं मम व
कार्यं च नास्तीति १८ न च प्रत्यक्षादिसिद्धं कथनास्तीत्युच्यते अथ तेभ्यत आह आत्मनस्त्वमिति दे तुलनूपरमे
स्वरूपेनिमापवः रजआदिशक्तिभिः आत्मनैवमस्तु इमिदं विश्वं सृत्वा विश्वकारणत्वात् मनुप्राविशाय्यनय
त्रु प्रहो चिताभिः सृष्टिदिनानि कतिचिन्मया रमस्व नोत्सहे त्वद्य के संगेनेत्युरुहेलया ४ तस्य कामवरद
त्वामानयित्वा वमानदः महोद्वेनमर्वैधाः स्वयामागाद्दवितं १० उवाचाख्यसमाराध्यविलसर्वेषु
देश्वरं यो हृदि तिर्मनोग्राह्यमसत्वाऊ मनीष्यसे ११ अकृतमवनेहास्तःमकरामोद्भवःप्रभुः किंचि
त्किकीर्षयशागादकृताप्रियकाम्यया १२ मातान्त्रवरेश्वरेणानायाहीदानस्तवाथवान् प्रवृत्यापश
श्रुदितःपरिष्वज्याभिनंद च १३ ननामरूपमारामेच समनेनंपिभिर्वंदितः पूजयामासविधिवत्कृता
सनपरिग्रहान् १४ पादार्धनेजनीतायोथाह्वयनासिवमाल्य अर्हणीनाव हृदि गंधस्त्वकस्खवणा
नमेः १५ अर्चितापि रमानंत पादचंककराकैर्ईजन् प्रश्रयावनतोक्रूरःक्रमम वभाषत १६
दित्यापायोहंतःकंसःमानुनोवाभिदंजलं भवज्ञानुमहतेहत्वा तहतावसमेयित १७ भवान्प्रधानपुरुषो
जगाडेत्स्नगमयोः भवज्ञानविनाकिंचित्परमस्तिनचापरं १८ आत्मस्तत्वमिदं विश्वमनाविस्वशक्तिः
भिः इयतेबहुधावलत्रात्प्रत्ययगोचरः १९ यथाहिभूतेषुचराचरेषु महादयोयोनिषु भानिनानाः
निवैवमस्थितात्मा श्रुत्वप्रत्ययगोचरं यथा भवति तथा बहुधाभावानेवप्रतीयते १९ एकसैव बहुधा प्रतीतिसंह
ष्टांतमाह यथाहीति यानिशुश्रसमैवनूपानतत्त्वाभिवानिस्थानेवयमी भूतेषुप्राणमहीप्रयुतानिकार
णानिएवनानाभांति आत्मयोनिषुत्वकारणेषु भूतभौतिकेषु जीवादिपिनवरनूमादिशरीरेषु वा त्याय वस्था
स्वचनथाप्रतीयत इति तत्र वावक्ठेदार्थमात्मातत्त्वग्रहणम् २० ॥

151

रामः १५१

नंदादीनां श्रीकृष्णादिष्टो भक्त्याद्येकं माहउपायनानि च ददादिति इति श्रीभावार्थे दशमे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ प
सचत्वारिंशके न कामः कृत्वा रारीवमत उद्धवस्य गृहगतो तेन गतो कृष्णमादिश्यत सेव श्रीकाम साहृत्य हयित्वा
मनोरथ उद्धवस्य ततः कामः तेन मा यान समातपत महार्हहन वैरूप स्रोदेमाहोमकरणोर्चितं कामोपाय
स्तउहीमकैः स्तवनस्तवयादिलोकैः उपबृंहितमथा ययाचित १२ प्रसादितो यमयनामोयादितः आत्मादेहे

कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं व्रजौकसां वसुदेवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ६९ इति श्रीभा
गवते दशमे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७ शुकः अथ विज्ञाय भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः सैरंध्र्याः काम
तप्तायाः प्रियमिच्छन्गृहं ययौ १ महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितं मुक्तादामपताकाभिर्वितानश
यनासनैः २ धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गंधैरपि मंडितं २ गृहं तमायांतमवेक्ष्य सासनात्सद्यः स
मुत्थाय हि जातसंभ्रमा यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ३ तथो
द्धवः साधुतयाभिपूजितो न्यषीदद्रुर्व्यामभिमृश्य चासनं कृष्णोऽपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश
लोकाचरितान्यनुव्रतः ४ सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गंधताम्बूलसुधासवादिभिः प्रसाधिता
त्मो॰॰पससार माधवं सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ५ आहूय कांतां नवसंगमह्रिया विशंकि
तां कंकणभूषिते करे प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेऽनुलेपार्पणपुण्यलेशया ६ सानंगतप्तकु
चयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनंतचरणेन रुजो मृजंती दोर्भ्यां स्तनांतरगतं परिरभ्य कांतमानंदमूर्ति
मजहादतिदीर्घतापं ७ सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्राप्यमीश्वरं अंगरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ८

ययासव्रीडयलीलयाहृतोस्मितं नयनेक्षुविभ्रमेण नयनेक्षितैः उपलक्षिता ५ अनुलेपार्पणादनंतरस्याः पु
ण्यलेशो यस्यास्तया नतु पुण्यस्यास्त्यादिवद्धया ६ ऊवारोमाकजोमृजंतीति त्रिमेतौ
यंपनात्मीतिदर्शयितं पुण्यलेशो यस्य ... नतु पुण्यस्यास्त्यादिव ... इति ८ भगवत्क कृष्णाथ चिन्तनमसंदेहः ८
चवत्तां ७ काममेव प्राकृत इच्छा यावत् तत्र गोप्यः इव सा तां निरूपति

श्री. भाद. सुदी. १८

स्वमनोरथ: परिपूरितइतित्वथाग्राहक: पंडितः इतिविनागिर: सत्यवाच: स्वनिमवरहाहगाक: समीयाग
कृत्य यतोभवानभिमत: कामास्मददातिआत्मानमप्यीति २८ न: आविन्नेकिनानजाचिइहस्रोइ २७ वरेषुषा
केप्वनापुत्रा: किंतस्पपवयभीति २९ नतहाभि: देवामेवाइतिप्रदत्तत्राइदेवाइतिस्वाथीलकायेसाथ
वल्केवल्लयतांत्नुग्रहयत: सवमाश्येनस्त्वसाथवरवदेवाइतितपवसखाड्स्येय: नोदिश्छिलामया:

क: पंडितस्त्वदपरंशरणं समीयाद्भक्तप्रियादृतगिर: सुहृद: कृतज्ञात् सर्वान्ददातिसुहृदोभ
जतोभिकामानात्मानमप्युपचयमानयस्य २८ दिष्ट्याजनार्दनभवानिह्नः प्रतीतोयोगेश्वरैर
पिदुरापगतिः सुरेशै: छिंध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनांभवदीयमाया २९
इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरि: अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भि: संमोहयन्निव ३० श्रीभग
वान् त्वंनोगुरु:पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्चनित्यदा वयंतुरक्ष्या: पोष्याश्च अनुकम्प्या: प्रजाहिव:
३१ भवद्विधामहाभागानिषेव्या अर्हसत्तमा: श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यंदेवा: स्वार्थानसाधव: ३१ न
३ ह्यम्मयानितीर्थानि नदेवामृच्छिलामया: तेपुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेवसाधव: ३२ स
भवान्सुहृदांवैन: श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया जिज्ञासार्थंपाण्डवानांगच्छस्वत्वंगजाह्वयम् ३२ पितर्युप
रतेबालास्सहमात्रासुदु:खिता: आनीता: स्वपुरंराज्ञावसन्तइतिशुश्रुम ३३ ॥

किंदेवादयोनैवेत्यतआह नहीति ३० अम्मयानितीर्थानिसुरामृण्मया: याश्चदेवानभयंतिअपितुभवंतीव
नपावयंतिसाधूनांतत्रवाचसहृदमित्याह पुनंतीति ३१ किंचचिकीर्षयस्मागानितियदुक्तंतत्कार्यमाह
पातिसइतिन: सुहृदांमध्येभवान् श्रेष्ठ: अत:पाण्डवानांश्रेयश्चिकीर्षयागजसाह्वयहस्तिनापुरंगा

152

राम: १८

ननु स्वप्नादिकल्पितेन सगुणत्वेन न च मम किंचित् तु अयं यतः नहि नरीत्या हस्तं जनीतिनन्तगुणं कर्मभिर्वा न ह्युतः कर्मभि
र्वा न गुणाः कर्मभिर्विकर्मभिः यतः कश्चित् कदाचिदपि बुद्धेरपि अविद्यानिवेदितं वा किं ज्ञातृत्वं नामा हन्तानां तेन इतिमायया
मायया नाव न कत्वादिनि भावः २१ किंचालं तावन्न बन्धन संबन्धापत्तिविधायाद्धि जीवानामेता पितवस्तुत
न्येोऽस्मीति आह देहगुणादीति भेदो जन्मान्तं मूलाभिदासादात्तत्त्वं तेन स्यादिति न न सम्बन्धो भवेद् दत्ता व
याकिमो ज्ञानीहन्तः उभितिवेनरहितया भावो सदा सम्भावादायतो वेयोगी त्यागो वा ह अन्तः इति यतो न ग्र
न इति यतो न यतिना अतो न बन्धो न मोक्षः एव शुभाजनस्यानामिति अर्थः ननु बलात्तदेले मां बन्धः तत्त्वाद्
हन्नस्ययोन्त्यसियासि विम्बरजस्तमः स्वस्वगुणैः स्वशक्तिभिः न बध्येत तद्गुणाः कर्मभिर्वा तानाम
न क्लेश च बन्धहेतु २२ देहगुणार्थे न स्यापितत्वाद्धि वा न मादृशाः भिदात्मनः स्यात् यतो न बध्यते व
नैव सादाः स्यातानिकाम सत्त्व यतो विवेकः २२ त्वयोदितो ये जगतो हितायायदा यदा वेद पथः पुरा
णाः वाध्यन्ते या पाखण्डपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्त्वगुणं बिभर्ति २३ स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेव गृहेऽवतीर्णः स्वां
शेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांशराज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्
न्वन् २४ अद्येशनो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः यत्पादशौचसलिलं त्रि
जगत्पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज यः प्रविष्टः २५ ॥
यत्तु नाहं न त्वं मुक्तः इच्छया नित्यं अतः कथं तु भयोनान्यन्नयाहनि कामइति श्रुतिशायेणसाभिप्रायं तु रूपः न
विलोक्य अविवेकतया मम बन्धन इति यतो न आविवेकप एव न गामो न स्यात्तामिति २२ ननु तर्हि समावतारा
मर्थाविताविवक्षाकिं जननवान् अविद्याकल्पनाया वा किं नहि नहि स्यनादलीलया हृदयेन तत्त्वोन यादि
न इति हेतवे हेतवे शायमानः तेषामक्षौहिणीशतानां च येषु भारमयं तेन स्वांशेन नाम सामहावतीर्णोऽसीति २४
स्वतः एव भूतस्यानेवाम मनेन कृत्यं यो स्मीहार्द्धयेयत्तासयाति ईशाग्रयतो वसन्नयागृहाननेव नादपिबकृपुराणाः

श्री. भाग. टी. १६१

अपि किं नाम यः कृष्णस्त्रियः येन दृष्टास्तेयान् समनुव्रजान् ९ स्मां त्वयिष्यति किं १० हे महायोगिन् महायोगाः आयो
ल्लीति हे म्यात्मन् सर्वान्तर्यामिन् हे विश्वभावन विश्वपालक प्रपन्नां शरणागतां प्रवसीदतीं क्षिपन्ती ११ अथ
अगिकान् मोक्षप्रदात् १२ शुद्धाय परमात्मने आत्मनो प्रणतिं कृत्वा ययव सात्मने जीवसत्वाय योगीश्वराय

क्वास्ते भगवान् कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः येन दृष्टास्ते यान्स्वतिरामस्थो ब्रुरुदेवताः ९ सयत्न
मध्ये भ्राहतीं कृपणां हरिणीमिव सान्त्वयिष्यति मां बालकैः पितृहीनांश्च बालकान् १० कृष्ण कृष्ण =
महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीं ११ नान्यत्तव पदाम्भोजा
त्पश्यामि शरणं नृणां बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् १२ ॐ नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्र
ह्मणे परमात्मने योगीश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता १३ शुकः इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च ज
गदीश्वरं प्राकृदद्दुःखिता राजन् भवतां प्रपितामही १४ समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः सा
न्त्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः १५ यास्यन् राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् अवदत्सु
हृदां मध्ये बन्धुभिः सौहृदोदितं १६ श्री अक्रूर उवाच भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धनम् भ्रातर्युप
रते पाण्डावधुनासनमास्थितः १७ धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रञ्जयन् वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः

गामादि शुद्धाय ज्ञानात्मने १३ प्रपितामही कुन्ती रुरोद १४ समयामहस्समदुःखं यस्स मः तस्याः पुत्राणामुत्प
त्तिहेतुभिर्जन्मकैर्जिमानिलेन्द्रादिभिः तत्पुत्रैः हितार्थैः १५ बन्धुभिः रामकृष्णादिभिः सौहृदेन आदितं उक्त
यत् १६ तदिति भ्रातर्युपरते तस्मिन् पाण्डौ पुत्रेषु सत्सु राजासनं त्वमास्थितः इति काकुः एवं तत्तया धर्मेण वर्त
मानः श्रेयो वक्ष्यमाणं प्राप्स्यसि इति १७ ॥ १७

राम: १६१

153

राज्ञाश्च राज्ञा वसंतीति शुश्रूमः श्रुतवंतो वयं ये स्वपुत्रा दुर्योधनादयः तद्दोषेण गच्छेतेति तथाप्यतो यदकस्म
यनेत्रः ३४ इति श्रीदशमे ग्रन्थे चत्वारिंशोऽध्यायः ४८ ऊनपंचाशत्तमे तु गत्वाक्रूरो गजाह्वयं राज्ञां स्वभ्रात
पुत्रेषु दृष्ट्वा वैषम्यमागमत् पौरुषं द्रौणां यशोभिः तत्र तदेव आलप्य न तादिवेकितं १ वाह्लीकपुत्रः
सोमदत्तः भारद्वाजो द्रोणः गौतमः कृपाचार्यः श्रवायेन नयन्तो शोकशालं ३ ५ जस्य दुःप्रजा सततिपुत्रा

तेषु राजांबिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः समो न वर्तते नूनं दुःपुत्रवशगोऽन्धदृक् ३४ गच्छ जानीहि तद्वृत्त
मधुना साध्वसाधु वा विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ३५ इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरी
श्वरः संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ३६ इति श्रीभागवते दशमे ग्रन्थे चत्वारिंशोऽध्यायः ४८
४९ श्रीशुकः स गत्वा हस्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशोऽङ्कितं ददर्श तत्रांबिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथां १ स
सहपुत्रं च बाह्लीकं भारद्वाजं सगौतमं कर्णं दुर्योधनं द्रौणिं पाण्डवान् सुहृदोऽपरान् २ यथावदुपसंग
म्य बंधुभिर्गांदिनीसुतः संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययं ३ उवास कतिचिन्मासान् राज्ञो वृ
त्तविवित्सया दुःप्रजस्याल्पसारस्य खलच्छंदानुवर्तिनः ४ तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च स
द्गुणान् प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितं ५ कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलं आचख्यौ सर्व
मेवास्मै पृथा विदुर एव च ६ पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तं उवाच जन्मनिलयं स्मरंत्यश्रुक
लेक्षणा ७ अपि स्मरंति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ८ ॥

दयः ससंभ्रमस्य स्वसारस्य मंदबुद्धेः खलानां कर्णादीनां छंदानुवर्तित्वं शीलं यस्य तस्य ४ तेजः प्रभा
वः ओजः शास्त्रादिनैपुण्यं वीर्यं न सहद्भिः असहमानैः चिकीर्षितं इदं अपि कर्तुमिष्टं गरदानादि ग्रंथे
शालं अन्यायेत्यादि सर्वं कथयामास ६ तत्कथनानंतरं पृथा यादृगमाह पृथात्विति भ्रातरं इत्यवकालालेशाय

श्री
भाग
ट्टी
१९२

स्वप्नताभिधकवल्लेभविरहेहदिनस्त्रीयेननातिहती
देहाद्यपेते अक्रूरलस्याभिमुखलभितिनमन्ये २६ स्वप्नताभिश्चकवल्लेमन्निषिरेहदिनस्त्रीयेननानिहृती विभुयथाल्लीयतेत
तर्थ्यः स्वहामयधतः तत्रभवाविशुद्धिव नास्मिन्स्फाटिकाविल्लमयेस्वस्वभावानिहृतनी विभुयथाल्लीयतेत
हृदिस्पृष्टः यहस्वदासा मालानस्यामस्याइये स्वावामिनी २२ नेवबुजानमासिकयंमवमाहरत्त्विदनमा
ह इत्यंबस्नातिविधानमायापीतयावत् २७ अनंतेमृयनेमस्यातियशांडविमहायमयाश्रविनवनेभायाया

मुघावतानिकल्यानीवावंथामयतेभवान् नथानयानत्याभिमन्योयायामत्तम् २६ नथापिस्वन्ता
मोमहदिनस्वीयनेवले युत्राउसगरिषमविशुद्धोदामिनीयथा २७ इत्यादयाविधिकोउविभुनाति
यथाउमान् सूमेभीरावनानूयपावनीमीयदोजाले २८ यांउविमर्षमयथानिजमायर्यदमस्ता
गुणान्विभजतोतदत्रप्रविष्टः तस्मैनमोऽवबोधविहारतत्रसंसारचक्रगतयेपरमेश्वराय २९
श्रीशुकः इत्यभिप्रेत्यनयनाभिप्रायसयादवः स्वदृष्टिःसमनुजाताघुनर्यंऽडुरीभगात ३० श्री
भागवतमहापुराणे दशमस्कन्धे अक्रूरप्रतिहरित नाघुवचेष्टितं भागवान्यातिकोऽव्ययदर्शप्रेषितःस्वयम् ३१ इतिश्रीभाग
वेतेदशमस्कंदेअक्रूरप्रतिहलिनाघुवप्रेषणानामेकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ३९ ॥ इत्कीडसंध्यन्द्रिपत्र
१९२

गुणान्कर्माणिनत्फलानिचविभजतेविधि दधातिउवबोधोयोविहारः नस्मात्क्रीडासः तंचंप्रयातेस्तुता
कारणंयस्यसंसारचक्रस्यतएवतस्य गतिर्यस्मात्तस्मैनमइति ३१ स्वदृष्टिः चेष्टितं अभिप्रेतंज्ञात्वा स्व
इतिश्रीभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायामेकोपचाशत्तमोऽध्यायः ४९ दशमेश्वर्यार्थः
॥ ॥ ॥

154

श्रम
१९२

नेमा नरकं इहस्वमहन्तः एवमिति भावः १९ तत्वात्मजादिषु कथं ममत्वं स्यात्तत्राह नेदं चेति अत्रं तं ति तं संवा
सः सम्यक्स्थितिः २० तत्र तावत्तत्त्वमूलयोः स्याद्वद्भवयोः केनापि साद्दिमनास्तीति आह एक इति किंच य
दावस्तव्यस्ति तदापि हे केशवार्जितचितावप्राप्तियत्नामानः शात्रव याद्गत्यादृथमिति २१ सचोनन्नी
यः योगमाः गुणादगड्डति व्ययगोः अल्पमथ सोऽल्पात्तु दृष्टिं ध्यानत्स्वयं कथंचित्तद्भवति न लोकशोमस्याणजी

अन्य यात्वाचरन्लोके गर्दितो यास्यसे नमः तस्मात्समवेवर्तस्व पाण्डवेषात्मनेप्तुच १९ नेदं चात्मन
मवामः कर्हिचित्कि केनचित्स्वदः राजन्स्वेनापि देहेन किमुत्तायायात्मजादिषु २० एकः प्रसूयते नन्त एक एव
प्रलीयते एकोऽत्र भुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुःकृतं अथ मायावितमिदं चयाल्पमथमात्मनः सभोज्जनीयात
दभ्रोजलानीव जलौकसः २२ पुष्णाति यानधर्मेण स्ववुद्ध्यानमपंडितम् तेऽकृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा
रायः सुतादयः २३ स्वयं किल्विषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्मविमु
खस्तमः २४ तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्नमायामनोरथं वीक्ष्य यम्यात्मनात्मानं समः शान्तो भव प्र
भो २५॥

यभूतानि यथा नहदिति २२ २३ किंच याने पुष्णाति तेधन मादाय स्तुत्वा जीवतं तो वा पितं पतित्य जंतीत्याह पु
ष्णातीति स्वबुद्धया सीयाइ मित्यभिमानेन नातार्थः अप्राप्तः अकृतार्थम प्राप्त मोक्ष सपुरुषः पायेक पाये यानदकोवि
शतीत्याह स्वयामिति असिद्धार्थो प्राप्तमनोरथः २४ स्वप्नस्य मायावच मनोरथस्य च स्वतत्त्वं तेन तत्त्वं आपस्यानि
यम्य आत्मानः समत्वे मां भवति २५॥

अतो मया प्रार्थितं तद्दुर्लभमेनाथ सम्भूरिभाग इति यदुक्तं तदेवाह तद्भूरिभाग्यमिति किं तदिह मनुष्यलोके यत्किमपि जन्म तत्राप्यटव्यां तत्रापि गोकुले यत् अहो सत्यलोकं विहायात्र जन्म निजानन्दलाभं प्रत्याह अपि तत् कतमांघ्रिरजोभिषेकमिति गोकुलवासिनां मध्ये कतमस्य यस्य कस्यापि अंघ्रिरजसा अभिषेको यस्मिंस्तत् ननु गो-

तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेपि कतमांघ्रि
रजोभिषेकं यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकुन्दः त्वद्यापि
यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ३३ राम· राम·

कुलवासिन एव बहवो धन्याः तत्राह यदिति तेषां जीवितं निखिलं मुकुन्द इति मुकुन्दः प्राणेश्च जीवितमित्यर्थः
दुर्लभतामाह अद्यापीति श्रुतिमृग्यं वेदैरपि मृग्यते एव न तु लभ्यते इत्यर्थः अहो तेषां भाग्यमेतस्य नान्यत्र· ८६
यत्पदेति ३३ राम·

पतेषां योगपानां योगीनां च भाग्यमहिमा तावदास्तां कस्तं वक्तुं शक्नोति शर्वादयः शर्वो हंकाराधिष्ठा
ता ब्रह्मादिर्येषां चंद्रादीनां एकादशानां तेन तथा वयं च वयमित्यात्मानमेवावज्ञमन्यमानस्त्वाह एवं म
नोबुद्ध्यहंकारचत्वराधिष्ठातारः त्रयोदशदेवाः तावन्त एव स्वहोभूविभागाः यस्मादेतेषां हवी

एषां तु भाग्यमहिमाच्युत तावदास्तामेकादशै
व हि वयं बत भूरिभागाः एतद्धृषीकचषकैर
सकृत्पिबामः शर्वादयोंऽघ्र्युद जमध्वमृतास
वं ते ३२ ॥

कार्णेंद्रियाण्येव चषकाणि पात्राणि तैः तेन तत्तद्देवस्य विषयाधिष्ठातृः अंघ्रीण्येव उदजं यस्तो जो
न योंघ्रुमकरंदः तदेवामृतं तस्मादासवं मादकं पिबामः एतदुक्तं भवति यदा प्रत्येकं मिंद्रियाभिमानि
नो वयं कीर्तिसौहार्दसौगंध्यादिकं कदेशास्वादिनोपि कृतार्थाः तदा सर्वेंद्रियैः सर्वेसविता मेतेषां ब्र

श्री भा.द. पू. ९४

तदेवमाहितग्राभ्यप्रविंस्यानंनृपतामेनसर्वेदुर्जेयत्वमुक्तं केचित्तुजानीमइतिस्थिताः तान्प्रत्याह
जानंतइतिनचममनआदीनांतववैभवे ३८ जगदीशात्मनाअभिमानपरित्यज्याह अनुजानीहीति स्वम
हिमानं अस्मदादीनांस्वज्ञानबलादिसर्वंत्वमेववेत्सियतः सर्वदृक् जगतांनाथस्त्वमेवत्वत्तावत्तान्
अतोममतास्पदंजगत् तवतत्रशरीरंतवतवार्पितं ३९ तदेवकिंकरत्वमस्माणयेति अन्तान्देवाननमस्करोति

जानंतएवजानंतुकिंबहूक्त्यानमेप्रभो मनसोवपुषोवाचोवैभवंतवगोचरः ३८ अनुजानीहि
मांकृष्णसर्वंत्वंवेत्सिसर्वदृक् त्वमेवजगतांनाथोजगदेतत्तवार्पितं ३९ श्रीकृष्णवृष्णिकु
लपुष्करजोषदायिक्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिदायिन् उद्धर्मशार्वरहरक्षितिराक्षसध्रुगा
कल्पमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ४० राम·

श्रीकृष्णेतिवृष्णिकुलपद्मस्यप्रीतिद्विजाश्चप्रभृतयएवउदधयः चन्द्रत्वेनहेसर्वेषामपिक्ष्माचभूमिःच
निर्जरादेवाश्चद्विजाश्चपशवश्चतत्रउदधयः तेषांवृद्धिकारिन्हेउद्धर्मः पाखण्डधर्मः तदेव
शार्वरंतमः तद्धरतीतितथाअनेनहेहरयोग्यमह्यांक्षितिरावसमुक् क्षितौराक्षसाःकंसादयः उभयत्रैवेते
भ्योद्रुह्यतीतिपुनः सूर्यायमसमस्त्वयोऽपिमापिमूर्त्तेनिमन्त्वा अर्कमर्कमभिव्याप्यसर्वेषामर्हन् पूज्यभगवन् ९४
आकल्पंकल्पपर्यन्तंतेतुभ्यंनमःइति ४० राम·

मृग्यं च विचिंवर्णं तेहं कृतार्थत्वमिति नेत्यां ये षां भक्त्या भवानपि ऋणी वास्ते ननु किं दातुं समर्थो हं येन ऋ
णी स्यां अत आह एताषि भवान् अतएवैषां कुत्रापि किं विश्वफलात्मकत्वात् नः परं फल तानादास्यती
ति नश्चेतः अयत्नसर्वत्र अकृत विचारयन्मुह्यति ननु मामेव दत्वा अनृणः स्यामिति चेत् न हि न हि
सद्वेषादिवसतां भक्तानां योवेषः तदनुकारमात्रेण पापिष्ठा पूतनापि त्वामेवापिता प्रापिता तर्हि एतस्म
ैयपि नांतोथवा नाम पिदास्यामीति चेन्न आह सकुलेति बकाघासुरसहितेति एषामपि नान्तदेवचेद य

एवं घोषनिवासिनामुत भवान्किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मु
ह्यति सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राण
शयास्त्वत्कृते ३५ तावद्रागादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहं तावन्मोहोङ्घ्रिनिगडो यावत्कृ
ष्ण न ते जनाः ३६ प्रपंचं निष्प्रपंचोपि विडंबयसि भूतले प्रपन्नजनतानंदसंदोहं प्रथितुं प्रभो

र्थांश्च मित्याह यद्धीति येषां धामादयः त्वत्कृते त्वदर्थमेवेत्यर्थः ३५ ननु विगतरागादिदो
षाणां संन्यासिनामपि न मत्तः परं किंचिदस्ति कथमेषामयं धामप्रमत आह तावदिति हे कृष्ण रागादयः
तावत् स्तेना चोरा भवंति तथा तावत् गृहं अपि कारागृहं बंधनालयं मोहोपि तावदेवाङ्घ्रिनिगडः पाद
श्रृंखला यावत्ते त्वदीया जना न भवंति त्वदीयानां रागादयोपि त्वन्निष्ठा मोक्षदा एवेति न यतिभ्यः वि
शेषः भजनेत्वधिकभावः ३६ मत्ततामेवाह नेषां पुत्रादिकं यदि तत्र तत्र चेन्न आह प्रपंचमिति प्रा

दशमस्कंधः ५४९ ॥

[illegible]

श्री
भाग.
पूर्वी.
९५

प्रोद्दामो यो वेणुदलादिरवैरुत्सवः तेनाढ्यः संपन्नः गृणन् उपलालनेनाह्वयन् गोपीदृगुत्सवदृशिः गोपीनां दृगुत्
सवरूपा दृशिर्दर्शनं यस्य सः ४६ यशोदानन्दसूनुनेति यद्वा यशोदां नन्दयतीति यशोदानन्दः स चासौ सूनुश्च
ति यद्वा यशोदायाश्चानन्दरूपः सूनुः तेनास्मान्महाव्यालाद्वयमविताः रक्षिताः ४७ प्रागन्ते न ब्रह्मोक्तसाहृतोकेषु
स्वस्ववत्सवलयमत्वहं शोभेनिःसीमवद्धेयथोक्तमनत्वमवत्यादिना स्वतोकेभ्योपि यत्र वेश्रीकृष्णप्रेमाधिक्यमतीतव

बर्हप्रसूननवधातुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्रकी
र्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठं ४६ अद्यानेन महाव्यालो यशोदानन्दसूनुना हतो विता
वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ४७ राजोवाच ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत् यो
भूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यतां ४८ शुकः सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः इत
रेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ४९ तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनां न तथा ममता
लंबिपुत्रवित्तगृहादिषु ५० राम.

157
दृष्टकृतिप्रश्नमितिति ४८ श्रीकृष्णस्य साक्षादात्मत्वात् स्मितात्मीयेभ्यः प्रेमापि संपद्यते इति वक्तुं प्रथमं तावा
दात्मनः स्वतः प्रेष्ठतमः अन्येषां तदुपाधिकमिति दर्शयति पञ्चभिः अतः तद्दर्शनादित्याह तदिति ४९
तस्मादेव कारणात् स्वस्वकात्मनि अहंकारास्पदे देहे आत्माध्यासमतावत्त्वेन प्रेमतारतम्यं दृश्यमानं तन्निवेद्य
न भवेति दर्शयितुं स्पष्टं रूपदेहेनापि शेषमाह देहात्मवादिनामिति द्वाभ्यां ५० राम. ९५

पादयोर्नत्वा स्तुतीः सर्वतः एव जिनमभितो स्थिता ५० अत्र त्वाय्यन्तत्र आश्चर्यं पूर्वेऽत्र एतवर्थः स्वयंभुवं ब्रह्माणं यथा पू
र्वं स्वकः स्वबालो यस्मिन् तत् यथा पूर्वं स्वकं तादृशं पुलिनं ५१ ननु एतावतैतत्कथं तेन ज्ञेयं विज्ञाः कथं च
तृष्णापिपासादि विस्मरणमत आह एकस्मिन्निति श्लोकद्वयेन अब्देऽपि याते प्राणेशं कृष्णं समं तदा यि विनापि

समस्तवत्सकमोहकतौतककृतविलम्बितपुत्रसंदेहकं निखिलरूपमतो दयदच्युतो व्रज
कसः कलयं व्रजमंगले ४९ श्रीशुकः इत्यभिधाय मानं निपरिक्रम्य पादयोः नत्वाभी
ष्टं जगद्गुरु तापस्तथा मम प्रतिपद्यत ५० ततोऽनुज्ञाप्य भगवान् स्वभुवं प्रागवस्थितान् वत्सान् पु
लिनमानिन्ये यथा पूर्वं सखं स्वकं ५१ एकस्मिन्नपियाते अब्दे प्राणेशं चान्तरात्मनः कृष्णमा
यायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ५२ किं किं न विस्मरन्तीह मायामोहितचेतसः यन्मो
हितं जगत्सर्वं अभीक्ष्णं विस्मितात्मकं ५३ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा नैकोऽपि
भोजि कवलः एहीतः साधु भुज्यतां ५४ ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः दर्श

अथ विरहे तु लोपि वर्षो पि कोन वर्तितया पि मायाहताः क्षणार्धं मेनिरे ५२ यथा मायया मोहितं जगत्
अभीक्ष्णं पुनः पुनर्विस्मृतात्मकं विस्मृत आत्मा येन तत् तथा ५३ अत एव सुहृदश्च तेन तया अतिवेगेन
स्वागतं सम्यगागतं ते तस्मात् किं समये भवतु एकोऽपि ग्रासः त्वां विना अस्माभिर्नो भोजितः अत एहि साधु

श्री भा. द. स्कं. टी. १४

तस्मात् श्रीकृष्ण एव परमार्थं नातः तदेवं कृष्णात्मनामयत्नतो हि सिद्धो मोक्ष इति प्रकरणार्थमुपसंहरति समाश्रिता इति पु
ण्ययशो यस्य सः पुण्ययशाः सखा सो मुरारिस्तु तस्य पादपल्लवप्लवः ते ये समाश्रिताः महत्पदं महतां पदं आश्रयो यस्य
तं महत्स्तु तत्पदं चेति तत्र यान्तेषां भवाम्बुधिर्वत्सपदमात्रं भवति किं च परंपदं श्रीवैकुण्ठाख्यं पदं स्थानं भवति विपदां यत्र
दं यत्पदं विषयः न तत्र तेः कदाचिदपि तेषां न भवति वर्त्तनः पुनर्वर्त्तन इत्यर्थः ५७ एतत्सुहृद्भिरिति सुहृद्भिः चरितम्

समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः भवाम्बुधिर्वत्सपदं परंपदं पदं पदं यद्विपदां न तेषां ५७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोहमिह त्वया यत्कौमारे हरिकृतं पौगण्डे परिकीर्तितं ५८ एतत्सुहृद्भिश्चरितं
मुरारेरघार्दनं शाद्वलजेमनं च व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ५९ एवं
विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ६० इति श्रीभागवते दश
मस्कन्धे ब्रह्मस्तुतिर्नाम चतुर्दशः १४

सतो मोक्षशिक्षादीनि सादिनोक्तं अघार्दनमघासुरवधः शाद्वले जेमनं भोजनं च व्यक्तेतरत् अव्यक्तं जननप्रपंचादि
तत् श्रुत्वा स्वात्मकं वत्सपालरूपं यद्वा व्यक्तेतरत् रश्मि द्विलासः तदुच्यते इति रूपं अजस्य ब्रह्मणः उरुमहान् अभिष्ट
वः ते अखिलकर्ता स्तुतिमेतत् शृण्वन् गृणन् नरः सर्वपुरुषार्थान् आप्नोति ५९ इति चतुर्दशः १४ राम. ९९

158

नं देहमनुभवंतीति ये पुत्रादयस्तेन तथा प्रियतमाः यथात्मवादिनां देहस्तथेत्यर्थः ५१ यद्यस्मात् जीर्यत्यपि अस्मि
न् मरणेपि जीविताशा भवति अयं भावः तज्जीवितुमीति निश्चितेपि देहे यतो मा सदैतेन तदात्मगतमेव सं
गच्छते इति अयं भावः यस्मिन्देहे जीर्यत्यपि जीविताशा विद्यते दृश्यते यामस्मिन्नपि विवेकिनो यदा
ममता भावं भवति तदात्मानं विषयो न भवति अतस्तस्मात् जीवस्यात्मन एव सकलं प्रियमित्यर्थः ५२ य
स्मात्तमाह कृष्णमेनमिति न केवलमात्मनामात्मा अपितु जगतामपीत्याह ५४ वस्तुत इति सर्वं जगत्कार

देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम यथा प्रियतमो देहस्तथा न त्वनु ये च तं ५१ देहोऽपि ममता
भाक्चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ५२ तस्मात्प्रियत
मः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनां तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरं ५३ कृष्णमेनमवेहि त्वमा
त्मानमखिलात्मनां जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु
चरिष्णु च भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किंचन ५५ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थि
तः तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यतां ५६ राम·

णमिति कृष्णं जानतां पुंसां स्थावरं जंगमं च सर्वं भगवद्रूपं भगवानेव स्वरूपेण वस्तुतः नान्यत् ५५ कृष्णः
तिनिरादृष्टवंषामिति भावार्थः परमार्थः भवति सर्व स्थितिकालेषु अपि वस्तु कारणान्तरेषु भवति स्थि
तः तस्यापि भवतः कारणस्यापि भगवान् श्रीकृष्णो भवत्कारणम् अतः किं वस्तु श्रीकृष्णव्यतिरि
क्तं वस्तु रूप्यताम् ५६ राम·

श्री भा॰ टी॰ द॰ पू॰ ८८

तरुजन्म येन कृतं तस्य तमसः अपहत्यै नाशाय अघहरत्वेन त्वया ईश्वरेण सर्वोपकारकं तरुजन्म कृतं पादां
बुजमुपास्यते त्वां नमन्ति एवं श्लोकत्रयेण जन्मनियमदर्शनं ... अमी सुमनः फलाद्यर्हणं विधा
य ५ हे आद्यपुरुष अमी अलिनो ... भजन्तीति ... प्रायो अमी मुनिगणाः ... निगूढोऽपि त्वा

श्रीभगवानुवाच । अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलार्हणम् । नमन्त्युपादाय शिखाभि
रात्मनः तमोऽपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ५ एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानु
पथं भजन्ते प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवम् ६ नृत्यन्त्यमी शिखिन
ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय धन्या वनौ
कस इयान्हि सतां निसर्गः ७ धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः
नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ८

159

भजन्तीत्यर्थः ६ इयान् हि सतः सर्गः स्वभावः निवदन्ति यदस्ति प्रियं वस्तु तस्मिन् तद्गृहमागताय महते समर्पयन्ति
७ तृणवीरुधः त्वत्पादस्पर्शात्तीति तथा करजाभिमृष्टाः करजैर्नखैः मृष्टाः सदयैर्दवलोकनैः श्रीरपि यस्मै स्पृ
हयति केवलेन भुजयोरन्तरेण वक्षसा गोप्यो धन्या इति ८ ९२

ततः पंचदशे प्रोक्ते धेनुपालनपंचकारिणे कालियसेन नीतो गोपो दावाग्निनिरूप्यते शेषश्चैष ततो कौमारं हत्वा
कारिकाः गोपाः पंचदशस्य तस्मिन्महत्त्वाद महानलः अहिपक्षप्रवेशनचर्यालिङ्गाः सखीस्ततः ततः प्रावृष
यत्र कृपतनोदादिकानन पशुपालसे मतो पशुपालसमतो पशुपालानां वासमुखो इत्यस्य चैवानि
रेकमनेकतत्वेनाविमर्थः अनीकप्रणयं दावानलः सर्वतः प्रसर्पयन् १ स्वयं शाम्यति तदनन्तरं

ष्णुकः ततस्तु पौगण्डवयःश्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ गाश्चारयन्तौ सखिभिः समं प
देहं दावं तं प्रत्यपश्यन्त्येवं ततः १ तथा प्रलयो वेणुमुदीरयन्तौ गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वि
तः पशून्पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनं २ तन्मञ्जुघोषालिमृगद्वि
जाकुलं महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रन्तुं भगवान्मनो द
धे तत्र ग्वालाः पलाशवप्रिया पल्लवप्रसूनाङ्गभोगलाभाद्यर्थाः सर्वाङ्गिरःसन्दीप्तवनस्पती
स्पर्शाद्दाव्याग्निदाहाद्गजमाविष्कृतः ८ यम

यान १ तद्वदेनिरीक्ष्य भगवान् श्रीकृष्णो वतमनोदये क वंशभूते वनेनैव योगाय मतिमुदाहितः श्रम
स्पृगपविलाः नेत्रस्थाय महात्मा प्रत्ययः सर्वजनामहत्तामनसः प्रत्ययतस्य पयोप्रसि
स्तम् सरःश्रमप्रयत्नेनालिप्यतेनेनेति शान्तमृक्तम् पानपत्रगन्धिनापविमलं वनमितिमात्र प्राप्त
चिन्तम् ३ अहं पत्रवश्रियामहत्सर्वतः पिलोः पिबाग्रामयामात्र श्रीस्वागतं वलभ्रमात ४

श्री भाग. पू. ९८

इत्यादौ हितरिति निगमकस्वभावत्वेपि अनन्तानन्ताशेषविशेषहितानां हितानि हृष्यतेऽयमित्यर्थः १९ इत्यादौ हितमेवदर्शि।

क्रमेण तत्त्वत्रयात्मानो तानि महात्मनः गायन्ति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः १९ श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा सुबलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् २० राम राम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण इतोऽविदूरे सुमहद्वनं तालालिसङ्कुलं २१ फलानि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च सन्ति किन्त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना २२ सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः २३ तस्मात्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिरमित्रहन् न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसङ्घैर्विवर्जितम् विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोऽवगृह्यते २५ प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभितचेतसाम् वाञ्छास्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते २६ एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभो २७ बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान् सम्परिकम्पयन् फलानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः अभ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् २९ राम.

चित्तमाह श्रीदामेति स्तोककृष्णः कश्चित् २० तालालिसङ्कुलं तालपङ्क्तिभिर्व्याप्तं विषूचीनः सर्वतः प्रसृतः २५ सनगं सहते २९ राम. ९८

एवं श्रीमत्‌ वृंदावनं प्रति प्रीतः सन् श्रुद्रैः समीव त्रिसत्रिसरे गुणाः संचारयन् सानु गोलोक प्रसिद्धारिः श्रीग
यः प्रीतमना रेमे ९ नामवरतिमारहरू निदिनिदशभिः १० वर्हिता नृतन मनः प्रभिनृमति वर्हि सभिसं
प्रवेनृत्यमीतिवासवीन् हासयन्प्रानंदयन् ११ चकोरादीन्त्सकृत्यपाति कराचि प्रसन्नानामथोभ्या

वृंदावनं प्रति श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ९ क
चिद्गायति गायत्सु मदांधालिष्वनुव्रतैः उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः १० क
चिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् अभिनृत्यति नृत्यंतं बर्हिणं हासयन्क्वचित् ११ मे
घगंभीरया वाचा नामभिर्दूरगान्पशून् क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया १२
चकोरक्रौंचचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः १३
क्वचित्क्रीडापरिश्रांतं गोपोत्संगोपबर्हणं स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः १४
नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः गृहीतहस्तौ गोपालान् हसंतौ प्रशशंसतुः
१५ क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपबर्हणः
१६ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् १७

व्याघ्रसिंहयोः ताभ्यां भीतवद्वनवासिसत्त्वेषु पलायमानेषु तद्वत्पलायमानस्तथाः तयोः सत्त्वानां चवलो इ
कानाभीतवद्भवतीति वा १३ श्रमयन्नार्यं विश्रमयति तिगतश्रमं करोति १४ गृहीतौ च क्रीडागो
पानृमिथः प्रशशंसतुः १५ हतं पैः पलवान्वितमिति निर्मितैः १७

श्री
भाग
पुरा
८९

आदत्त अग्रभत्त्यथ ४ पारमेष्ठिः कुपितेषु कुंतलेषु बद्धं बर्हं वमानि प्रसूनानि तव सकविर मीक्षणं श्रा कृहा समस्तं तं वृतेन
दिदृक्षितदृशः दिदृक्षितान्दर्शनोत्कंठा प्रकाहृशा यासां ताः ४२ मुकुंदस्य मुखत्वपद्मागतं सारघं मधु अक्षिभृंगैर्या।

तयोस्तत्सुमहत्कर्म निशम्य विबुधादयः मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ३९ अथ ताल
फलान्यादन्मनुष्या गतसाध्वसाः तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ४० कृष्णः कमलपत्राक्षः पु
ण्यश्रवणकीर्तनः स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ४१ तं गोरजश्छुरितकुंतलबद्धबर्ह
वन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासं वेणुं क्वणंतमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यग
मन्समेताः ४२ पीत्वा मुकुंदमुखसारघमक्षिभृंगैः तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि तत्सत्कृ
तिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहासविनयं यदपांगमोक्षं ४३ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्र
वत्सले यथाकामं यथाकाममयुंक्तां परमाशिषः ४४ गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः
नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गंधमंडितौ ४५ जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ संविश्य
सद्वशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ४६ राम

161

विरहः तस्माज्ज्ञाते नायं सर्वतासां सत्कृतिः प्रतीकारः सत्कृतिः कथं वा इत्याकांक्षायामाह सव्रीडेति सलज्जहासेन वि
नयो यथा भवति तथा यदेतत् किं वा यदपांगमोक्षं तत्कटाक्षदर्शनं तथा तां सत्कृतिं प्राप्य इत्यर्थः ४३

९५

162

प्रमृद्धाभ्यां पद्मभ्यां बाहुभ्यां दाभ्यां काशाहे इति गर्भमताति शाहूनकराणां पर्यसरत् परितो भयात्वरि
त्याथः ३१ उपकामाः शाईः पराक् प्रतिमुखः मबोधयिमोबलायबलेहेने ३१ तमातान्तालः ३
२ आहत्य नत्वेदहेतं हमेवाहताः चकंपिरेग्रकंपयन् ३४ यस्मिन्निदं विश्वं अोतं ओतं तत्र्यपदइवय्यापि

सर्वत्र सा प्रतारद्धाभ्यां पद्मभ्यां बलेवती निहत्वा बलिकाशाहे मुंच न्यायेभरलवरः ३५ पुन
मम्यन्तस्तापमतरद्धाभ्यां पद्मां बलेवती निहत्वा बलिकाशाहे मुंचन्त्याये भरत्वरः ३५ पुन
यसायसंख्यअपक्राशापताक् स्थितः ददृशाता पवाजनन्दबलाथप्रादिपद्मा ३१ सतेग
हीत्वाग्रपदौ श्रीमच्चिलेकपाणिना चिक्षेपनाबाजाग्रश्रामणात्पगतजीवितं ३२ तेनाह
तो महातालो वेपमानो महाशिराः पार्श्वस्थं कंपयन्वृक्षं सर्वान्सोपिचापतत् ३३ बल
सलीलया तत्र स्वदेहहताहताः नालाश्चकंपिरेसर्वे महावातेरिताइव मेनेतयिंत्रं
भगवति स्तनेनारीमध्ये उतेसंतमिदं यस्मिन्नोतं विश्वमयथापटः ३४ ततः कृष्णंचरामं
चज्ञानयाथनुकरापथ कोष्ठाग्राभ्यइवनमन्दं मन्वाहतलाथवा ३६ तान्तानापततः
कृष्णारामश्चनृपलीलया गृहीत्वापश्चाश्चरताम्याहिणोन्तृणराजस्व ३७ फलप्रकर
संकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः रराजभूस्सतालाग्रैर्घनैरिवनभस्तले ३८ तम

तं प्रोतंतिपयं तप्पपरं च वेदं च संपुष्पितं सर्वतो नृत्यंतं च तंतजस्यपथः ३५ तेने कंसश्च भवत्स्वतेरतानत
पत्रप्रकरसंकीर्णतिमिति निर्दिष्टेदेहैः सतालाग्रश्च संकीर्णमित्रकलापश्चमतमीस्वयनसाहयपसंपादते ३८